

Historický materialismus a marxistická sociologie*

KAREL RYCHTAŘÍK

Zápas člověka s realitou, jeho boj s objektivním materiálním prostředím, boj s hmotou (a ne s představami vlastního rozumu o hmotě), je bojem za přetváření a přizpůsobování objektivního světa i sebe sama.

Uznání existence objektivní reality materiálního světa, který člověk mění především ve společenském procesu výroby, je předpokladem možnosti vědeckého poznávání a formulování zákonů, jimiž se řídí lidská společnost.

Dialektickomaterialistickou koncepcí společnosti byly položeny teoretické a metodologické základy pro skutečně vědecké zkoumání společnosti. Proto zůstává stále aktuální klasický výrok Bedřicha Engelse nad hrobem Karla Marxe:

„Jako Darwin objevil zákon vývoje organické přírody, tak objevil Marx vývojový zákon lidských dějin: prostý fakt, skrytý dosud pod ideologickými nánosy, že lidé musí především jíst, pít, bydlet a oblékat se, a teprve pak se mohou zabývat politikou, vědou, uměním, náboženstvím atd.; že tedy výroba bezprostředních materiálních životních prostředků, a tím určitý daný stupeň ekonomického vývoje národa nebo epochy tvoří základnu, z níž se vyvíjela státní zřízení, právní názory, umělecké a dokonce i náboženské představy lidí oné doby a z níž je proto také nutno je vysvětlovat, a ne naopak, jak se to dělo dosud.“¹

V marxismu-leninismu byl vytvořen dialektický a historický systém, který je vědeckou interpretací vzájemného působení člověka a materiálního světa, jež nás obklopuje. Základními součástmi tohoto myš-

lenkového celku jsou filosofie, politická ekonomie a vědecký komunismus.

Jednota teoretického systému nevyklučuje relativní autonomii některých oblastí marxistické teorie. V této relativní autonomii se realizuje různá úroveň obecnosti společenského poznání. Oprávněně někteří autoři zdůrazňují potřebu usilovat o „... relativně úplné a všestranné poznání společenské skutečnosti, o odlišení podstatného a nepodstatného, obecného a zvláštního, nutného a nahodilého v dějinném procesu...“²

Při výzkumu a analýze uměle izolovaných stránek společenské skutečnosti nelze však odhlížet od toho nejpodstatnějšího: od determinujících vazeb mezi různými stránkami poznávané skutečnosti. Integrální charakter marxistické teorie společenského vývoje vyžaduje, aby problematika obecných zákonů společenského vývoje byla zkoumána současně z mnoha navzájem se doplňujících hledisek.

VI. Ruml ukazuje, že v průběhu vývoje poznání společenské skutečnosti byly vypracovány tři základní způsoby myšlenkové reprodukce této skutečnosti: substantiálně atributivní, vztahový a strukturální (respektive systémový).³

A tak ne náhodou se v marxistické teorii vzájemně prolínají nejenom prvky filosofie, ekonomie, vědeckého komunismu, ale i sociologie, politologie, psychologie, teorie řízení, etiky, estetiky atd. Obecné filosofické předpoklady jsou teoretickým a metodologickým základem jejich vzájemné integrace. *Marxismus-leninismus je jednotou dialektickomaterialistické filosofie a dílčích věd.*

* Tato stať je značně zkrácenou verzí, resp. prvou částí materiálu, který se zabývá vymezením základních vztahů mezi filosofickým a sociologickým poznáním.

Materiál byl projednán na společném zasedání kolegií filosofie a sociologie ČSAV a SAV. Diskusi k této studii stejně jako usnesení kolegií (která doporučila publikovat část projednaného materiálu v *Sociologickém časopise* a v *Sociologii*), přinášíme na jiném místě.

Autor se vůbec nedomnívá, že koncepce řešení daného problému je jediné možná a je si zejména vědom potřeby přesnějšího vymezení vztahu k vě-

deckému komunismu, který zaujímá zvláštní místo v systému společenských věd.

Takový úkol však přesahuje možnosti jednoho článku a měl by se stát předmětem zájmu širšího interdisciplinárního týmu.

¹ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 19. Praha 1966, s. 371.

² Ruml, V.: *Jednota revoluční teorie a praxe*. Rudé právo z 10. 3. 1972.

³ Ruml, V.: *Dialektickomaterialistický monismus a marxisticko-leninská filosofie*. Nová mysl 1972, č. 2, s. 186.

V marxistické filosofické a sociologické literatuře se v posledních letech mnoho diskutuje o vzájemných vztazích historického materialismu a marxistické sociologie.

Gordickým uzlem se stává otázka, zda je sociologická problematika identická s problematikou historického materialismu.

Jestliže ne, pak jaké jsou vazby mezi marxistickou sociologií a historickým materialismem a jak je — z hlediska stupně zobecnění — marxistická sociologie strukturována?

Jestliže ano, jak se má filosofická a sociologická problematika v hranicích jedné disciplíny rozlišovat?

Pokusme se na tyto otázky nalézt odpověď. Na samém počátku chceme připomenout myšlenku, kterou formuloval J. Szczepański v úvodu známé práce *Základní sociologické pojmy*.

Přes silné integrační tendence a snahy o komplexní, všestranné zkoumání jevů a procesů společenského života musí mít každá věda vymezen svůj předmět zkoumání i svůj charakteristický způsob kladení otázek, který ji odlišuje od věd ostatních. Tuto potřebu nezmenšuje ani ta skutečnost, že „... definice sama o ničem nerozhoduje, protože žádná vědní disciplína není v hotové, uzavřené a neproměnné formě, která by mohla být pojata do precizní definice. Naopak, každá věda je měnícím se systémem názorů, teorií, hypotéz, tvrzení, problémů a otázek, na které vědecktí pracovníci hledají odpovědi, přičemž nejednou boří to, co ještě nedávno bylo považováno za neměnné pravdy.“⁴

Dodejme ještě, že potřeba zkoumat stále nové jevy a procesy vyžaduje, aby homo sapiens nezahálel. Ať nám proto naše povitě miněné úsilí, přepokládaná schopnost teoretické abstrakce a přiměřená intuice usnadní přístup k řešení těchto sporných otázek. Bude toho zapotřebí, protože *vztah marxistické sociologie a historického materialismu byl a zůstane ještě dlouhou dobu předmětem diskusí a sporů*. Nemá-li se však tato problematika stát koulí u nohy, která brzdí každý krok vpřed, musí být diskutována a postupně řešena. I tady platí, že „... nová metodologická hledání

v sociologii nejsou ani definitivní spásou, ani dílem ďábla vyžadujícím bezohledné potírání. Jsou hledáním nových cest a zaslouží si pečlivého prověření.“⁵

Zdá se, že v oblasti společenských věd je seriózně vedený dialog ještě významnější než v dramatickém umění. Je to přístup k teoretické práci, umožňující vést plodnou výměnu názorů, umožňující postupné objasnění sporných otázek. Dialog na dané téma může posunout poznání alespoň o jeden schůdek blíže k těm místům, jež nám dávají příležitost vidět teoretickou konstrukci společenskovědní problematiky v mnohem jasnějších a pevnějších konturách.

Základní otázkou celé problematiky se stává koncepce historického materialismu. Zjednodušeně řečeno, jde o to, zda historický materialismus je částí filosofické teorie, teoretickou a metodologickou bází interpretace všech společenskohistorických procesů, nebo zda je všeobecnou nefilosofickou vědou o společnosti.

Na základě přístupu k této otázce se utvářejí různé názory na daný problém. O situaci, která se vytvořila v Československu, jsme psali při jiné příležitosti.⁶

Otázka vzájemného vztahu filosofie a sociologie se dnes stává velice diskutováním problémem například i v SSSR. Vůbec tu nejde o povrchní posuzování, ale (jak např. ukazují materiály z konference, kterou organizovala Moskevská státní univerzita⁷) sovětští autoři prokazují maximální úsilí dojít k takovému řešení, které bude založeno na principiálním vztahu k meritorním postulátům marxismu a které současně otevře dveře možnostem dalšího rozvoje společenskovědní teorie.

Mezi sovětskými sociology jsou na otázku vztahu filosofie a sociologie různé názory. Jejich určité shrnutí přináší referát prof. D. M. Ugrinoviče na citované konferenci.

Jedni, jak říká Ugrinovič, se domnívají, že historický materialismus jako obecně sociologická teorie je současně filosofickou vědou, součástí marxisticko-leninské filosofie, která je nerozlučně spjata s dialektickým materialismem. Toto hledisko na-

⁴ Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha 1966, s. 9—10.

⁵ Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa 1971, s. 14.

blémy struktury marxistické sociologické teorie. Sociologický časopis 7, 1971, č. 6, s. 577—587.

⁷ Viz: *O strukture marksistickoj sociologičeskoj teorii*. Moskva 1970, 90 s.

lezeme zpravidla v četných učebnicích a monografických studiích.

Druhé hledisko, se kterým se v sovětské literatuře setkáváme v mnoha statických a sbornících, nebývá vždy formulováno zcela exaktně. Jeho podstata však spočívá v myšlence, že historický materialismus je filosofickou vědou a není proto marxistickou sociologií. Historický materialismus vystupuje ve vztahu k marxistické sociologii jako obecná metodologie a teorie. V tomto přístupu se marxistická sociologie jako zvláštní věda liší od historického materialismu svým předmětem i metodou zkoumání. Diskuse v této souvislosti ukazují na skutečnost, že historický materialismus je filosofická věda, což vylučuje možnost charakterizovat jej jako vědu sociologickou. My se k tomuto přístupu vrátíme samostatnou úvahou.

Konečně třetí rovinu v této diskusi představují ti, pro které historický materialismus svým předmětem a obsahem představuje organickou jednotu obou aspektů analýzy lidské společnosti — aspektu filosofického a aspektu sociologického.

Právě v úvodním referátu D. M. Ugrinoviče je toto stanovisko vysloveno nejprecizněji:

„Historický materialismus je filosofickou vědou, pokud ve vztahu ke společnosti řeší základní filosofickou otázku — otázku vztahu bytí a vědomí. Historický materialismus je sociologickou vědou, pokud zkoumá společnost jako ucelený systém, pokud objevuje obecné zákony fungování a rozvoje společnosti jako zvláštního sociálního celku.“⁸

Jde tedy o koncepci, ve které historický materialismus představuje systém dvou teoretických konstrukcí — sociologické a filosofické.

Nelze než souhlasit s Ugrinovičem, který odmítá názory soudruhů domnívajících se, že tematika historického materialismu jako filosofické vědy se vyčerpá problematikou vzájemného vztahu společenského bytí a společenského vědomí.

Existuje řada sociologických témat, která budou mít vždy výrazný filosofický charakter. Z určitého aspektu se každý element společenského života může stát předmětem filosofické interpretace, protože

může být posuzován z hlediska svého obecně ontologického a gnoseologického obsahu. Každý element sociálního života má tedy svou „filosofickou problematiku“.

Historický materialismus bude zkoumat jeho místo v celkovém systému sociálních vztahů a závislostí. Například historický materialismus nebude zkoumat mobilitu sociálních skupin, ale musí vyjádřit to nejdůležitější — obecné podmínky a předpoklady mobility a vytváření sociálních tříd, etnických skupin atd. a jejich místo a úlohu v sociální struktuře celku.

A nejen to. Historický materialismus jako filosofická teorie vytváří obecnou metodologii analýzy sociální struktury. Cožpak lze například při určování kritérií třídního a etnického členění obyvatelstva abstrahovat od metodologických otázek vzájemných objektivních vztahů člověka a jeho vědomí?

Nicméně se zdá, že toto třetí řešení vztahu mezi marxistickou filosofií a marxistickou sociologií — v zájmu oprávněného sepětí, „spojení“ obou disciplín, které se pro rozvoj marxistické sociologie stává meritorní — „obětuje“ více, než je pro optimální rozvoj marxistické společenskovědní teorie únosné.

Z hlediska dalšího rozvoje marxistické sociologie je to pojetí, které „...nemůže v plné míře stimulovat vypracování kompaktního metodologického systému konkrétních sociologických výzkumů a již vůbec nemůže posloužit k vypracování konkrétních problémů sociologie.“⁹

Své výhrady tu vyslovuje i přední sovětská socioložka G. M. Andrejevová, když upozorňuje na obtíže, které vznikají tehdy, jestliže je historický materialismus koncipován jako spojení dvou systémů teoretické abstrakce:

- filosofického, který se zabývá problémy vztahu společenského bytí a společenského vědomí a analyzuje jen nejobecnější prvky různých sociálních systémů, například obecné rysy sociálních struktur nalézajících se v různých strukturách, atd.
- sociologického, který se zabývá společností v rámci strukturně systémového přístupu.

⁸ Ugrinovič, D. M.: *O strukture marksistskej sociologičeskoj teorii*. In: *O strukture marksistskoj sociologičeskoj teorii*. Moskva 1970, s. 5–6.

⁹ Dobrijanov, V. S.: *Metodologičeskie problemy teoretičeskogo i istoričeskogo poznanija*. Moskva 1968, s. 77.

Andrejevová při této příležitosti upozorňuje na mínění logiků o obecné charakteristice teorií a jejich pojmového aparátu, o přípustnosti nebo nepřípustnosti jeho různých základů, o zvláštní — odlišné kvalitě kategoriálního aparátu, s nímž pracuje sociologie a který používá filosofie.

Andrejevová klade otázky, aniž by však formulovala odpovědi. „...Kam organizačně zařadit historický materialismus, jestliže zastáváme názor, že je jak částí filosofie, tak i částí sociologie? Lze předpokládat, že ve struktuře vědy musí zaujmout své vlastní, zvláštní místo. Avšak stručně řečeno, tady jsou narušeny dvě linie přirozených, nutných vazeb. Historický materialismus je „vyňat“ jak z filosofie, tak i ze sociologie. Připusťme, že bychom se s tím smířili, zvláště uvažíme-li tradici: dodnes byl historický materialismus často vyčleňován v samostatnou strukturní jednotku v „těle“ marxistické filosofie. Avšak co potom s dvěma dalšími částmi sociologie — se speciálními sociologickými disciplínami a s celou praxí konkrétního sociologického výzkumu? Ty lze konečně shrnout v jedno a označit je jako „sociologii“, i když při tom bude vědomě narušena logika teoretické koncepce, podle které sociologie nezbytně zahrnuje také obecně sociologickou teorii. Také takový přístup je přirozeně nevýhodný, protože pokaždé vyžaduje dodatečné komentáře.“¹⁰

Tradice, o nichž se zmiňuje G. M. Andrejevová, jakoby nás někdy nutila vtěsnat se do Prokrustova lože, „vtěsnat“ nově vznikající společenskovědní disciplíny do určité, tradičně vžitě představy.

Na tuto skutečnost upozorňuje například J. Popelová v diskusi na třetím řádném zasedání vědeckých kolegií filosofie a sociologie ČSAV a SAV, když říká: „V minulosti to bývalo tak, že co nikam nepatřilo, to se dávalo do filosofie. Je třeba, aby se z marxistické filosofie postupně vyřadily nefilosofické momenty.“¹¹

Podobně i G. M. Osipov odmítá formální daň minulým tradicím. „...Místo obecných dialektickomaterialistických zákonitostí někteří filosofové „analyzovali“ obecné zákonitosti konkrétních sfér vědomí...

protože nebyli specialisty v těchto vědách, chybně hodnotili řadu velkých objevů ve fyzice, chemii a biologii a pominuli existenci takových věd, jako je kybernetika a sémiotika. Filosofie nenahrazuje speciální vědy. Opírá se o zobecnění výsledků přírodních a společenských věd, lidské praxe a o nové univerzální zákony a kategorie.“¹² Osipov ve své práci dokazuje, že „formální daň“ poškozuje jak filosofii, tak speciální vědy.¹³

Zařadíme-li do historického materialismu všechny sociologické otázky, pak bude asi značně ztížen výzkum vlastních filosofických problémů sociálního života. *Filosofie je věda o obecných zákonitostech a formách poznání a způsobech dosažení pravdy. Její vývoj a především další rozvoj filosofického poznání je spojen s prosazením tendence oddělování filosofických a nefilosofických otázek.*

„Zužování“ předmětu filosofie je fakticky jeho rozšiřováním. Tím, že se filosofie „zbavuje“ dílčích, nefilosofických otázek, získává filosofický charakter. „...Filosofie se rozvíjí nejen na úkor oddělování celé řady dílčích otázek, ale také na úkor zpětného procesu — absorbování obecného u ostatních věd.“¹⁴

Filosofie jako věda o obecném se nemůže rozvíjet bez zkoumání zvláštního. Odpovídá to přesně známé skutečnosti, že obecné neexistuje jinak než ve zvláštním a přes zvláštní.

Filosofie proniká přes oblast makrosvěta do mikrosociální, od obecného proniká k dílčímu, a to ve všech základních sférách skutečnosti: ve světě přírody i ve světě společnosti a myšlení. *Z tohoto hlediska je marxistická sociologie součástí, nástrojem, realizátorem procesu filosofické konkretizace v oblasti společnosti.*

Podrobíme-li filosofické interpretaci společnost jako celek, pak se pohybujeme v rovině obecné teorie filosofie (v rovině historického materialismu).

Historický materialismus je nejobecnější filosofickou interpretací společnosti. Taková nejobecnější interpretace nemůže být samozřejmě ohraničena analýzou vztahu společenského bytí a společenského vě-

¹⁰ Andrejeva, G. M.: *Marksiŝtskaja sociologija i ŝeja zadači*. In: *O strukture marksiŝtskoj sociologičeskoj teorij*. Moskva 1970, s. 32—33.

¹¹ Viz vystoupení J. Popelové v diskusi na třetím řádném zasedání kolegií filosofie a sociologie ČSAV a SAV. (K. Kára: *Informace o společném zasedání Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV a*

Vědeckého kolegia filosofie a sociologie SAV, konaného dne 18. 5. 1972 v Bratislavě — Sociologický časopis 8, 1972, č. 5, s. 550).

¹² Osipov, G. V.: *Sociologie*, Praha 1972, s. 13.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Dobrijanov, V. S.: *Citované dílo*, s. 78.

domí. Musí být současně analýzou (extraktem) všech filosofických kategorií a zákonů ve vztahu k jejich působení na společnost. *Není tedy jen filosofickou interpretací společnosti vůbec, ale je současně i filosofickou interpretací všech komponentů sociálního systému, všech základních trendů a zákonitostí speciálních věd.*

Filosofie tedy podrobuje analýze všechny jevy sociálního života. To ale vůbec neznamená, že se má encyklopedicky rozšiřovat až k analýze specifických zákonů sociálních vztahů. V této souvislosti je možné ještě jednou ocitovat G. V. Osipova: „... Na rozdíl od speciálních společenských věd... se historický materialismus (filosofie dějin) zabývá obecnými charakteristikami, jež spojují všechny tyto sféry lidských společenských činností v jednotný historický proces.“¹⁵

Racionální cesta řešení vzájemného vztahu filosofie a sociologie nemůže nerespektovat právě tyto skutečnosti. To jsou základní příčiny, proč neztotožňujeme marxistickou sociologii s historickým materialismem. *Zatímco historický materialismus jako aspekt dialektickomaterialistické filosofie zahrnuje filosofickou problematiku společnosti, sociologie je nejobecnější, nefilosofickou vědou o společnosti.*

To je přístup, se kterým se dnes setkáváme u značné části bulharské, maďarské a polské společenskovědní fronty. V Československu je to orientace, kterou představují práce Andreje Siráckého.

Přijmout jiná řešení znamená definovat historický materialismus jako dílčí vědu a tak či onak vlastně negovat filosofický charakter historického materialismu.

Todor Pavlov v této souvislosti varuje před tím, aby byl historický materialismus přetvářen v prostou sumu nebo souhrn dílčích vědeckých problémů a tak postupně zbavován svého filosofického, gnoseologického a dialekticko-logického obsahu.

„A co téměř vůbec nelze připustit, je postup, v němž se historický materialismus rozpracovává jako nějaká kompilativní směs filosofických a dílčích vědeckých materiálů, problémů a závěrů...“

Historický materialismus není nic jiného než rozšíření dialektického materialismu a jeho principů na studium společenského

života, než použití principů dialektického materialismu ke zkoumání společenského života, ke studiu společnosti, ke studiu dějin společnosti...“¹⁶

¹⁶ Pavlov, T.: *Dialekticko-materialističeskaja filosofija i častnyje nauki*. Moskva 1957, s. 76.

Stanovisko Todora Pavlova je v tomto smyslu jednoznačné. Historický materialismus může být filosofickou vědou, součástí nebo stránkou jedné, jednotné dialektickomaterialistické filosofické vědy. Nemůže se přeměnit v nějakou „dílčí společenskou vědu“ ani v nějakou systematizovanou vědu, protože historický materialismus filosoficky zobecňuje souhrn dílčích věd.

Autoři, kteří sledují genezi tohoto problému u klasiků marxismu, vysvětlují, proč se Marx ani Engels problémem vzájemného vztahu marxistické sociologie a historického materialismu nezabývali.¹⁷

Historický materialismus byl při svém vzniku postaven proti idealistickému chápání společnosti a stal se základním, obecným pojetím dějin, návodem ke zkoumání společnosti, „... k označení onoho pojetí průběhu světových dějin, které konečnou příčinu a rozhodující hybnou sílu všech důležitých dějinných událostí hledá v ekonomickém vývoji společnosti, ve změnách ve způsobu výroby a směny...“¹⁸

Podle Engelse je filosofie imanentní součástí každé speciální, exaktní, „pozitivní“ vědy. *Filosofie je atributem teoreticko-metodologických struktur, které jsou těmto vědám vlastní.*

Za povšimnutí stojí například názor obsažený v druhé části předmluvy k *Anti-Dühringu*:

„Dnes už přírodní vědy dospěly rozhodně tak daleko, že se nevyhnou dialektickému shrnutí. Ale usnadní si tento proces, nebudou-li zapomínat, že výsledky, v nichž se shrnují jejich zkušenosti, jsou pojmy... Právě tím, že si začne osvojovat výsledky tříapůltisíciletého vývoje filosofie, oprostí se jednak od jakékoli zvláštní přírodní filosofie, stojící mimo ně a nad nimi, a jednak také od své vlastní omezené metody myšlení...“¹⁹

Tedy nejen příroda, ale ani společnost neunikne dialektickému shrnutí, které může realizovat právě jen filosofie. Podobně

¹⁵ Osipov, G. V.: Citované dílo, s. 15.

¹⁷ Flamengo, A.: *Základy všeobecné sociologie*. Kapitola I. Bratislava 1968.

¹⁸ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 20. Praha 1967, S. 343.

¹⁹ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 20. Praha, 1966, s. 39–40.

bychom mohli uvádět i příklady z Leninovy polemiky se Struvern z knihy *Ekonomický obsah národnictví*.

Studium této Leninovy práce dovoluje vyslovit názor, že Lenin pokládá materialismus cele naplněný dialektikou a dialektiku cele naplněnou materialismem za základní a určující znak teoreticko-metodologického stanoviska marxistické sociologie, ekonomie, historie a dalších nefilosofických disciplín.

Naproti tomu v sociologii narodníků Lenin ukazuje na přítomnost subjektivismu, objektivního idealismu a metafyzického materialismu. To jsou atributy teoreticko-metodologických struktur, s nimiž se setkáváme i u soudobých buržoazních autorů.

Ante Fiamengo k této problematice poznamenává, že kdybychom vzali Engelsovu koncepci jako určité východisko, pak lze vycházet ze skutečnosti, že „... Engels odlišuje obecné pojetí vývoje dějin, čili více méně filosofický názor na společenské změny, od zkoumání a objasňování jednotlivých konkrétních společenských jevů, typů jevů a konkrétních společností. Tím vzniká otázka, zda historický materialismus je teorií o všeobecném vývoji dějin, nebo vědou, která zkoumá jednotlivé konkrétní společenské jevy...“²⁰

Posouzení těchto skutečností nás opravňuje k vyslovení názoru, že *v pracích klasiků se setkáváme s tendencí odlišit celkové, všeobecné pojetí světa a vývoje společnosti, tedy odlišit filosofický názor na svět a přírodu, člověka a myšlení od analýzy a vysvětlení jednotlivých konkrétních jevů, typů a společenskovědních poznatků.*

V intencích této koncepce rozpracoval například Todor Pavlov své názory na problematiku předmětu filosofie a speciálních věd a metodologických otázek speciálních věd.²¹

Todor Pavlov odděluje předmět filosofie od speciálních věd ve dvou aspektech:

1. Kvalitativně — zatímco speciální vědy zkoumají určité oblasti skutečnosti, filosofie je všeobecnou světonázorovou bází.
2. Kvantitativně — zatímco speciální vědy zkoumají strukturu a strukturní zákonitosti, filosofie zkoumá vztah bytí a myšlení jako svůj základní problém.²²

V nedávném období byl Todor Pavlov v Československu „na indexu“ nejen u některých „politických garnitur“ naší společnosti, ale i v československé sociologii byl víceméně „zapomenutým dogmatickým autorem“. Důvody tu asi byly. Teoretická a praktická revoluční činnost Todora Pavlova byla vždy spojena s komunistickým knutím. Je to člověk, který po celý svůj život naplňuje Leninův filosofický odkaz.

Vraťme se však ke stanoviskům Todora Pavlova o vztahu historického materialismu a marxistické sociologie. Mají pro nás koncepční charakter. Můžeme je shrnout do těchto závěrů, které jsou explicitně vyjádřeny v jeho nejrozsáhlejší práci, nazvané *Teorie odrazu*, v kapitole páté, která je věnována vztahu filosofie a sociologie.

1. Historický materialismus je strukturní částí marxistické filosofie. Je dialektickomaterialistickým pojetím dějin a rozvoje společnosti, všeobecnou teorií a metodologií, jež platí pro všechny společenské vědy.
2. Historický materialismus jako nejobecnější věda o vývoji se konkretizuje ve spojitosti s různou problematikou přírodních a speciálních společenskovědních disciplín.
3. Marxistická sociologie jako nejobecnější speciální věda o vývoji společnosti je samostatnou vědou, neidentickou s historickým materialismem.
4. Marxistická sociologie z historického materialismu teoreticky a metodologicky vychází a vyúsťuje v něj.²³

Přední bulharský filosof a sociolog Živko Ošavkov, kterého jsme měli možno poznat v září 1970 na VII. kongresu Světové sociologické asociace ve Varně, dnes pokračuje v projektu teoretické koncepce Todora Pavlova.

Ošavkov se věnuje sociologické teorii v nejužším spojení s rozpracováním otázek historického materialismu. Vychází z teze, že aplikace materialismu a principů dialektiky na společnost se v minulosti nemohla realizovat jinak než tím způsobem, že byly analyzovány problémy sociologie v nejužším spojení s otázkami historického materialismu.

²⁰ Fiamengo, A.: Citované dílo, s. 70.

²¹ Pavlov, T.: *Teorie odrazu*, Bratislava 1951. s. 125.

²² Na tyto skutečnosti upozorňují Filipec, J., Ja-

vůrek, Z., Richta, R. a Svoboda, M. ve stati *Životní jubileum Todora Pavlova*, Tvorba 1970, č. 8, s. 13.

²³ Pavlov, T.: Citované dílo, s. 339–363.

„Historický materialismus jako aplikace materialismu na oblast společenskou, jako filosofie společnosti, nemohl vzniknout, aniž se zároveň rozpracovaly problémy sociologie jako nefilosofické vědy, zvláště otázek společenských formací, tříd a třídního boje, sociální revoluce a jiné. Studium otázek historického materialismu přispívalo k rozvoji marxistické sociologie a naopak. Vzájemný vztah je zde takový, že historický materialismus (v nerozlučném spojení s dialektickým materialismem) slouží jako metodologický základ rozpracování marxisticko-leninské sociologie a ta zase dodává materiál pro rozvíjení historického materialismu. Podobné spojení existuje (i když ne ve stejném rozsahu) i mezi historickým materialismem a jinými společenskými vědami, jimiž se zabývali klasikové marxismu-leninismu, zejména marxisticko-leninskou politickou ekonomikou.“²⁴

Tyto postuláty jsou pro nás důležité ze dvou důvodů:

1. Skutečnost, že marxismus nemohl vzniknout a rozvíjet se jinak než jako filosofie a sociologie současně, dnes stále jaksi „komplikuje“ situaci v tom smyslu, že vztah marxistické sociologie a historického materialismu zůstává diskusním polem, sférou sporů, v nichž marxisté prosazují rozdílné koncepty vzájemného vztahu filosofie a marxistické sociologie.
2. Pro klasiky marxismu nebylo „sociologické myšlení“ nějakou „abstrakcí“ a od praxe odtrženou akademickou spekulací. Naopak, základní témata sociologické teorie byla zpracována ve spojení s praxí, s revolučním zápasem dělnické třídy. Jestliže ve své době revoluční praxe třídy podnítila vznik marxistické sociologie, která se musela zabývat problémy struktury, stavu tříd, jejich vzájemných vazeb a formulovat obecné sociologické zákony pro potřeby revoluční praxe, pak ani dnes nelze marxistickou sociologii rozvíjet jinak než ve spojení s realizací ideálů výstavby socialistické společnosti. V tom je také smysluplnost práce těch, kteří působí „na poli“ sociologické teorie a praxe.

Ošavkov přináší nejucelenější analýzu geneze procesu oddělování filosofie a nefi-

losofických věd jako samostatných speciálních forem vědeckého poznání. Sledování obecných rysů tohoto procesu umožnilo Ošavkovovi znovu prokázat, že jde o proces nejen složitý, ale i objektivní a zákonitý.

Filosofie v sobě soustřeďovala soubor všech tehdy dostupných poznatků o přírodě, společnosti a myšlení. Teprve po Aristotelovi, v alexandrijském období, přichází proces rozčleňování lidského vědomí. Postupně se formují speciální vědy, jako astronomie, elementární geometrie (Euklides) a statistika (Archimédes). Rychlý rozvoj výrobních sil a vítězství buržoazních revolucí v Evropě vedou zvláště v oblasti přírodních věd k velkému rozmachu. Rozvíjejí se základy mechaniky, fyziky, chemie, geometrie, biologie, vzniká geologie, anatomie atd.

Jestliže Ošavkov tvrdí a dokazuje, že se od filosofie oddělují nefilosofické vědy, pak nelze než akceptovat upřesňující tezi, že „... se oddělují nikoliv od filosofie jako ztvárněné specifické formy lidského poznání, ale od jediného celku nazývaného filosofií, v němž jsou obsaženy jak specifické filosofické poznatky, tak i dosud neoddělené speciální nefilosofické vědecké poznatky, více či méně navzájem spjaté a propletené.“²⁵

V tomto „oddělování“ jde vlastně o procesy dvojího druhu. Dochází k procesům oddělování přírodních věd a k procesům oddělování společenských věd. Na rozdíl od nově vznikajících přírodovědních a technických disciplín zůstávají nové společenskovědní disciplíny úzce spojeny s filosofií.

Toto spojení s „matkou věd“ může mít různé modifikace, ale jako základní dialektikomaterialistická orientace je tou krví, která do všech končetin a záhybů „společenskovědního organismu“ dodává tolik potřebný kyslík.

Analýza společenských jevů je mnohem složitější než objasnění jevů přírodních. Na rozdíl od přírodních zákonů se objevování a využívání zákonů společenského života dotýká zájmů tříd, sociálních skupin a jejich postavení ve společnosti přímo a zpravidla bezprostředně.

Třídy mohou, ale také nemusí mít zájem na jejich poznání a objevení. Závisí na

²⁴ Ošavkov, Z.: *Istoričeskijat materializm i sociologijata*, Sofla 1970, s. 219.

²⁵ Ošavkov, Z.: Citované dílo, s. 16.

tom, které třídy jsou nositeli společenského pokroku a v jaké konkrétní historické situaci vstupuje poznání zákonitostí společenských procesů do zápasů lidstva. Konkrétní sociální zainteresovanost společenských věd je spojena s výraznou ideologickou orientací.

Nalezení a objasnění principů přeměn a vývoje společnosti nelze oddělit od plnění cílových společenských úkolů. V tomto spojení se projevuje konkrétní sociální zainteresovanost a svým způsobem i nutná politická angažovanost společenských věd.

Proto se vždycky spíše a „snáze“ prosadily ty vědecké disciplíny, jejichž rozvoj byl bezprostředně spjat s rozvojem výroby a výrobních sil společnosti, než ty, které tak či onak, přímo nebo zprostředkovaně dokazovaly nutnost změny výrobních vztahů a ekonomické základny.

To jsou, stručně řečeno, důvody, proč je proces oddělování společenských věd od filosofických nejen mnohem složitější, ale také mnohem pomalejší a pokračuje vlastně i dnes.

Oddělování filosofie a různých nefilosofických věd je historickým procesem. Tento proces „...je ve svých obecných rysech totožný se zákonitým vývojem objektu vědeckého zkoumání...“, oddělování základních nefilosofických věd v samostatné vědy se shoduje, je totožné se zákonitým historickým rozvojem základních forem pohybu hmoty od nižšího k vyššímu, které tyto vědy zkoumají.

Nejnižší forma pohybu hmoty je mechanická, pak přichází fyzická, chemická, biologická, společenská. Základní nefilosofické vědy, jejichž předmětem jsou tyto jednotlivé základní formy pohybu hmoty, se oddělují v samostatné vědy v příslušném pořadí: mechanika, fyzika, chemie, biologie, sociologie. A filosofie, která zkoumá nejobecnější zákony rozvoje všech forem pohybu hmoty, jakož i vztah vědomí (společenského vědomí) k bytí (společenskému bytí) aj., se definitivně odděluje v samostatnou speciální formu vědeckého poznání zároveň s dovršením procesu oddělování všech nefilosofických věd od filosofie.

... Zákonitý a historický proces oddělování přírodních, společenských a jiných věd od filosofie a jejich vyhranění

v samostatné nefilosofické vědy... je zároveň procesem oddělování a vyhranění filosofie jako speciální, samostatné formy lidského poznání. Je to tudíž dvoustranný proces. Má výjimečně důležitý význam jak pro filosofii, tak i pro nefilosofické vědy, protože dává mocný impuls k jejich rozvoji.²⁶

Marxistická filosofie je pro všechny vědy primárně metodologicky významná. Vytvořením filosofie dialektického materialismu a dialektickomaterialistickým chápáním společnosti byl položen jedině možný základ pro osamostatnění a rozvoj etiky, estetiky, psychologie a jiných speciálních sociálních věd. V této souvislosti vyslovujeme přesvědčení, že v současné době jsou postupně vytvářeny všechny nezbytné podmínky k definitivnímu vydělení sociologie z filosofie, resp. z historického materialismu.

Marxistická filosofie je základní teorií a všeobecnou metodou zkoumání totality světa. Někteří autoři to vyjadřují velice přesně. „Má-li marxistickoleninská filosofie splnit své poslání jako teoreticko-metodologický předpoklad poznání a přeměny skutečnosti, pak musí být rozvíjena jako obecná teorie přírody, společnosti a lidského myšlení. Poznání světa jako celku je předpokladem poznání společnosti.“²⁷

V rámci obecné teorie přírody, společnosti a lidského myšlení se historický materialismus (který je organickou a nerozlučnou částí marxistické filosofie) zabývá takovým sociálním fenoménem („prvkem“, „aspektem“, „elementem“), jakým je společnost.

O společnosti můžeme hovořit jako o „prvku“, „elementu“, právě jen ve vztahu k totalitě světa. Ve vztahu k člověku je sociální realitou, která musí být zkoumána v různých rovinách obecnosti (v rovině empirické, v rovině teorií „středního dosahu“, v rovině obecné sociologické generalizace a v rovině filosofické dimenze).

Historický materialismus je neoddelitelnou součástí marxistickoleninské filosofie, a proto může být jen velmi těžko považován za zvláštní, samostatnou vědu o společnosti.

²⁶ Ošavkov, Z.: Citované dílo, s. 27–28.

²⁷ Ruml, V.: *Dialektickomaterialistický monismus a marxistickoleninská filosofie*. Nová mysl, 1972, č. 2, s. 182.

Historický materialismus je více než obecná sociologie, je teoretickým a metodologickým základem interpretace všech společensko-historických procesů.

„Historický materialismus je teoretickým a metodologickým základem všech věd, které zkoumají dějiny a společnost...“²⁸

Souhlasíme proto s názorem, že „marxisticko-leninská sociologie, jejímž teoretickým základem je historický materialismus, není totožná s filosofií, ale je s ní organicky spjata při zkoumání všeobecných zákonitostí společenského života“.²⁹ Je tomu tak proto, že základní teoretické a metodologické principy marxistické filosofie a marxistické sociologie jsou shodné. K objasnění významu a k analýze této „shody principů“ se vrátíme při jiné příležitosti.

Směřujeme tedy k pojetí, ve kterém vedle sebe existují marxistická sociologie a historický materialismus jako nesynonymní a velmi blízké, v teoretických a metodologických principech shodné, ale zejména v rovině obecnosti netotožné společenskovědní disciplíny. Snažili jsme se naznačit úlohu, kterou ve vztahu k marxistické filosofii přijímá historický materialismus.

Pokusme se nyní o víceméně aproximační vymezení předmětu marxistické sociologie.

Marxistická sociologie zkoumá společenský život v jeho sociální specifičnosti jako celistvý systém sociálních vztahů, ve kterém ekonomické (výrobně vlastnické) vztahy jsou rozhodující.

Ze systému všeobecných vztahů objektivní reality, kterou jako celek (jako totalitu světa) analyzuje filosofie (jiné vědy analyzují diferencované aspekty této reality), vybírá sociologie společenské jevy. V analýze sociální reality jako celku spočívá charakter sociologie jako všeobecné vědy o společnosti.³⁰

Na rozdíl od takových speciálních věd, jakými jsou například ekonomie, teorie státu a práva, jazykověda atd. (jež zkoumají jednotlivé jevy společenského života v jejich relativně autonomním pohybu),

marxistická sociologie zkoumá sumu všech aspektů společenského života.

Bylo již naznačeno, že vědecká sociologie mohla vzniknout teprve tehdy, když byla dialektikomaterialistická metoda rozšířena na společenský život. „... Činy živých osobností... činy naprosto odlišné a, zdálo by se, že je nelze nijak uvést v soustavu, byly shrnuty a redukovány na činy skupin osobností, odlišujících se od sebe úlohou, kterou hrály v soustavě výrobních poměrů, a podmínkami výroby, a tudíž i podmínkami jejich životního postavení, zájmy, které byly určovány tímto postavením — krátce, na činy tříd, jejichž bojem byl určován vývoj společnosti.“³¹

Právě tady je na místě připomenout stále aktuální Leninovu polemiku s Michajlovským a Struvem.

„Sociolog subjektivistů“ — jak říká Lenin, „začíná své zkoumání zdánlivě u „živých osobností“, ve skutečnosti začíná tím, že vkládá těmto osobnostem takové „záměry a city“, které sám považuje za rozumné (protože tím izoluje své „osobnosti“ od konkrétního společenského prostředí, připravuje se tím sám o možnost zkoumat jejich skutečné záměry a city), tj. „začíná utopií“... sociolog materialista, který zkoumá určité společenské vztahy lidí, již tím zkoumá reálné osobnosti, z jejichž činů se tyto vztahy právě utvářejí.“³²

Lenin v této polemice ukázal, že elementem sociologické analýzy nemůže být „abstrakce individuí“ od jejich reálné činnosti a od vztahů, v nichž se pohybují. Základním elementem sociologické analýzy jsou vztahy, které se utvářejí při jednání, činnosti a úsilí lidí. Člověk je v sociologické analýze subjektem i objektem sociální interakce.

Souhlasíme proto s Osipovem: „Společenské činnosti individuí, tj. sociální fakty, jsou základním stavebním kamenem každé sociologické analýzy.“³³

Se zřetelem ke specifickému předmětu marxistické sociologie nelze nevidět, že sociologie má mnoho společného s jinými nefilosofickými vědami, zejména s vědeckým komunismem, politikou ekonomik,

²⁸ Sirácky, A.: *Hraničné problémy vnútri marxizmu-leninizmu*. Nová mysl, 1972, č. 5, s. 642.

²⁹ Charčov, A. G.—Jadov, V. A.—Jovčuk, M. T.: *Aktualnyje teoretičeskie problemy marksistsko-leninskogo sociologii*. Filosofskie nauki, 1970, č. 5, s. 11.

³⁰ Sirácky, A.—Rychtařík, K.: *Diskusní problémy*

struktury marxistické sociologické teorie. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 6, s. 577—587.

³¹ Lenin, V. I.: *Ekonomický obsah národnictví*. Spisy I., Praha 1951, s. 428.

³² Lenin, V. I.: Citované dílo, s. 422.

³³ Osipov, G. V.: Citované dílo, s. 36.

sociální psychologii atd. Rozsah jednoho článku nám ve vztahu k tomuto komplexu otázek dovoluje jen konstatovat, že „... vztah mezi sociologií a jinými nefilosofickými společenskými vědami je v zásadě stejný jako vztah mezi biologií a jinými vědami o živé přírodě (botanikou, zoologií, fyziologií apod.) a mezi estetikou a jinými vědami o umění (teorií literatury, hudbou apod.)“.³⁴

Je-li předmětem marxistické sociologie analýza sociální reality jako celku a předmětem filosofického zkoumání totalita světa, pak je zřejmé, že vzájemné spojení, sepětí marxistické sociologie a historického materialismu se stává otázkou meritorní.

Filosofie se vždycky ve své rovině bude zabývat otázkami a problémy, které patří do hranic speciálních vědních disciplín. Tak například nehledě k tomu, že dnes máme samostatnou disciplínu teorie státu a práva, filosofické učení o úloze a poslání státu patří mezi základní témata marxistické filosofie.

Není například možné, aby se v rámci úvah o světonázorových otázkách (a to je závažná problematika filosofická) neanalyzovaly i otázky vědomí a myšlení, i když to jsou problémy pro psychologii a logiku. *Proto i filosofie jako ucelená světonázorová orientace, jako základní teoretický a metodologický návod, se bude vždycky dotýkat i těch sociálních problémů a jevů, které patří do sociologického zkoumání.*

Oprávněně proto někteří autoři upozorňují, že filosofická metodika marxismu-leninismu — dialektický materialismus — nemůže být nahrazena žádnými jinými metodami protože „... má obecně, abstraktně univerzální charakter a zahrnuje do sebe dialektiku nejobecnějších souvislostí o nejobecnějších zákonitostích veškerého vývoje.“³⁵

Dalšímu rozvoji marxistické teorie by nijak neprospělo, kdyby historický materialismus byl prezentován ve všezahrnující „encyklopedické koncepci“ a studium vlastních filosofických problémů bylo zanedbáváno. Stejně tak „pansociologické tendence“ nedávného období nijak neprospěly rozvoji marxistické sociologie.

Oslabovat nebo dokonce rušit spojení mezi filosofií a sociologií není únosné také proto, že historický materialismus by se v rámci filosofie pak mohl stát jen „čistou“ teorií, spekulací, sbírkou a komplexem různých, organicky nesloučených, většinou dedukcí získaných tezí.

Na druhé straně jde o to, aby se marxistická sociologie nerozvíjela problematickou cestou „odteoretizování“ a „čistého empirismu“, jako deskriptivní statistická sbírka parciálních sociálních faktů.

Základní teoretická přednost marxisticko-leninské sociologie — ve srovnání se sociologickými teoriemi, které nejsou schopny překročit empirickou a „střední rovinu zobecnění“ — spočívá v tom, že je budována v rámci celkové teorie marxismu-leninismu a rozvíjena v nejužší spojitosti s filosofií, vědeckým komunismem, politickou ekonomikou a s dějinami revolučního hnutí. Bez těchto předpokladů není marxistická sociologie schopna širšího teoretického zobecnění.

Jsmo přesvědčeni, že naznačené pojetí odpovídá duchu takových Leninových prací, jakými jsou *Materialismus a empirio-kriticismus* či *Tři zdroje a tři součásti marxismu*. Právě z Leninových přístupů nejzřejměji vyplývá, že historický materialismus není nějakou oddělenou, samostatnou vědou o společnosti, ale součástí, stránkou jedné, dialektickomaterialistické filosofie. „Historický materialismus je součástí, organickou součástí marxistické filosofie a dovršením filosofického materialismu.“³⁶

*

Zhruba od poloviny roku 1970 usiluje jistá část československých sociologů — na bázi určitých institucionálních struktur — o přehodnocení nedávného vývoje naší sociologie.

Náš „krok zpět“ byl nejen návratem k základním, meritorním postulátům marxismu, ale současně i nelehkým zápasem o obnovení narušeného spojení s marxistickou filosofií, vědeckým komunismem, o překonání plochého empirismu, novopozitivistických tendencí a nepřipustné tolerance a kompromisních postojů k buržoazní sociologii.

³⁴ Ošavkov, Z.: Citované dílo, s. 218.

³⁵ Hrzal, L.: *Spojení antikomunismu s revizionismem v ČSSR*. Nová Mysl. 1972, č. 7—8, s. 936.

³⁶ Lenin, V. I.: *Tři zdroje a tři součásti marxismu*. Spisy 39, s. 11.

„Krok zpět“ byl nezbytným a rozhodujícím předpokladem k vytvoření situace, v níž by marxistická sociologie v socialistickém Československu realizovala svou schopnost teoreticky se zmocňovat zákonů a tendencí vývoje společnosti i jednotlivých oblastí společenského života. Analýza situace na společenskovědním úseku a úkoly společenských věd po XIV. sjezdu Komunistické strany Československa ukazují, jakými směry se budou ubírat naše další „kroky vpřed“ v období nastávajícím.

K tomu však nestačí, aby se marxistická sociologie rozvíjela jako sbírka někdy více a jindy méně uspořádaných popisných materiálů. *Musíme přejít k systematickému konstruování sociologické teorie s různým stupněm obecnosti.*

Ontologická, gnoseologická a ideově politická závažnost témat obecné sociologie, (věnovali jsme se jí samostatně při jiné příležitosti),³⁷ rozsáhlý, zatím spíše extenzivní rozvoj teorií středního dosahu a celá problematika sociologických výzkumů (rozbor souvislostí sledovaných empirických skutečností, jejich přípustná redukce a rozklad, škálování, problematika terénního sběru informací, potřeba matematického, statistického a kybernetického vzdělání) vyžadují zabezpečit seriózní přípravu sociologických kádrů. To je úloha velice závažná, pokud jde o ideově politická hlediska, a značně náročná, pokud jde o profesionální kvalifikaci pedagogických kádrů.

V situaci, kdy stále narůstají zcela konkrétní požadavky formulované orgány společenské decize, nelze přehlédnout, že příprava sociologických kádrů je současně i záležitostí dlouhodobou. Nutnost profesionální přípravy sociologů se stala zřejmou už před několika lety. Význam této přípravy se nijak nesníží konstatováním, že struktura marxistické sociologické teorie je diskusním polem.

O struktuře marxistické sociologie budeme diskutovat ještě celá léta. Nejde však o efektní diskuse. Jde o společenskou efektivnost. Tu mohou mít naše diskuse jen tehdy, bude-li zajištěna účinná ideově politická a odborně vysoce kvalifikovaná profesionální příprava sociologických kádrů na speciálních katedrách vysokých škol.

Резюме

Рыхтаржик К.: Исторический материализм и марксистская социология

В марксистско-ленинской теории взаимно переплетаются элементы философии, экологии, научного коммунизма, социологии, психологии, теории управления, политической науки, кибернетики, эстетики и т. д. Теоретической и методологической основой их взаимной интеграции являются общие философские предпосылки. Марксизм-ленинизм является единством диалектико-материалистической философии и отдельных наук.

Основным вопросом всей решаемой проблематики становится понимание, концепция исторического материализма. Упрощенно говоря, дело идет о том, является ли исторический материализм частью философской теории, теоретической и методологической основой интерпретации всех общественно-исторических процессов, или если он является общей наукой об обществе.

На дискуссию по этой теме оказала свое влияние конференция, организованная Московским государственным университетом в 1968 г. Противоречивость предлагаемой концепции, в которой исторический материализм становится системой двух теоретических конструкций — философской и социологической, особенно показывает Г. М. Андреева. Подобно и Осипов в своей «Социологии» отрицает формальную дань минувшим годам, втиснуть только что возникающие общественнонаучные дисциплины в традиционно общепринятые представления.

Если включить в исторический материализм все социологические вопросы, то этим значительно затруднится исследование самих философских проблем социальной жизни. Философия — наука об общих закономерностях и формах познания и способах достижения истины. Ее развитие и прежде всего развитие философского познания связано с проведением в исполнение тенденции отделения философских и нефилософских вопросов. «Суживание» предмета философии фактически является его расширением. Тем самым, что философия «освобождается» от отдельных, нефилософских вопросов, она приобретает философский характер.

Исторический материализм является самой общей интерпретацией общества. Эта самая общая интерпретация не может быть, конечно, ограничена анализом отношения общественно-го бытия и общественного сознания. Она в то же время должна быть анализом (экстрактом) всех философских категорий и законов в отношении к их воздействию на общество. Таким образом, она не является только философской интерпретацией общества вообще, но одновременно она является философской интерпретацией всех основных тенденций и закономерностей специальных наук.

Таким образом, философия подвергает анализу все явления социальной жизни. Однако, это совсем не значит, что она расширяется

³⁷ К těmto otázkám viz Rychtařík, K.: *Sociologie a její dluh principu stranickosti*, Sociologický časopis, 6, 1970, č. 3—4, s. 217—220.

энциклопедическим образом вплоть до анализа заочных социальных отношений.

Между тем как исторический материализм является философией общества, социология является самой общей нефилософской наукой об обществе.

Это подход, который в настоящее время используют передовые представители болгарской философии и социологии (См. последние работы Тодора Павлова и Живко Ошавкова), венгерского и польского общественно-научного фронта. В Чехословакии это ориентация, представляемая подходами и работой академика Андрея Сирацкого.

Авторы, следящие за генезисом этой проблемы у классиков марксизма-ленинизма (см. напр. Анте Фламенго) обращают внимание на то, что в работах классиков мы встречаем тенденцию отличить философский взгляд на мир и природу, человека и мышление, от анализа и объяснения отдельных конкретных явлений, типов и общественнонаучных знаний.

Отделение философии и разных нефилософских наук является историческим процессом. В наше время создаются условия для окончательного выделения социологии из марксистской философии, или же из исторического материализма.

Исторический материализм является неотделимой составной частью марксистско-ленинской философии и поэтому его вряд ли могут принимать за особую, самостоятельную науку об обществе.

Исторический материализм что-то больше, чем общая социология. Он является теоретической и методологической основной интерпретации всех общественно-исторических процессов. Поэтому Ленин смог найти, что материалистическое понимание истории является «синонимом науки об обществе».

Марксистская социология изучает общественную жизнь в ее социальной специфичности как цельную систему социальных отношений, в которой экономические (производственно-имущественные) отношения являются решающими. В отличие от таких специальных наук, какими есть, напр., экономия, теория государства и права, языкознание и т. д. (изучающих отдельные общественные явления в их относительно автономном движении), марксистская социология не отвлекает от поведения, деятельности и стремления живых людей.

Имея в виду специфический предмет марксистской социологии, нельзя не видеть, что у социологии много общего с другими нефилософскими науками, особенно с научным коммунизмом, с политической экономией, социальной психологией и т. д.

Мы исходим из концепции, что отношение между социологией и другими нефилософскими общественными науками в принципе одинаковое как и отношение между биологией и другими науками о живой природе (ботаникой, зоологией, физиологией и т. п.) и между эстетикой и другими науками об искусстве (теорией литературы, музыкой и т. п. (К этим вопросам см. работу Живко Ошавкова: Исторический материализм и социология. София, 1970 г.).

В анализе социальной реальности как целого

и заключается характер социологии как всеобщей науки об обществе.

Никакой пользы для дальнейшего развития марксистской теории не принесло бы, если исторический материализм предлагать во всеобъемлющей «энциклопедической конценции» и таким образом упускать из виду изучение собственно философских проблем. Равным образом развитию марксистской социологии в Чехословакии не принесли никакой пользы «пансоциологические тенденции» недавнего периода.

Summary

Rychtařík K.: Historical Materialism and Marxist Sociology

In the Marxist-Leninist theory, elements of philosophy, economy, scientific communism, sociology, psychology, theory of management, politology, cybernetics, aesthetics, etc. are mutually permeating each other. General philosophical assumptions form the theoretical and methodological basis of their mutual integration. Marxism-Leninism represents the unity of dialectical-materialistic philosophy and partial sciences.

It is the conception of historical materialism that is becoming the basic question among all the problems under study. In simpler words, the question is whether historical materialism is a part of philosophical theory, a theoretical and methodological basis for interpreting all the social-historical processes, or whether it is a general science of society.

In the USSR, a conference organized by the Moscow State University in 1968 joined in the discussions concerning this theme. The contradictoriness of the suggested conception in which historical materialism is a system of two theoretical constructions (the sociological and the philosophical) is pointed out particularly by G. M. Andrejeva. Similarly Osipov, in his *Sociology*, refutes the formal tax of the past years, i. e. he refuses to squeeze newly arising social-scientific disciplines into the traditional mould.

If we include all sociological problems in historical materialism, considerable difficulties will arise in performing researches into philosophical problems of social life themselves. Philosophy is a science of general laws and forms of knowledge and methods of discovering the truth. Its development and, first of all, the advancement of philosophical knowledge is connected with enforcing the tendency to separate philosophical problems from non-philosophical ones. The "reduction" of the subject of philosophy implies, in fact, its expansion. By dropping partial, non-philosophical problems, philosophy assumes its philosophical character.

Historical materialism is the most general philosophical interpretation of society. It goes without saying that such a most general interpretation cannot be limited by analysing the relation between social being and social consciousness. It must simultaneously be an

analysis (an extract) of all philosophical categories and laws in relation to the influence they exercise upon society. This implies that it is not only a philosophical interpretation of society in general but, simultaneously, also a philosophical interpretation of all the fundamental trends and laws of special sciences.

Thus philosophy subjects to analysis all the phenomena of social life. This, however, is far from assuming that it should be encyclopaedically extended to an analysis of the laws of social relations.

While historical materialism is a philosophy of society, sociology is the most general non-philosophical science of society. This is the approach applied at present by the most prominent representatives of the Bulgarian philosophy and sociology (see the most recent studies by Todor Pavlov and Živko Ošavkov), as well as by the Hungarian and Polish social-scientific front. In Czechoslovakia, it is the orientation represented by the approaches and studies of the Academician Andrej Sirácky.

Authors pursuing the genesis of this problem in the classics of Marxism (see e. g. Ante Fiamengo) point to the fact that, in the classics' works, we find the tendency to differentiate the all-comprising, general conception of the world and the evolution of society — i. e. to differentiate the philosophical view of the world and nature, man and thinking — from the analysis and explanation of separate concrete phenomena, types and social-scientific findings.

The separation of philosophy and various non-philosophical sciences is a historical process. At present, conditions are created for definitely separating sociology from Marxist philosophy, or from historical materialism.

Historical materialism forms an inseparable part of Marxist-Leninist philosophy; consequently, it would be most difficult to consider it as a special, independent science of society. Historical materialism is something more

than general sociology. It is the theoretical and methodological basis of interpreting all social-historical processes. Thus it was possible for Lenin to state that the materialistic conception of history is a "synonym of the science of society".

Marxist sociology examines social life in its social specificity as a coherent system of social relations in which economic (production-ownership) relations are decisive. In contrast to such special sciences as e. g. economy, theory of state and law, linguistics, etc., investigating individual phenomena of social life in their relatively autonomous motions, Marxist sociology does not abstract from the behaviour, activities and efforts of living people.

With a view to the specific subject of Marxist sociology, it is impossible to overlook the fact that sociology has many things in common with other non-philosophical sciences, especially with scientific communism, political economy, social psychology, etc.

Our views are based on the conception that the relation between sociology and other non-philosophical social sciences is, on principle, analogical to the relation between biology and other sciences of living nature (botany, zoology, physiology, etc.) and to that between aesthetics and other sciences of art (theory of literature, music, etc.). (For these questions see Živko Ošavkov, "Istoričeskijat materialism i sociologijata", Sofia 1970.)

The character of sociology as a general science of society lies in the analysis of social reality as a whole.

The presentation of historical materialism in an all-comprising encyclopaedic conception and the hence ensuing neglect of studying true philosophical problems would be detrimental to the further development of Marxist theory. In the same way the development of Marxist sociology in Czechoslovakia could draw no profit whatsoever from the pansociological tendencies prevailing in the recent period.

Rozvoj socialistických výrobních vztahů, zejména v období vědeckotechnické revoluce, a nový důraz na historickomaterialistický přístup po krizi v řadě společenských věd v minulých letech vyzdvihuje do popředí problematiku dialektiky výrobního způsobu, výrobních sil a vztahů; zvláště aktuální je otázka ulohy vlastnictví (přivlastňování)¹ v tomto systému.

Jak ukazují výsledky řady rozborů, bylo zkeslení problémů socialistického vlastnictví výrobních prostředků (vedle problému zbožně peněžních vztahů za socialismu) naprosto nezbytně a přirozeně hlavní složkou, těžištěm revizionismu v oblasti ekonomiky a koneckonců i v sociologii. Šlo jednak o záměrný útok proti tomuto jádru socialistické ekonomické činnosti, jednak o nezbytné vyústění řady dílčích, víceméně hlubokých neorganických zásahů do procesu socialistické rozšířené ekonomické reprodukce, výroby. Tyto účinky v oblasti socialistického vlastnictví znovu potvrdily hluboký marxisticko-leninský poznatek, že socialistické vlastnictví vyjadřuje nejkonkrétnější ekonomický vztah, že tvoří základní obsah výrobních vztahů socialismu, že určuje charakter výroby a prostřednictvím výroby se realizuje [33 : 73], tj. že je jejím vyústěním.

V podstatě „klasickou“ buržoazní pluralistickou ideologií motivovaná „reformní“ ekonomická organizace, nerespektující dialektiku různých článků ekonomického procesu a dospívající k vyzdvížení podnikového subjektu jako suverénního elementu mechanického souhrnu ekonomických subjektů, byla přímým plodem neschopnosti aplikovat marxisticko-leninské pojetí socialistického vlastnictví na socialistickou ekonomiku.

Také naši revizionisté se propracovávali „od špatně pochopeného Marxe k správně

chápanému Marxovi“ [17a : 35], snažili se například prostřednictvím kritiky J. V. Stalina zaútočit na monistický charakter marxistického učení, vyjmout z něho některé základní články pod záminkou dalšího rozvoje tohoto učení a vyvrácení dogmatických omylů, které „originál“ marxismu poškodily. Ukázalo se, že nepřistupovali k různým obrátům buržoazní filosofické a ekonomické módy ze skutečně marxistického hlediska, ale tato móda přistupovala k nim, vnucovala jim své padělky, strížené podle subjektivně idealistického vkusu [17 : 362].

Revizionisté jako Kosik, Šik, Machonin a další věnovali vůbec málo pozornosti skutečné kritice pravicově oportunistických a buržoazních teorií, případně velice rychle od této výchozí kritiky ustoupili často k přímému nekritickému velebení řady buržoazních ideologických konceptů (od existenciálního antropologismu po industrialismus a stratifikační teorie). Současně zdůrazňovali svou snahu překonat rozpor mezi slovy a činy, mezi obnovenou teorií a deformovanou praxí „čestnou analytickou prací“, zejména přísným propracováním přesných pojmů a jasných kritérií. Také v jejich případě se však ukázalo, že jde o známé moto „smutně proslulého ‚kriticismu‘, který tak často vyúsťuje ve slovní scholastiku“ [18 : 193]. Marxisticko-leninské vymezení socialismu, napadané jako velmi abstraktní, bylo konkretizováno nikoli hlubokou analýzou reálných společenských procesů, ale z pozice eklekticky sumované buržoazní ideologické inspirace, přičemž se současně neustále přísahalo na filosofický přístup, na věrnost dialektickomaterialistické metodě jako koneckonců hlavnímu a jedinému prostředku rehabilitace „autenticky“ marxistického přístupu. Fakticky byla metodologie díky reálné filosofické potenci

¹ V diskusích posledních let byl položen velký důraz na obnovu ekonomického pojetí vlastnictví, s nímž je spjat akcent na pojetí vlastnictví jako procesu. V této souvislosti se dospělo k pojmu při-

vlastňování (Aneignen, zawłaszczanie atd.), chápanému v duchu Marxova přístupu [12 : 376] jako zužitkování (např. pudy: Aneignung des Bodens), sociálně ekonomické opanování, ovládnutí.

těchto kritiků přizpůsobována jejich oportunistickému a současně intelektuálsko-anarchistickému, maloměšťáckému politickému přístupu. Revizionisté stavěli metodu a teorii proti sobě, aby eklekticismem, jehož pozadím byl subjektivní idealismus, dosáhli oživené inspirace neokantismu, aby dosáhli svého základního, tj. pluralistického politicko-ideologického cíle.

Ani Kosík, ani Šik, ani Machonin nešli cestou skutečné konkretizace poznatků, kterou chtěli dosáhnout „čestnou analytickou prací“. Neanalyzovali konkrétní společensko-ekonomické formace, naopak šli cestou hrubé, tj. mylné, absurdní abstrakce. Tuto cestu volil Kosík v *Dialektice konkrétního* (1965), pojednávající například o obstarávání, starosti a každodennosti mimo konkrétní sociální prostor. Tuto cestu volil Šik v programové knize *Ekonomika, zájmy, politika* (1962), v níž usiloval o postizení obecných vzájemných souvislostí, které určují evoluci „na všech stupních“ společenského rozvoje nezávisle na specifické formě ekonomických procesů [37 : 205]. Tuto cestu volil Machonin, dospívající k úvahám o „společnosti vůbec“, o moderní industriální společnosti a jejích kapitalistických a socialistických „modifikacích“. V první polovině šedesátých let dospěl Machonin na pozici starých ekonomů a sociologů, pro něž byl pojem společensko-ekonomické formace naprosto zbytečný. Jak zdůrazňuje Lenin, mluví tito ekonomové a sociologové o společnosti vůbec, jaký je cíl a podstata společnosti vůbec atd. [14 : 145].

Revizionistické „metodologické“ snahy směřují k vytvoření „obecných“ pojmů a kategorií v podstatě značně nenáročným způsobem, buď filosoficko-spekulativní, či pozitivisticko-empiristickou cestou. Je pochopitelné, že se tímto laciným trikem nedosahuje specifikace, zpřesnění charakteristik, či dokonce definic, ale pouhých tautologií jak v ekonomii, tak sociologii.²

Navíc se velice nebezpečně rozměňují skutečně vědecká zobecnění, zejména ta, která se týkají povahy společensko-ekonomické formace a vnitřní dialektiky výrobního způsobu. Místo konkrétní dialektiky rozporů výrobních sil a vztahů se objevuje pojmy jako sociokulturní sféra,

primární a sekundární kultura, moderní industriální kultura. Místo učení o základně a nadstavbě se hovoří o ideologii multidimenzionality a vzájemného prostupování společenského (ekonomického atd.) bytí a vědomí, objektu a subjektu, což narušuje závažný metodologický závěr o vedoucí stránce rozporu.

Klasikové marxismu Marx, Engels a Lenin zdůrazňovali jednak historický charakter společenské vědy (ekonomie), jednak dialektickomaterialistické pojetí „komplexnosti“ (jak se dnes často říká, dialekticko-systémový přístup). Engels poukazoval na to, že politická ekonomie „pojednává o historické, to jest o neustále se měnící látce, zkoumá nejprve zvláštní zákony každého jednotlivého vývojového stupně výroby a směny, a teprve na konci tohoto zkoumání bude moci stanovit několik málo zcela obecných zákonů, platných pro výrobu a směnu vůbec“ [5 : 155–156]. Určení, která platí pro „výrobu vůbec“, dokonce doporučovali vyloučit „právě proto, aby se pro jednotu – která vyplývá už z toho, že subjekt, lidstvo, a objekt, příroda, jsou totožné – *nezapomnělo na podstatnou rozdílnost*. V tomto zapomínání spočívá například celá moudrost moderních ekonomů, kteří dokazují věčnost a harmonii nynějších sociálních vztahů“ [4 : 661] (podtrženo MF). Je třeba dokazovat, že tento závěr platí také pro naše „moderní“ myslitele?

Současně Lenin upozorňoval, že společnost není mechanickým souhrnem společenských elementů, ale „živým organismem“, který můžeme prozkoumat jen tak, že postihneme jeho podstatu. K jeho prozkoumání je tedy nutná „objektivní analýza výrobních poměrů tvořících danou společensko-ekonomickou formaci, prozkoumání zákonů jejího fungování a vývoje“ [14 : 175] (podtrženo MF). Jde o „organismus společnosti, v němž všechny vztahy existují současně a vzájemně se o sebe opírají“ [4 : 149], ale v němž je „ekonomická situace“ základem (Engels). V této ekonomické situaci pak koneckonců platí, že „lidé se pokaždé osvobodili natolik, nakolik jim to přikazoval a dovoloval nikoli jejich ideál člověka, nýbrž existující výrobní síly“ [2 : 441].

² Kategorii „ekonomika“ pojímáme jako „ekonomiku celého víceméně uzavřeného spotřebního společenského útvaru“, říká např. Šik [37 : 33]. Ma-

chonin tautologickým způsobem „vymezuje“ sociální jev a další kategorie.

Revizionisté absolutizovali Engelsův poukaz na význam momentů nadstavby, jež „v mnoha případech převážně určují“ průběh dějinných zápasů [10 : II/500], tj. jejich formu; současně však zaútočili i z druhé strany, tj. bagatelizovali jejich význam jako „pouhých“ forem a vyložili určující vliv základny v duchu ideologie industriální společnosti, tj. technicismu a scientismu. Tím podstatně zkreslili zmíněný výrok zhodnocující roli výrobních sil. Toto vibrování mezi krajnostmi sloužilo jednotnému účelu — prosazení buržoazní pluralistické ideologie.

Velký, neuměřený důraz na technický způsob vytváření užitných hodnot jako složku výroby položil O. Šik. Přitom současně podcenil společenskou formu výroby (jak říká Mračková [34 : 53], „jinými slovy: formu vlastnictví výrobních prostředků“). Výrobu chápal jako přirozenou výměnu mezi člověkem a přírodou, probíhající v podstatě nezávisle na společenské formě výroby a bez spoluurčující role různých složek nadstavby, zejména politiky. Dynamika výrobních vztahů a výrobního způsobu závisí v takové koncepci především na vzájemném vztahu „člověka“ a „přírody“, je určována hybnými silami, jejichž sociální povaha je neurčitá či přímo znevažovaná. Do pozadí ustupuje zejména konkrétní reprodukce rozporu výrobních sil a vztahů. Práce jako výměna látky mezi „člověkem“ a „přírodou“ je pojímána abstraktně, podobně abstraktní ráz má organizace tohoto procesu, uváděná v této souvislosti.³

Je zřetelné, jak koneckonců je tu pozice Šikova a Kosíkova shodná (i když v téže knize ještě Šik Kosíka kritizuje) a jaké inspirace poskytl Šik další orientaci Machonina. Jde o společný základ v hrubé abstrakci, jež užívá obecnin typu „člověk“ a sociokulturní systém a současně znevažuje nezbytnost konkrétní reprodukce podstatných souvislostí, zákonitostí ve společensko-ekonomické formaci socialistického typu.

Výrobní síly

Předmětem politické ekonomie, jak zdůrazňovali klasikové, není „výroba mate-

riálních hodnot“, ale společenské vztahy lidí ve výrobě. Jestliže ignorujeme či nejrůznějším způsobem zlehčujeme dosah historicky konkrétní formy *společenské* výroby, oslabujeme koneckonců nároky politicko-ekonomického zkoumání, podryváme základy vědeckého objasnění. S obdobným procesem se setkáváme v revizionistické interpretaci sociologie. Také zde dochází pod záminkou rozvoje sociologie k oslabování její vědecké povahy (mj. prostřednictvím opomíjení reálných sociálních souvislostí a procesů, dochází k tzv. dezideologizaci).

Základní nedostatky tohoto přístupu se pak promítají v charakteristice výrobních sil. Na první pohled se zdá, že bylo věnováno mnoho energie boji proti *dogmatickému* zjednodušování této problematiky, tj. proti schematické představě o tom, „jak lidé a nástroje“ měnili společenské řády“ [23 : 20]. Jak ekonomové Šikova typu, tak sociologové typu Machoninova se navzájem doplňovali důrazem na potřebu chápat jevy a procesy v jejich „plnosti“, tj. odmítali (zprvu) vulgární redukci a později redukci vůbec ve prospěch multidimenzionality. Objevil se i požadavek, chápat „daleko širěji“ i výrobní síly [23 : 19].

Podívejme se však blíže na povahu tohoto „širšího“ pojetí a zkoumejme, nakolik lze tuto deklaraci vzít vážně, nakolik se tato deklarace vyhýbá redukci. Přitom zjistíme, že také zde se setkáváme se dvěma vzájemně se podporujícími krajnostmi. Na jedné straně se znevažuje konkrétně historická určitost výrobních sil za pomoci abstraktní úvahy o výrobních silách na obecné úrovni jejich pojetí (nekonkretizovaného důsledněji na společensko-ekonomický řád); útočí se ovšem do jisté míry právem proti ahistorické absolutizaci určité hierarchicky uspořádané struktury výrobních sil v marxistické propagandě, orientované v tomto směru například některými výroky J. V. Stalina. Zdůrazňuje se počínající *tendence* přeměny vědy ve výrobní sílu a výrazněji se nezabráňuje *nevyvážené* interpretaci jejích skutečných — dosud rozhodujících — lidských a věcných složek (pracovní síly dělníka a výrobních prostředků). Tím se dospívá až k druhé krajnosti, k faktické (vulgární)

³ Abstraktně charakterizuje výrobní vztah jako „způsob spojení pracujícího člověka s jeho prací“ a „samostatnou organizací procesu výroby a směny“ do určité míry také Lipiňski [28 : 21].

redukci výrobních sil na techniku a technologii. Hrubě abstraktní koncept výrobních sil, zobecňující úvaha napadající určitý typ vulgární redukce, se mění v jiný typ (vulgární) redukce — v redukci výrobních sil na vědu, zejména technickou, a zvláště na techniku. Do popředí vystupuje intelektuálský elitismus jako instrument *politického pluralismu*.

Je zřejmé, že Šik jednostranně spojil výrobní síly s technickou stránkou výroby a podcenil jejich společenský charakter, jejich společenskou určenost.⁴ V jeho koncepci nejsou hlavní výrobní silou lidé, zcela konkrétně historicky determinovaní společensko-ekonomickou formací, ale inertní „technika“, případně věda vůbec a technologie jako taková. Pod záminkou „prohloubení“ analýzy ekonomických vztahů se hrubě mechanisticky, dogmaticky odtrhuje výrobní vztahy od výrobních sil, nechápou se jako dvě stránky jednoho odporu, ale jako samostatní činitelé. Současně s tím se nezbytně velice hrubě reprodukuje proces stimulace vývoje ekonomiky a společnosti: značně jednostranně, jako takové působení „výrobních sil“, jež se nijak neliší od buržoazního konceptu industrialismu a technicismu.

Vztahy komponent výrobních sil v konkrétně historické vývojové etapě formace, například socialistické, vztahy mezi výrobními silami konkrétně uspořádanými (včetně prosazující se tendence přeměny vědy ve výrobní sílu) nám umožňují hlouběji pochopit dialektiku subjekt-objektovou, možnosti a odpovědnost výrobce, sociálně třídní determinaci výrobních sil a konečků určující vliv výrobních sil na sociálně třídní strukturu. Také v této souvislosti je však nutno připomenout, jak interpretoval Lenin Marxovu koncepci výrobních sil. K tvrzení, že Marx výrobními silami zřejmě rozumí hmotné a osobní prvky výroby a že v *souladu* s tím není kategorie výrobních sil ekonomickou, ale technickou kategorií, Lenin poznamenal: „...soulad“ vůbec nevychází, protože „osobní“ (nepřesný termín) není „technické“ [22 : 371]. Nejdůležitější složkou výrobních sil je pracovní síla, v níž se konkrétně ob-

rážejí rozhodující procesy ve společenské formě výroby, ve výrobních vztazích, a to jak v negativním, tak v pozitivním smyslu.

Bez této úvahy nepochopíme nejen limity vědeckotechnické revoluce za kapitalismu, ale také příčiny selhání některých složek vědecké fronty v období krize. Jestliže opomineme, jaký vliv mají výrobní vztahy, jmenovitě forma vlastnictví, na výrobní síly, a omezíme „společenskou“ formu na vliv dělby práce (navíc určitým způsobem pojaté), nebudeme moci účinněji čelit dvojí revizionistické demagogii: 1. „dnes již celkem běžnému názoru“ podporujícímu intelektuálský elitismus, že řešení úkolů vědeckotechnické revoluce není v rukou dělnické třídy a její politické avantgardy, dělnické strany, ale „ve zcela rozhodující míře“ „v rukou lidí pro to připravených, tj. vědců, výzkumníků a techniků“ [23 : 18]; 2. tvrzení, že kvalita výrobních sil v kapitalismu a socialismu nejen „není rozdílná“, ale že „v kvantitě a technické úrovni“ máme dokonce „ještě mnoho co dohánět“ [23 : 33]. Nepodceňujeme v nejmenším dalekosáhlý význam přírodní a technické vědy působící v kapitalismu ani dosaženou technickou kulturu. Odmítáme však nedialektickou intepretaci výrobních sil, nahrazující hlavní výrobní sílu — konkrétního pracujícího člověka — technikou jako takovou a znevažující konečků dialektické spojení výrobní síly a společenské formy (i zdroje) jejího vzniku a uplatnění.

Nedialektické, nemarxistické pojetí výrobních sil má jednoznačný ideologický smysl a dosah: vede k tvrzením o nadřazenosti současného kapitalismu, k obdivu k jeho perspektivám, vede k degradaci a paralyzování skutečných možností socialismu, nových možností techniky a technologie v této společnosti. Problémy, s nimiž se tu stále setkáváme (problém intenzivního rozvoje), jsou pak řešeny nevhodnými, situaci dále komplikujícími nástroji. Podceňuje se možnost a odpovědnost nadstavby a politicko-organizační práce, politiky, morálně politického uvědomění; podléhá se technicistickému fatalismu.

⁴ „Abstrahujeme-li od těchto ekonomických vztahů, za nichž se rozvíjí výroba, pak nám zůstane jen její technická stránka, při níž lidé s určitými výrobními návyky, zkušenostmi, pomocí určitých

pracovních prostředků působí na pracovní předmět a vytvářejí užité hodnoty“ [37 : 46]. „Podstatou tohoto procesu je technický vztah mezi bezprostředními výrobcí a výrobními prostředky“ [37 : 55].

Výrobní vztahy

Výrobními vztahy⁵ se v marxismu rozumějí v širokém slova smyslu všechny formy vztahů mezi lidmi, jejich spojení v procesu výroby materiálních statků pro společnost nezbytných. Každý z jednotlivých aspektů, složek těchto vztahů se sám skládá z množství jednotlivých, dílčích prvků. Současně však tvoří systém podstatných souvislostí s dominující rolí výroby v procesu výroby, rozdělování, směny a spotřeby. Tyto vztahy se rozvíjejí podstatně odlišně v kapitalistické a socialistické společnosti. Liší se úlohou živelného prvku ve svém rozvoji, povahou vědomé a cílově orientované činnosti, kterou je lidé vytvářejí. Hlavní odlišnost je pak dána povahou jejich základní složky — vztahy utvářeny výrobu, tj. povahou přivlastňování základních podmínek výroby pracujícím subjektem.

Hluběji pochopit výrobní vztahy lze jen tehdy, jestliže vulgárně neredukujeme jejich skutečnou strukturu, tj. podstatné, nutné, obecné, opakující se vazby prvků, jestliže prvky samé nechápeme jako „činitele“, jež lze *mechanicky* nejrůznějšíм způsobem přeskupovat. Nejrůznější stránky výrobních vztahů jsou momenty vznikající v procesu společenské výroby a hranice mezi nimi je velmi relativní a pohyblivá [33 : 74]. Současně však představují jednoznačně určené kvality vztahů, v nichž dominuje výroba. „Výroba přesahuje jak sebe samu v protikladném určení výroby, tak i jiné momenty,“ jak konstatuje Marx [4 : 674].

Momentem výroby je například rozdělování; výroba je rozdělována, nelze ji však na rozdělování redukovat. Přitom rozdělování není na výrobě nezávislou kategorií. Momentem výroby je také směna činností, spotřeba; výroba je směnou a spotřebou, není však na směnu a spotřebu beze zbytku redukovatelná. Přitom ani směna, ani spotřeba nejsou na výrobě nezávislými kategoriemi.⁶

Vztahy vznikající ve výrobě jsou tedy spoluurčovány a rozvíjeny ve vztazích rozdělování, směny a spotřeby. Vztahy vznikající ve výrobě jsou však výsledným efektem a především *východiskem* utváření dalších stránek vztahů, určujícím jejich podstatu. Ve výrobě dochází k trvalému procesu přisvojování základních podmínek výroby pracujícím subjektem, tj. k přisvojování lidských a věcných činitelů výroby, přičemž vztah výrobce k věcem je výsledkem i koneckonců zprostředkováním vztahu výrobců navzájem.

Tyto procesy jsou stručně vyjadřovány tezí, že vzájemné vztahy lidí ve výrobě a ve vztahu k výrobním prostředkům, *tedy vztahy vlastnictví*, jsou *základem* všech dalších stránek výrobních vztahů.

Sik poskytl Machoninovi a dalším sociologům významný podnět k revizi marxisticko-leninského konceptu výrobního způsobu a jeho společenského dosahu tím, že vytvořil objektivistické — jak konstatuje Mračkovská — „amorfní“ vysvětlení systému ekonomických vztahů [34 : 88].

Při různých příležitostech sice hovořil o výrobních vztazích jako uskutečňovaných cestou „všech druhů ekonomické činnosti lidí“, přičemž uváděl i výrobu, avšak fakticky zúžil výrobní vztahy na rozdělování, směnu a spotřebu a ještě spíše na kooperaci a dělbu práce jako dvě stránky procesu, jenž si podřizuje rozdělování výrobních prostředků a práce.⁷ Vzájemný vztah i takto vulgárně redukovanych složek výrobních vztahů posuzoval mechanisticky a dospěl až k pseudosporům typu: který „činitel“ předcházet ostatní. Odmítal tedy výslovně kategorii vlastnictví (přivlastňování) jako „základní prvek“, element i podstatu výrobních vztahů, současně však označil libovolně zvolený a preferovaný prvek (rozdělování) jako zdroj podstaty konkrétní výroby, tj. *kapitalistické* výroby.

„Určitá výroba,“ jak konstatuje Marx, „určuje tedy určitou spotřebu, rozdělování, směnu, určité vzájemné vztahy těchto různých momentů“ [4 : 675]. Výrobní způsob

⁵ Někteří autoři, např. Mračkovská, poukazují na to, že „v *Německé ideologii* je kategorie výrobních vztahů ještě formulována způsobem („formy styku“ nebo „občanská společnost“), kterého se později už neužívalo“, zatímco konečnou formulaci pojmu společensko-ekonomické formace tu ještě nenacházíme. Současně dokládají, jak se např. Sik snažil těchto okolností zneužít [34 : 91, 92].

⁶ „Kdyby se řeklo, že alespoň v tom případě, kdy výroba musí vycházet z určitého rozdělování výrobních nástrojů, rozdělování v tom významu před-

chází výrobu a tvoří její předpoklad, je třeba na to odpovědět, že výroba má skutečně své podmínky a předpoklady, které tvoří její momenty“ [10 : 167] (podtrženo MF).

⁷ „Kooperace,“ říká např. Bálek, „je určitý způsob vzájemné spolupráce lidí, který vychází z dané techniky výroby. Technický charakter výroby se projevuje v odpovídajícím rozdělení výrobních prostředků a práce, tedy v dělbě práce, jejíž druhou stránkou je opět určitá forma spolupráce lidí, tj. kooperace“ [23 : 30].

se mění na základě řešení rozporu výrobních sil a vztahů, v němž určující stránkou jsou výrobní síly. Změny vyplývající z odlišného vztahu výrobce (nievolníka, poddaného, dělníka) k objektivním podmínkám výroby však hrají v tomto procesu významnou aktivní brzdící či naopak stimulující roli.

Určitá forma vlastnictví výrobních prostředků, v níž se výrobní proces uskutečňuje, je momentem procesu výroby a současně podstatnějším, nutnějším, obecnějším, celkově „závažnějším“ procesem než momenty další (směna, rozdělování, spotřeba). Výroba je neustálou reprodukcí vztahů výrobců k hlavním předpokladům výroby, zejména k výrobním prostředkům; vlastnictví je určitým způsobem, formou spojení pracovní síly s výrobními prostředky.

Lze je určit jen úplnou a všestrannou (tj. podstatu odhalující) charakteristikou výrobních vztahů daného způsobu výroby. Nelze se však spokojit s tvrzením, že vlastnictví je „rubem“ výrobních vztahů či že je s nimi totožné, přičemž se velmi často spojuje s aspektem výrobních vztahů — s rozdělováním.

Marxovo pojetí vlastnictví je dialekticko-materialistické. Marx zdůrazňuje jednotu výroby a vlastnictví a v procesu konkretizace současně jejich specifikum. „Všechna výroba,“ zdůrazňuje Marx, „je osvojování předmětu přírody individuem uvnitř určité společenské formy a jejím prostřednictvím. V tomto smyslu je tautologie, řekne-li se, že podmínkou výroby je vlastnictví (přivlastňování) ... nemůže být řeči o výrobě, tedy ani o společnosti tam, kde neexistuje žádná forma vlastnictví ... Přivlastňování, které si nic nepřivlastňuje, je *contradictio in subjecto*“ [12 : 41]. Na jiném místě uvádí Marx, že vlastnictví „zna-

mená tedy původně ... chování pracujících (produkcijících nebo reprodukcijících se) subjektu k podmínkám jeho výroby nebo reprodukce jako k jemu vlastním. Bude mít proto také různé formy podle podmínek této výroby“. (Grundrisse, něm. vyd. s. 395). Část pracujících subjektů, jmenovitě proletariát, nemůže ovlivnit podmínky výroby (věcné i lidské prvky), zejména výrobní prostředky, v jejich podstatě sociálně ekonomické kvalitě. Nemůže překonat fakt vykořisťování proletariátu buržoazií jinak než úplnou likvidací buržoazie. Za socialismu vztahy spolupráce a pomoci a socialistické vlastnictví likvidují vykořisťování.⁸

Marx tedy konstatuje, že vlastnictví je chování pracujících subjektu vzhledem k podmínkám jeho vlastní reprodukce a reprodukce ostatních individuí, určené povahou vztahů, jež navazují individua navzájem, a vztahem k anorganické přírodě. Odmítá takové pojetí „vlastnictví“, jež je nechápe jako sociálně ekonomický proces, jež vychází z „faktu“, aniž jej činí předmětem rozboru. Odmítá chápat podstatu vlastnictví jinak než v úzké dialektické souvislosti se vztahy vznikajícími mezi lidmi v procesu výroby. Odmítá „povšechné abstraktní vzorce“ vydávané za „zákony“ a zdůrazňuje nutnost poznání skutečné zákonitosti, tj. „materiálního procesu soukromého vlastnictví“, tj. odvozování zákonů „z podstaty soukromého vlastnictví“.⁹

K. Marx odmítá určité pojetí vlastnictví, které „předjímá“ rozbor ekonomických vztahů a které je *proto* považováno za nezávislou, zvláštní, abstraktní, zkrátka *ahistorickou*, věcnou kategorii. Klade při každé příležitosti důraz na to, že vlastnictví není „souhrnem“ (dokonce snad mechanickým!) výrobních vztahů, ale na to, že je souhrnem *buržoazních* vztahů.¹⁰

⁸ „Původní jednotu zvláštní formy pospolitosti (rodové) a s ní spojeného vlastnictví přírody nebo chování k objektivním podmínkám výroby jako k přírodnímu bytí, jako k objektivnímu bytí jednotlivce zprostředkovanému občinou, — jednotu, která se na jedné straně *jeví jako zvláštní forma vlastnictví* — má svou živou skutečnost v určitém způsobu výroby, v způsobu, který je jak vztahem individuí navzájem, tak určitým činným vztahem k anorganické přírodě, určitým způsobem práce [12 : 394] (podtrženo MF).

⁹ Pro závažnost citujeme tuto pasáž vcelku: „Politická ekonomie vychází z faktu soukromého vlastnictví. Nevysvětluje nám je. Materiální proces soukromého vlastnictví, jakým toto vlastnictví ve skutečnosti prochází, shrnuje ekonomie v povšechné abstraktní vzorce, které pak pro ni mají platnost zákonů. Nechápe tyto zákony, tj. nedovozuje, jak pramení z podstaty soukromého vlastnictví“ [11 : 61].

¹⁰ „V každé historické epoše se vlastnictví vyví-

jelo jinak a za zcela různých společenských vztahů. Definovat buržoazní vlastnictví tedy znamená jen popsat všechny společenské vztahy buržoazní výroby.

Chci definovat vlastnictví jako nezávislý vztah, jako zvláštní kategorii, jako abstraktní a věcnou ideu, je metafyzická nebo právnícká iluze“ [3 : 180]. Na jiném místě Marx znovu zdůrazňuje, že „vytrženo“ ze společensko-ekonomických vztahů „není buržoazní vlastnictví nic jiného než metafyzická nebo právnícká iluze. Vlastnictví jiné epochy, feudální vlastnictví, se vyvíjí v řadě zcela jiných společenských vztahů.“ Zdůrazňuje buržoazní, konkrétně historický charakter vlastnictví, daný povahou výrobních vztahů, poukazuje na jednotu „totožnosti a rozdílnosti“ a hlavní metodologickou chybu Proudhona vidí v tom, že „nechápe, že je poukem spojícím všechny formy buržoazní výroby, že nepochopil historický a přechodný charakter výrobních forem určitého období“ [13 : 23].

Marx tedy nejen výslovně neodmítá vlastnictví jako základ výrobních vztahů, naopak kritizuje závěry toho typu, jež učinil Šik.¹¹ Výslovně zdůrazňuje, že nejpodstatnější procesy ve výrobních vztazích jsou procesy přivlastňování rozhodujících podmínek výroby (lidských i věcných) subjekty výrobního procesu. „Oddělení výrobku práce od práce samé,“ zdůrazňuje, „oddělení objektivních pracovních podmínek od subjektivního činitele — pracovní síly — bylo tedy fakticky daným základem, východiskem kapitalistického výrobního procesu. Ale to, co bylo zpočátku jen východiskem, se vlivem pouhé nepřetržitosti procesu, prostě reprodukce, stále znovu vytváří a zvětšuje jako vlastní výsledek kapitalistické výroby“ [6 : 601] (podtrženo MF).¹²

Kapitalistické vlastnictví znamená možnost, schopnost a skutečnost ovlivňování podmínek výroby ve smyslu reprodukce vztahu kapitalistů a proletářů, možnost reprodukce vykořisťování. Tento postup je spjat s vlastnictvím „věcí“, tj. výrobních prostředků, vytčeným a zajišťovaným právním řádem (ten opět sám je vázán především na ekonomické vztahy, ale také na specifickou úlohu politického systému, zvláště buržoazního státu). Jak uvádí Engels, je „bohatství — pokud v sobě zahrnuje panství nad lidmi — převážně a výhradně panstvím nad lidmi pomocí a prostřednictvím panství nad věcmi“ [9 : 220].¹³ Soukromé vlastnictví vzniká tedy tam, kde o užitných hodnotách (a jejich prostřednictvím o vztazích mezi lidmi v procesu výroby) rozhodují jen jednotlivci, případně skupiny jednotlivců [35].¹⁴

„Snadno pochopíme,“ říká se v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* z r. 1844, „že v pohybu soukromého vlastnictví, právě v pohybu ekonomiky, nachází celé revoluční hnutí *nutně* svou empirickou i teoretickou základnu“ [11 : 93]. „Chudá třída“

sice dovede „s bezpečným instinktem postihnout vlastnictví z jeho neujasněné stránky“ [1 : 143], avšak je třeba, aby prošla poměrně dlouhým a obtížným údobím, než pochopí indiferentní protiklad nevlastnění a vlastnictví jako protiklad práce a kapitálu, než je tento fenomén poštěn, jak konstatuje Marx, „ve svém činném vztahu ke svému vnitřnímu vztahu“, tj. jako rozpor [11 : 89]. Koneckonců tedy právě v bezprostředním vztahu vlastníků výrobních podmínek k bezprostředním výrobcům, jak říká Marx, „jehož každá forma přirozeně odpovídá určitému stupni způsobu práce, a tudíž její společenské produktivní síle — v tom nacházíme nejhlubší tajemství, skrytý základ celé společenské konstrukce“ [8 : 339].

Soukromé vlastnictví výrobních prostředků udržuje ekonomickou základnu kapitalismu, vytváří rozpor mezi společenským charakterem výroby a soukromým přivlastňováním. Vede k úžasnému mrhání individuálním vývojem [7 : 101], mění výrobní prostředky za prostředků osvobození v prostředky porobení dělnické třídy. Má ovšem i historicky pokrokovou úlohu, tj. vytváří síly schopné daný výrobní způsob a společnost revolučně přeměnit. Umožňuje vytvořit socialistickou výrobu, řízenou bezprostředními výrobci, dělníky samotnými.

Nejde přirozeně o odstranění vlastnictví „vůbec“, ale o odstranění buržoazního vlastnictví, tj. o vytvoření stavu, za něhož si podmínky výroby přivlastňují nikoli jedinci či skupiny, ale sdružení socialističtí výrobci. „Tím, že si veškeré výrobní síly jako celek přivlastní sjednocená individua, nastane konec soukromého vlastnictví“ [1 : 81, 82]. Lidé „poprvé se stávají vědomými, opravdovými pány přírody, protože a tím, že se stávají pány vlastního zespoledenštění. Zákony jejich vlastního společenského konání, jež dosud stály proti nim

¹¹ „Což zde Marx nefiká zcela jasně, že souhrn (!?) společenských (?), ekonomických vztahů tvoří obsah vlastnictví na tom kterém stupni vývoje...“ [37 : 250]? Marx nehovoří všeobecně o „společenských“ ekonomických vztazích jako takových, ale „apriorně“ o buržoazních vztazích.

¹² „Proces, který vytváří kapitalistický vztah,“ říká na jiném místě, „nemůže tedy být nic jiného než proces odlučování dělníka od vlastnictví jeho pracovních podmínek, proces, který přeměňuje jednak společenské výrobní a životní prostředky v kapitál, jednak bezprostřední výrobce v námezdní dělníky“ [6 : 754].

¹³ „Aby nějaké věci mohly mít k sobě navzájem vztah jako zboží, musí se majitelé zboží chovat k sobě navzájem jako osoby, jejichž vůle volně nakládá s těmito věcmi, takže jeden majitel zboží

jen z vůle druhého, tedy každý jen jedním volným aktem, jím oběma společným, si může přivlastnit cizí zboží tím, že zcizuje vlastní zboží. Musí se tedy navzájem uznávat za soukromé vlastníky“ [6 : 102]. Toto uznání nabývá nakonec právní povahy. „Věc se stává soukromým vlastnictvím potud, pokud umožňuje nějak rozhodovat o určité části cizí práce“ [2 : 230].

¹⁴ F. Oliva zdůrazňuje, že v ekonomickém slova smyslu je vlastnictví „vztah mezi členem společnosti, popřípadě kolektivem několika, případně všemi členy společnosti, kteří o určité věci rozhodují, a těmi, kdo o ní nerozhodují“ [35 : 466], tj. část určuje, „co se má stát“. D. Fišer proti tomuto výměru namítá správně, že způsob rozhodování je sám projevem existující formy vlastnictví, neznamená to, že ji sám definuje [24 : 1140].

jako cizí, je ovládaající přírodní zákon, jsou potom lidmi s plnou znalostí věci aplikovány, a tím ovládaný“ [9 : 244].

Zespolečenštění výrobních prostředků je stěžejním úkolem dělnické třídy, její dik-tatury, tvoří její ekonomickou základnu. Současně však, jak zdůrazňuje Lenin, „je-dině panství třídy určuje vlastnické vzta-hy“ [20 : 463]. Je tedy třeba vytvořit děl-nickou politickou moc, vytvořit socialistic-ký stát a předat rozhodující prostředky do jeho rukou.¹⁵

Socialistické vlastnictví je sociálně eko-nomickým vztahem, který vzniká uvědo-mělým ovládním pohybu zpředmětnělé i živé práce jako složek výroby i jako vý-robků sloužících k uspokojení hmotných i kulturních potřeb člověka. Jeho jádrem je v podstatě rovný vztah individuí jako členů společnosti k výrobním prostřed-kům.

O. Šik vykládal tyto názory klasiků znač-ně utilitárně, v souladu se svou hrubě ab-straktní, aprioristickou konstrukcí. Tvrdil, že u klasiků „nenajdeme ani jednu formu-laci, podle které vlastnictví je základem ekonomických vztahů“ [37 : 243], že je třeba obrátit se k pojmu přivlastňování materiálních statků lidmi „*prostřednictvím*“ výrobních vztahů“, že vlastnictví není věc, ale vztah, atd. [37 : 244, 245]. Je jistě ne-sporné, že klasikové pojímali rozbor eko-nomických vztahů „jako podstatu vlastnic-tví“, že odmítali spekulativní odvozování výrobních vztahů z abstraktně koncipo-vané kategorie vlastnictví. Ve svém boji proti „aprioristickému“ chápání vlastnic-tví však dospěl Šik k tvrzení, že Marx nechápal vlastnictví výrobních prostředků či spotřebních předmětů „jako nějaký sa-mostatný vztah mimo vztahy rozdělování, směny apod.“ [37 : 250], že bylo pro něho

„až výslednou kategorií“ [37 : 283], „vý-sledkem“ [37 : 254]. Tím nedocenil jeho nezbytně inspirační roli.¹⁶ „Na začátku“ nestojí „a priori“ kapitalistické vlastnictví, ale „jen“ ekonomické procesy výroby, rozdělování, směny a spotřeby“ jako ta-kové, i když, jak Šik uznával, představují „neustálý vývoj přivlastňování“ a jeho „kvalitativní změny“ [37 : 257].

Podle názoru Šika tento proces přivlast-ňování vzniká především procesy rozdělo-vání a směny, či dokonce (konečně) jedině těmito procesy. I když nalezneme formulace, podle nichž jsou podstatou při-vlastňování „všechny“ ekonomické pro-cesy [37 : 269], i místa, kde jsou vztahy výroby výslovně uváděny [37 : 251, 266], fakticky tvoří „substanci“ vlastnictví roz-dělování, případně směna [37 : 283].¹⁷ Po-litická ekonomie má vysvětlovat, „jak ten-to první rozdělovací a směnný proces vznikl, čím byl vyvolán a jak se vyvíjí“ [37 : 254]. Uznáme-li, že soukromé vlast-nictví vzniklo z prvního rozdělovacího a směnného procesu a je především s ním spjato, dochází podle Šika k trvalému opakování tohoto vlastnicko-rozdělovacího vztahu, tj. kapitalisté si stále znovu při-vlastňují výrobní prostředky, přičemž ovšem „i vlastnictví před směnou je vždy jen momentem“.

Šik konstatoval, že „vlastnické vztahy jsou vztahy přivlastňování přírody indi-viduem uvnitř určité společenské formy a jejím prostřednictvím; to znamená, že je to společenský způsob výroby projevu-jící se vždy prostřednictvím reálných vzta-hů lidí k věcem a vzájemných volních vztahů mezi lidmi, které opět na určitých stupních vývoje se projevují jako právní vztahy“ [37 : 282]. Aby však učinil zadost svému důrazu na procesní charakter při-

¹⁵ Podmínkou i produktem, tj. i podmínkou vý-voje komunisticky sdružené práce, je celospolečens-ké získávání, využívání nadproduktu a nutného produktu, zprostředkovávané politickými instituce-mi, zejména státem diktatury proletariátu, v němž je vedoucí silou dělnická třída. Stát v tomto vzta-hu nevystupuje jako autonomní orgán, založený na oddělení veřejné moci od veřejnosti jako takové, ale jako nástroj vůle bezprostředních výrobců. Jako nástroj dělníků určuje formy realizace ekonomických činností (tržní podmínky apod.), významně působí na výrobní vztahy a rozvoj výrobních sil, na celý výrobní způsob. Lenin zdůrazňoval, že pokud jde o družstva, „nelší se od podniků socialistických, patří-li půda, na které stojí, a výrobní prostředky státu, tj. *dělnické třídě*“ [21 : 471]. (podtrženo MF).

¹⁶ Medvědí službu prokazuje Šikoví jeden z jeho přívrženců, Bálek. Podle jeho názoru je velkou chy-bou, jestliže se vlastnictví „nejprve klasifikuje jako kapitalistické a jako takové se činí základem vý-robních vztahů... Nelze se ubránit dojmu,“ píše Bálek, „že tedy podstata věcí je v tom, že kapita-

listé mají výrobní prostředky, zatímco proletariát je nemá.“ Bálek s takovýmto podstatným určením nesouhlasí, neboť to přece „je vyjádření vztahů k věcem, čili projev určité skutečnosti — její pod-stata se tím nevylučuje“. Co se však týká za těmito procesy, nám Bálek nezjevuje [23 : 54].

¹⁷ „Říkáme-li tedy, že existuje určitá soukromá vý-roba, znamená to, že této výrobě musel předcházet určitý rozdělovací proces, který výrobní prostřed-ky rozdělil tak (byť byly samy vyrobeny ještě za starých ekonomických vztahů), že vznikli na jedné straně určití soukromí vlastníci a na straně druhé určití lidé nevlastníci výrobní prostředky, proces, který se od této chvíle neustále začal opakovat a prohlubovat“ [37 : 253]. Ve známém pseudosporu o to, co bylo dříve, zda vejce či slepice, dává Šik hlubokomyslně přednost slepic, tedy rozdělování. Výrobní vztahy jsou pak nutně redukovány na své „pravé“ východisko, tj. rozdělování, jež je v jejich „nové“ podobě základem, je jejich skutečnou podsta-tou. Okolnost, že je rozdělování samo „momentem výroby“ tu hraje pro Šika zanedbatelnou roli.

vlastnosti (svému amorfnímu pojetí přivlastňování), tvrdil, že výrobou, rozdělováním a směnou „lidé mění přírodu především na výrobní prostředky, které si pak (??) přisvojují“ [37 : 249]. Zapomněl tedy, že vzájemný vztah lidí nelze odtrhovat od vztahu lidí k věcem, nemáme-li dojít k nemateriálnímu, metafyzickému přístupu.

Takový přístup má závažné důsledky v konkrétním politickém a ideologickém zápase. Nelze bojovat za zničení kapitalistických výrobních vztahů „jako takových“. Tento boj se projevuje ve snaze o ovládnutí reálného a materiálního buržoazního vlastnictví, jako boj o průmyslové závody, doly, banky, dopravní investice (infrastrukturu).

O. Šik ve snaze o překonání dogmatického pojetí vlastnictví jako netečné, apriorní, výchozí substance, zavedl pojetí přivlastňování, které ztotožňuje s úhrnem výrobních vztahů, především však s procesy rozdělování, jež koneckonců výrobní vztahy předcházejí i zastupují. Vztahy mezi lidmi v procesu rozdělování a směny (vztahy přivlastňování) jsou odtrhávány od vztahu lidí k výrobním prostředkům (k věcem) i ke konkrétním lidským činitelům ve výrobě. Šik nevytvořil syntézu, která by obrazilla objektivní dialektiku procesů ve výrobním způsobu. Vycházel z apriorní reprodukce dogmatického zjednodušení, jemuž pak v „kontrastní reakci“ sám podlehl. Vulgárně totiž redukoval skutečné vztahy v procesu výroby a jejich společenskou formu na mechanický souhrn činitelů, v němž se objektivně i záměrně dostává do popředí proces rozdělování a směny. Přivlastňování je formálně označeno za rub výrobních vztahů, fakticky je však spojeno s „prvým“ rozdělovacím procesem. Jeho nutný, podstatný, obecný (zákonitý) charakter je tlumen ve prospěch víceméně nahodilého, prvního rozdělovacího a směnného procesu. Vlastnictví je tedy víceméně mechanickým produk-

tem, výsledkem rozdělování a směny. Je vypuzeno z role základu, souhrnného, podstatného vyjádření vznikajících nových výrobních vztahů, z role (v určitém slova smyslu) jejich východiska ve jménu boje proti aprioristické metafyzické konstrukci. Fakticky se však ve své spekulativní podobě jako produkt „prvé“ víceméně nahodilého směny a rozdělování do role „východiska“ vrací. Je však v tomto případě paradoxně zbaveno své vazby na celkovou povahu výroby, na vztahy vznikající mezi lidmi v procesu výroby.¹⁸

Dělba práce

Dělba práce jako úhrn různých druhů práce a jejich vzájemného působení ve výrobním procesu (v cílevědomé činnosti lidí) je spojena jak s výrobními silami, tak s výrobními vztahy, je „složitou sociálně ekonomickou kategorií“, jak říká Maškov [74].

Problém dělby práce je řešen velmi nedjednotně. Část autorů spojuje dělbu práce buď výlučně, nebo rozhodujícím způsobem s výrobními silami, jiní naopak zdůrazňují „nemenší“ vliv vztahů výrobních, tj. vztahů v oblasti vlastnictví. Maškov oprávněně zdůrazňuje, že k výrobně ekonomickým vztahům patří společenská forma dělby práce, ne „sama“ specializace a kooperace, směna činností v přírodně látkové podobě, ale ekonomické vztahy, které vznikají na tomto základě (a prostřednictvím tohoto základu). Formou vlastnictví výrobních prostředků jsou tedy určovány dělba společnosti na třídy, rozdělení funkcí mezi lidmi ve společenské dělbě práce, její charakter a ekonomické formy směny činností [33 : 77].

K. Marx kritizoval Proudhona za to, že považoval dělbu práce za věčný zákon, za jednoduchou a abstraktní kategorii, vyskytující se v různých historických obdobích, že nestudoval „četné vlivy, které dávají dělbě práce v každém období určitý

¹⁸ Spor o vlastnictví probíhá také v Polské lidové republice, jmenovitě např. mezi Lipiňským a Lange. Lange tvrdí, že „vlastnictví výrobních prostředků ... rozhoduje o celku výrobních vztahů ... vztahy výrobní je třeba klasifikovat podle druhu vlastnictví výrobních prostředků“ [28 : 37]. Lipiňski vyslovuje pochybnost, zda taková vymezení se shodují s Marxovou teorií vlastnictví, a uvádí vymezení vlastní: „Vlastnictví“ říká Marx, „vyjadřuje vztah lidí práce k výrobním podmínkám, k půdě, dílnám, výrobním nástrojům. Je to vztah lidí vládnoucích přírodě k uspokojení svých potřeb, čili k vlastní reprodukci i k reprodukci podmínek výroby celé společnosti, uvnitř které se koná proces

práce a která reguluje právní, zákonné i obyčejové formy vlastnictví“ [29 : 30]. O vlastnictví, jak zdůrazňuje Lipiňski, „nelze uvažovat mimo výrobní vztahy“. Vlastnictví je „efektem ekonomického základu“ [29 : 30]. „Výrobní vztahy jsou současně vztahy vlastnictví, ačkoli vztahy vlastnictví jsou jediné právním výrazem existujících vztahů výroby“ [29 : 20] (podtrženo MF). Toto stanovisko opakuje Lipiňski i na jiném místě („výrobní vztahy spolu s jejich právním výrazem, vlastnictvím ...“ [29 : 25]). Bylo by třeba, aby Lipiňski rozvinul svou argumentaci, aby nevznikal dojem amorfního interpretace ekonomického procesu přivlastňování a jeho konkretizace pouze díky oblastí právní nadstavby.

ráz“ [3 : 161, 162]. Proudhonovské chyby se dopustil také Šik, který označoval dělbu práce za „jeden ze základních procesů“, „základ všech společensko-ekonomických spojení“ [37 : 83], neboť „vytváří rozdílné struktury společnosti, potřeby a zájmy lidí, rozvoj jejich ekonomické činnosti“ [37 : 96]. Neodlišoval přitom obecnou, dílčí a jedinečnou dělbu práce (ve společnosti a v dílně). Marx zařazoval společenskou dělbu práce do rozdělování: v oblasti výrobních vztahů jde o dělbu práce a pracovní síly mezi odvětvími; naproti tomu dělba práce v dílně, která nemění vztah výrobců ke společnosti, charakterizuje zejména konkrétní úroveň rozvoje výrobních sil. „Oba tyto typy,“ jak ukázal Marx, „se od sebe liší nejen stupněm, ale podstatou“ [6 : 381]. Současné klasikové zdůrazňovali základní společenskou podmiňovanost práce v dílně, tj. koneckonců ekonomické vztahy v dílně jako projev celkových společenských výrobních vztahů, a tím současně i společenský charakter výrobních sil.

Šik obvinil z formálně logického omylu všechny, kdož staví dělbu práce „vedle formy vlastnictví. místo aby přistupovali k určitému způsobu dělby práce jako k jádru, které je nerozlučně spjata s jinými ekonomickými procesy a vytváří základ existence jednotlivých forem vlastnictví“ [37 : 81] (podtrženo MF).

K. Marx velmi těsně spojil proces vývoje dělby práce s vývojem forem vlastnictví. Můžeme u něho nalézt výroky, že „dělba práce a soukromé vlastnictví jsou totožné výrazy“, neboť se tím vyjadřuje „totož... jednou pokud jde o činnost, podruhé pokud jde o produkt činnosti“ [2 : 46, 76]. Neznamená to však, že při studiu dělby práce abstrahoval od konkrétních forem vlastnictví (přivlastňování základních výrobních podmínek). Vztahy vznikající z nesterodných činností a jejich výměny jsou historicky „výchozími“, vztahy přivlastňování jsou „druhotné“, tj. ve svém užším, třídním smyslu. Dělbba práce vzniká z přisvojování, které v třídních společnostech nabývá povahy soukromého vlastnictví, a její produkty působí

zpětně jako závažný limitující rámec „přivlastňování“. Rozhodující je přitom povaha *konkretizovaného* vztahu obou momentů, tj. soukromé vlastnictví. „Současný třídní rozdíl,“ jak konstatoval Marx, „není v žádném případě založen na řemesle“, naopak, dělba práce vytváří různé druhy práce uvnitř jedné a téže třídy“ [3 : 310, podtrženo MF].

V. I. Lenin hájil proti Michajlovskému totéž konkrétní pojetí vztahu vlastnictví a dělby práce. Jak zdůrazňoval, neprobíhá změna *naturálního* hospodářství ve zbožní jako důsledek společenské dělby práce „jako takové“, ale *v podmínkách* soukromého vlastnictví [15 : 220].

O. I. Škaratan poukázal právem na to, že od okamžiku objevení tříd neurčuje třídní příslušnost (a tím vlastnické vztahy) profese (druh činnosti), ale naopak, příslušnost ke třídě (vlastnické vztahy) předurčuje okruh možných profesionálních činností [38 : 69, 74, 75]. Prvotním a současně nejobecnějším faktorem je podle jeho mínění sociálně ekonomická dělba práce, tj. diferenciace sociálně nesterodných druhů práce, avšak dominujícím faktorem je *míra využití vlastnictví* (povaha vkladu), faktická nerovnost v tomto využívání. Rozdíl ve *složitosti práce* je „projevem její sociálně ekonomické nesterodnosti“ [38 : 154, 155]. V této nesterodnosti se pak projevuje konkrétní forma vlastnictví. Zdravomyslov formuloval tento problém tak, že *v podmínkách socialistického vlastnictví* „charakter pracovní činnosti vykonává nejhlubší vliv na všechny stránky existence, obraz myšlení lidí“ [41 : 30].

Bez vztahu k povaze vlastnictví v ekonomickém slova smyslu, bez skutečného docenění společensko-ekonomického určení, tj. třídního určení práce, uvažoval o charakteru práce P. Machonin.¹⁹

Charakter práce chápal zprvu jako jednotu konkrétně historického, fyziologicko-technického a společenského (říká: *i společenského*) určení [31 : 134, 135]. Později přidal rozměr psychologický [32 : 13]. Pod vlivem industrialismu eliminoval postupně stránku sociálně ekonomickou a na-

¹⁹ Dopouští se mj. krajního zjednodušení časové dimenze problému postupné aktualizace kritéria charakteru práce. Hovoří o hypotéze spojované se „zralou socialistickou společností“ [30 : 3], o tom, že „nabývá stále většího významu také“ charakter práce [31 : 12], avšak v téže knize tvrdí i kategoricky, že „vliv charakteru práce... je přitom prvofadý“,

zatímco další ekonomické vztahy (z nichž uvádí rozdělování) „samozřejmě spolupůsobí“. O vlastnictví a třídním členění tu není ani řeči [31 : 137]. Na jiném místě konstatuje obdobně, že charakter práce „je základním strukturotvorným činitelem socialismu“ [31 : 134, 135], je „základem rozdílu“ [31 : 134].

opak absolutizoval stránku technickou, profesionální, kvalifikaci, vzdělání.

Ve skutečnosti je však charakter práce spjat se společenskou dělbou práce formovanou sociálně ekonomickým systémem. Vyjadřuje vztah mezi prací jednotlivou a zvláštní a prací celé společnosti, tj. stupeň rozvoje společenské podstaty práce. Na tuto podstatu má rozhodující vliv povaha přivlastňování podmínek pracovního procesu, významně zprostředkovaná povahou (úrovň rozvoje) výrobních sil. Na tomto místě vstupuje do procesu vybavení práce pracovními prostředky, odbornost, kvalifikace (mistrovství), vzdělání (znalosti) atd. V charakteru práce se projevuje dialektika objektu a subjektu, cíle a prostředku, stupeň identity individua a společnosti. Za kapitalismu podstatně utváří její sociální povahu námezdní, vykořisťovatelský a potlačovatelský vztah. Za socialismu je sledována postupná realizace cíle, aby každá práce umožňovala pokud možno plný rozvoj „bytovných sil člověka“. Pracující, formovaný celým společenským systémem, má možnost v jisté míře eliminovat negativní důsledky nedostatečně rychlého rozvoje technické, technologické a profesionální stránky práce. To ovšem neznamená, že se tvrdá logika významu materiálně technického vybavení práce neprosazuje a nevyžaduje zásadních řešení.

Růst složitosti práce nesporně působí jako významný faktor v překonávání a sbližování duševní a fyzické práce. Rozsah a tempo tohoto růstu však nelze přeceňovat. V žádném případě není možné abstrahovat od sociálně ekonomických aspektů tohoto procesu. Jak jsme se předsvědčili v nedávné minulosti, slouží taková jednostranná abstrakce konečkonců ke zdůvodnění intelektuálního (byrokratického) elitismu.

Typy a formy vlastnictví

Základem třídních společností je soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Bezprostřední výroba, např. proletář v kapitalismu, je odtržen od věčných podmínek výroby, od výrobních prostředků. Vnitřní

cíle dělníka, prodávajícího svou pracovní sílu, jsou ve službě vnějšmu cíli, tvorbě zisku pro kapitalistu. Dochází k vyvlastnění dělníků z „přirozených“ podmínek práce.

Základem socialistické společnosti je společenské vlastnictví výrobních prostředků. Výrobci, spjatí s určitou sociální strukturou a konkrétním systémem politických institucí, tj. dělnická třída v čele pracujících a s pomocí strany a socialistického státu, řídí výrobu prostřednictvím plánu, využívajíce působení ekonomických zákonitostí. V procesu hospodaření (produkčního mobilizování výrobních prostředků věcných i lidských, jak říká Lipiňski) hrají významnou roli speciálně organizované skupiny, výrobně hospodářské jednotky, podniky.

Klasikové marxismu-leninismu zdůrazňovali náročnost procesu překonání soukromého vlastnictví a konkrétně upozorňovali, že je možné zrušit je teprve za existence velkopřemyslu. Lenin zdůrazňoval, že je třeba „skutečně zespolečenštit výrobu“, zvýšit produktivitu práce a zavést nejprísnější a všeobecnou evidenci a kontrolu výroby a rozdělování atd. [19 : 233].

Problém konkrétního rozvoje socialistického vlastnictví se stal předmětem diskusí i spekulací v nedávných letech také v Československu. Mnozí autoři zneužívali kritiky zjednodušeného právního pojetí procesu přivlastňování k tomu, aby zaútočili proti vlastnictví v jeho státní formě. V jejich pojetí se objevoval svérázný ekonomismus, který znevažoval dosah politických i právních opatření („odtržených“ od zralosti ekonomických podmínek) a současně abstraktním pojetím výrobních sil snižoval socialismus na (či pod) úroveň současných kapitalistických zemí.²⁰

Ztotožnění socialistických výrobních vztahů s právním aktem vykonávaným socialistickým státem je jistě povrchní. Současně je však třeba si uvědomit, že teprve komunismus úplně překonává možnosti všech dosavadních způsobů ovládání výrobních prostředků, tj. umožňuje dělnické třídě ovládnutí úhrnu výrobních sil spolu s úplným rozvojem jejích vlastních schop-

²⁰ „Podstatná změna,“ jak psal Bálek „se ovšem může uskutečňovat jen postupnou a soustavnou přeměnou výrobních sil. Spolu s ní se budou rozvíjet

i prvky komunismu v soustavu komunistických výrobních vztahů“ [23 : 50].

ností.²¹ Pro tuto okolnost nelze však snižovat úroveň kvalitativního převratu, k němuž v procesu přivlastňování rozhodujících podmínek za socialismu dochází.

Revizionismus se projevoval mj. ve formulacích, které znárodnění degradovaly na „pouhé znárodnění“ [37 : 284] a naopak vyzdvihlo ekonomisticky „tvrdou“ logiku výrobních sil v jejich zúženém a posunutém smyslu. Znárodněním se nevytváří socialistické vlastnictví v ekonomicky konečné podobě: otevírá se však významný prostor pro možnost a konečkonců *nezbytlost* prohlubování vztahů mezi bezprostředním výrobcem a základními podmínkami výroby, pro reálné přibližování výrobců tomuto procesu, jak bylo vyjadřováno např. heslem „Každý hospodářem na svém pracovišti“ a v mnoha jiných formách. Toto prohlubování probíhá na celkově nové *ekonomické*, nikoli pouze právní či politické úrovni.

I za socialismu se sice *může* vyskytovat rozpor mezi výrobními silami a výrobními vztahy, avšak, jak uvádí právem Maškov, systém výrobních vztahů *vcelku* za socialismu nezaostává, neboť existuje koncentrované vyjádření v kvalitativně nové ekonomické podobě přivlastňování, pro niž se vytvořily předpoklady a současně stimuly v právním a politickém procesu.

O. Šik a další autoři tvrdili, že práce za socialismu nemá *v podstatě* bezprostřední společenský charakter, tj. odtrhávali proces zespolečenštění od zespolečenštění výrobních prostředků. Tvrdili, že i za socialismu se prosazuje ekonomické oddělení socialistických podniků, tj. nezbytnost skupinového vlastnictví, jehož přeskakováním v podobě zestátnění (znárodnění) byl prostý člověk zbaven možnosti tvůrčího řízení hospodářství, takže má „ve skutečnosti nesmírně daleko ke skutečné moci nad reálným bohatstvím“ [38 : 1281].

Ve skutečnosti má práce v podstatě již bezprostředně společenský charakter, je zprostředkována zákonitostí plánovitého a proporčního rozvoje a uvědomělou plánovací činností státu, jenž zprostředkuje vůli dělnické třídy (formulovanou za pomoci strany). Členové socialistické společnosti jsou rovnoprávními spoluvlastníky

společenských výrobních prostředků „nikoli jako samostatné ekonomické subjekty, nýbrž jen jako členové této společnosti ... každý je vlastníkem výrobních prostředků jen proto a jen potud, pokud jsou jimi všichni ostatní. V tom se projevuje hlavní rozpor společenského vlastnictví,“ jak píše Z. Hába, „rozpor mezi jednotlivcem a společností, a současně se tím i řeší“ [25 : 845]. Nejde ovšem o rozpor abstraktního jednotlivce a společnosti, ale o vztah sociálně třídně orientovaného individua k vlastnictví.

Socialistické vlastnictví tedy nevzniká „naráz“, vznikají však jeho podstatná určení. Prohlubuje se a upevňuje tou měrou, jak se daří prosazovat zájmy a potřeby společnosti prostřednictvím kontroly nad výrobou, rozdělováním, směnou a spotřebou, jak se tyto zájmy společnosti konkretizují prostřednictvím hegemonie dělnické třídy a vedoucí úlohy strany, prostřednictvím státu jako nástroje k realizaci těchto ekonomických procesů. Socialismus může zvítězit nad kapitalismem jen zvýšením organizovanosti práce, tj. vyšší produktivitou práce, jež obsahuje sociálně ekonomický a ekonomicko-technický moment [19 : 252].

Škaratan osvědčil vědeckou i politickou strážlivost, když konstatoval, že neexistuje úplná rovnost v reálném procesu přivlastňování v různých fázích a sférách výrobního cyklu [39 : 42]. V. I. Lenin, jak známo, spojoval komunismus s faktickou rovností, tj. nikoli pouze s rovností ve vztahu k ovládání výrobních prostředků, ale i s rovností práce, s rovností mzdy. Socialistické výrobní vztahy (včetně dělby a koordinace práce) vylučují antagonistické rozpory a vykořisťování, ale předpokládají sociálně ekonomické odlišnosti a faktickou nerovnost, spjatou mj. i s nezralostí materiálně technické základny [27 : 300–313].

Základním výrazem faktických sociálně ekonomických nerovností jsou za socialismu právě spřátelené třídy, rozdíly různě kvalifikované a složité práce, rozdíly mezi duševní a fyzickou prací, mezi městem a vesnicí atd. Faktické sociálně ekonomické nerovnosti se spojují s biologickými, geografickými, politickými, ideologickými

²¹ „Sociální revoluce sama o sobě (?) nemění lidí, nevytváří nové výrobní vztahy,“ píše např. Lipliški, „ty vyplývají z rozvoje výrobních sil, urychlovaného v nových podmínkách vlastnictví, při vědomém

plánování rozvoje hospodářství“ [29 : 28]. Domníváme se, že takové tvrzení je nepřesné, neboť odtrhuje proces revoluce od jeho základního obsahu, změny povahy vlastnictví i v *ekonomickém* smyslu.

jsou také národnostními rozdíly. Do popředí jsou často stavěny rozdíly profesionální. Například ve vnitřní diferenciaci dělnické třídy se ve výzkumech dosud klade hlavní důraz na profesi, kvalifikaci, příjem, případně na diferencující vliv zejména maloburžoazních přežitků. Ostatní možnosti jsou k velké škodě výzkumů využívány dosud nepatrně. Kritérium profese je však významným kritériem jen v souvislosti s kritériem vlastnickým, třídním. Obecný typ sociálně profesionální struktury odpovídá třídnímu typu [40 : 156, 157]. Základem vnitřní diferenciacie dělnické třídy je tedy sociálně ekonomická nestejnorodost práce spjatá s konkrétní povahou přivlastňování a projevující se v kvalifikačně profesionálních rozdílech.

Při budování rozvinuté socialistické společnosti se otevírá cesta k plnému využívání ekonomických zákonitostí nového typu, k aktivnímu působení subjektivního faktoru. V té souvislosti je významný problém, jak zajistit, aby skutečně rozhodoval kolektivní vlastník [35 : 838], aby byl omezen vliv přílišného, byrokratického centralismu. Politické orgány, tj. stát dělnické třídy a strana dělnické třídy, vystupují jako garant i výrazný nositel celospolečenské angažovanosti, tj. socialistického vlastnictví. Tento proces má demokratickokentralistickou povahu.

V letech krize byly některé rysy byrokratickokentralistické deformace tohoto principu užity jako východisko ke kritice syndikalistické a byly vytyčeny požadavky skupinového vlastnictví. Požadavek „podnikového vlastnictví“ je nesporným útokem proti leninskému pojetí vlastnictví, proti pojetí dialektickomaterialistickému. Je koneckonců poplatný liberalisticko-pluralistickým konceptům buržoazní ideologie.

Socialistický podnik měl v „racionálních“ ekonomických procesech upevnit své postavení základního subjektu hospodaření pomocí nejširší ekonomické integrace. „Na bázi smluvní“ měly vzniknout „vyšší podnikatelské činnosti“ až po vlivné ekonomické centrum, „disponující celospolečenským fondem rozvoje národního hospodářství“ [26 : 489]. Prostředky tohoto centra by byly odděleny od státního rozpočtu a používány podnikatelským způsobem. Namísto jednotné státní podnikatelské činnosti by došlo „k vrstvení různých subjektů společenské podnikatelské

činnosti“. Knapp a Stuna doporučovali netrvat na koncepci státního vlastnictví „jako jediné právní formy“ [26 : 491] přesně v duchu Šika a s výslovným odvoláním na jeho pojetí vlastnictví.

Rozvoj socialistického vlastnictví, rozvoj výroby materiálních statků vyžaduje trvalé prohlubování procesů demokratizace v hospodářství. Jeho smyslem je trvale zvyšovat podíl výrobců a jiných pracovníků na řízení výrobních prostředků, na jejich efektivním využívání. Rozvinutí tohoto procesu je možné pouze tehdy, jestliže bude i nadále posilován proces „politizace“ ekonomické sféry, tj. jestliže budou ještě efektivněji řešeny problémy ekonomické za prohlubující se účasti nejrůznějších dalších sociálních činností, za účasti zprostředkované politikou, státem. Ekonomické problémy mají pouze *relativně* autonomní svébytnost. Ovlivňují podstatně celou společnost a jsou řešitelné jen prostřednictvím nejrůznějších stránek společenských aktivit. Aktivitu žádoucího společenského typu jsou usměrňovány i vyvolávány vedoucí politickou silou naší společnosti, Komunistickou stranou Československa.

Závěr

HLUBOKÉ OSVĚTLENÍ problémů přivlastňování základních výrobních podmínek, zvláště výrobních prostředků, pracovníkem v rámci konkrétního historického výrobního způsobu (zejména socialistického) je jednou ze základních podmínek exaktnějšího postižení sociálně třídních procesů, a to i v rozvinuté socialistické společnosti.

Základní nedostatky dosavadního přístupu spočívají v abstraktním pojetí přivlastňování, v nepostižení rozhodujícího významu přivlastňování výrobních prostředků, v nedialektickém pojetí úlohy věcných, látkových prvků v procesech přivlastňování (lidé v roli výrobců rozvíjejí vlastnické vztahy s určitým dosahem pro vztah k věcem a prostřednictvím vztahu k věcem), v mechanickém ztotožňování vlastnických vztahů s úhrnem rozhodujících stránek výrobních vztahů, v mechanickém oddělování vlastnických vztahů od úhrnu rozhodujících stránek výrobních vztahů, v popírání závažného vlivu specifické povahy přivlastňování výrobních

podmínek (zejména výrobních prostředků) na povahu základních stránek výrobních vztahů a na proces formování a rozvoje třídně sociální struktury, ve ztotožňování sociálně ekonomických procesů přivlastňování s právním pojetím vlastnictví, v opomíjení vnitřní rozpornosti procesu přivlastňování výrobních prostředků v rámci socialistického vlastnictví výrobních prostředků.

Metodologické a teoretické zpřesnění reálné povahy procesu přivlastňování v socialistické společnosti může být pro společenské vědy značným přínosem. Revizionisté dospívali ke dvěma krajnostem. Pod záminkou bezrozporné povahy socialistického vlastnictví (opírajíce se mj. o právní normativismus) zdánlivě vyzdvihovali socialistickou kvalitu těchto vztahů, avšak jen proto, aby se mohli vyhnout jejich osvětlení a fakticky je degradovat na „pouhé“ vlastnictví. Současně se objevovala druhá krajnost — nihilistická skepse vůči socialistickým podobám procesu přivlastňování, maloburžoazně anarchistická kritika úlohy sociálně politických, státních a jiných zprostředkujících článků v tomto procesu a utopická, anarchosyndikalistická tvorba receptů na přímé, skupinové podoby přivlastňování v podobě abstraktně koncipovaných „samospřáv“.

Reálné osvětlení složitého procesu přivlastňování výrobních podmínek pracujícími v socialistické společnosti má tedy značný vědecký, ale také politický a ideologický význam. V sociologii se v posledních letech věnuje značná pozornost sociální struktuře, zejména struktuře sociálně třídní, vnitřnímu rozvrstvení dělnické třídy i inteligence atd. Ukazuje se však, že děla práce, charakter práce, kvalifikace a vzdělání, profese, odměňování atd. jako závažná kritéria diferenciací dělnické třídy a vrstev pracujících nemohou být exaktně zkoumány, nebude-li velice náročně a střízlivě zároveň posouzen celkový proces přivlastňování výrobních podmínek, v nichž se tyto procesy odehrávají.

Analýza procesů přivlastňování patří k hlavním úkolům sociologie a dalších společenských věd. K jejich zkoumání je třeba uplatnit řadu metodologických nástrojů, zejména monistický princip dialektického materialismu. Lze je však zkoumat i empirickými postupy, zejména v ro-

vině objektivních vztahů a funkcí, ale i v rovině chování, postojů, mínění. Ukazatel místa pracovníka v procesu přivlastňování výrobních podmínek je velice závažným momentem jeho třídně sociálního statusu.

Literatura

- [1] Marx, K.—Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1956.
- [2] Marx, K.—Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- [3] Marx, K.—Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- [4] Marx, K.—Engels, B.: *Spisy*, sv. 13. Praha, SNPL 1963.
- [5] Marx, K.—Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, SNPL 1966.
- [6] Marx, K.: *Kapitál*, 1. Praha, SNPL 1954.
- [7] Marx, K.: *Kapitál*, III/1. Praha, SNPL 1956.
- [8] Marx, K.: *Kapitál*, III/2. Praha, SNPL 1956.
- [9] Engels, B.: *Antidühring*. Praha, Svoboda 1952.
- [10] Marx, K.—Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I, II. Praha, Svoboda 1950.
- [11] Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z r. 1844*. Praha, 1961.
- [12] Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*, I. Praha, Svoboda 1971.
- [13] Marx, K.: *Dopisy o Kapitálu*. Praha, Praha, SNPL 1957.
- [14] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951.
- [15] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 2. Praha, Svoboda 1952.
- [16] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 13. Praha, SNPL 1956.
- [17] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1958.
- [17a] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 15. Praha, SNPL 1958.
- [18] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 20. Praha, SNPL 1959.
- [19] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 27. Praha, SNPL 1962.
- [20] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 30. Praha, SNPL 1955.
- [21] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha, SNPL 1962.
- [22] *Leninský sborník XI*. Cit. podle I. M. Mračkovské: *Od revizionismu ke zradě*. Praha, Mladá fronta 1971.
- [23] Bálek, S.: *Výrobní síly, výrobní vztahy, vlastnictví*. Praha, Ideologické oddělení ÚV KSČ pro potřeby VUML 1965.
- [24] Fišer, D.: *Vlastnictví, rozhodování, plánování*. Nová mysl, 1970, č. 8, s. 1139.
- [25] Hába, Z.: *Některé problémy společenského vlastnictví za socialismu* (diskuse). Nová mysl, 1970, č. 6, s. 843—853.
- [26] Knap, K.—Stuna, S.: *Podnik a vlastnictví*. Nová mysl, 1968, č. 4, s. 484 an.
- [27] Kronrod, J. A.: *Zakony političeskoj ekonomii socializma*. Moskva, 1966.
- [28] Lange, O.: *Ekonomia polityczna*. Warszawa, Sv. I. 1959.

- [29] Lipiński, E.: *Karol Marks i zagadnienia współczesności*. Warszawa, PWN 1971, 2. wyd.
- [30] Machonin, P.: *Teze pro I. celostátní konferenci čs. sociologů*. Bedřichov, 22.—26. listopadu 1966.
- [31] Machonin, P. a kol.: *Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha, Svoboda 1967.
- [32] Machonin, P. a kol.: *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*. Materiály lektorské skupiny sociologie. Praha, srpen 1966.
- [33] Maškov, A. P.: *O strukture socialnoproizvoditel'nykh otnošenij i specifiike ich razvitiia*. Problemy istoričeskogo mat'erializma. 1, Leningrad, Izdatel'stvo Len. universiteta 1971.
- [34] Mračková, I. M.: *Od revizionismu ke zradě*. Praha, Mladá fronta 1971.
- [35] Oliva, F.: *O kategorii vlastnictví*. Nová mysl, 1971, č. 3, s. 463—474.
- [36] Oliva, F.: *Kategorie politické ekonomie a jejich význam*. Nová mysl, 1970, č. 6, s. 833—842.
- [37] Šik, O.: *Ekonomika, zájmy, politika*. Praha, NPL 1968, s. 588.
- [38] Šik, O.: *Konstanty socialismu*. Nová mysl, 1968, č. 9—10, s. 128 an.
- [39] Škaratan, O. I.: *Problemy socialnoj struktury rabočego klassa* (istoriko-sociologičeskoe issledovanie). Moskva, Izd. Mysl 1970.
- [40] Wiatr, J. J.: *Společnost. Úvod do systematické sociologie*. Praha, SPN 1968.
- [41] Zdravomyslov, A. G.: *Rabočij klass v uslovijach razvitojgo socializma*. Kommunist 1971, č. 13, s. 26 an.

Резюме

Форманек М.: Социология и проблема собственности

Проблемы присвоения работником условий производства, особенно средств производства, в пределах конкретного исторического способа (особенно социалистического) производства опять в центре внимания политической экономики. Меньше внимания им пока уделяется в социологии и в научном коммунизме, хотя их глубокое освещение является одним из основных условий более точного выражения социально-классовых процессов, даже и в развитом социалистическом обществе.

Основные недостатки нынешнего подхода заключаются в следующем: в абстрактном понимании присвоения; в непонимании решающего значения присвоения средств производства; в недialeктическом понимании роли материальных, вещественных элементов в процессах присвоения (люди в роли производителей развивают имущественные отношения с определенным значением для отношения к вещам и посредством отношения к вещам); в механическом отождествлении отношений собственности и общей суммы решающих сторон производственных отношений, в механическом выделе-

нии отношений собственности от общей суммы решающих сторон производственных отношений; в отрицании серьезного отражения специфического характера присвоения условий производства (особенно средств производства) в характере основных сторон производственных отношений, в процессе формирования и развития классово-социальной структуры; в отождествлении социально-экономических процессов присвоения и правового понимания собственности; в упущении наличия влутренней противоречивости процесса присвоения средств производства в рамках социалистической собственности на средства производства.

Социология, научный коммунизм и политическая наука значительно могут получить от методологического и теоретического уточнения реального характера процесса присвоения в социалистическом обществе. Ревизионисты приходили к двум крайностям: под предлогом подчеркивания не содержащего противоречий характера социалистической собственности (опираясь, кроме прочего, на правовой нормативизм) они на вид подчеркивали социалистическое качество этих отношений, но только с той целью, чтобы избежать их освещения и фактически умалить их значение до значения одной только собственности. Одновременно появлялась вторая крайность, т. е. ингилистический скепсис по отношению к социалистическим формам процессов присвоения, мелкобуржуазная критика роли социально-политических, государственных и других опосредствующих звеньев в этом процессе и утопическая, анархосиндикалистская формулировка рецептов на непосредственные, групповые формы присвоения трудящимися условий производства в виде абстрактно понятых самоуправлений.

Реальное освещение сложного процесса присвоения трудящимися условий производства в социалистическом обществе имеет, следовательно, большое научное, но также политическое и идеологическое значение. В социологии в последние годы значительное внимание уделяется социальной структуре, особенно структуре социально-классовой, влутреннему расслоению рабочего класса и интеллигенции и т. д. Однако оказывается, что проблемы разделения труда, характера труда, квалификации и образования, оплаты и т. д., как важного значения критерии дифференциации рабочего класса и слоев трудящихся, не могут точно изучаться, если очень требовательно и одновременно очень трезво не обсудить общий процесс присвоения условий производства, при которых эти процессы происходят.

Анализ процессов присвоения относится к основным теоретическим задачам социологии и других общественных наук. Для изучения этих процессов надо использовать ряд методологических орудий, особенно материалистический принцип диалектического материализма. Однако их возможно изучать также при помощи эмпирических приемов, особенно в плоскости объективных отношений и функций, но и в плоскости поведения, позиций, суждений. Показатель места работника в процессе присвоения производства является очень важным моментом его классово-социального статуса.

Summary

Formánek M.: Sociology and Ownership

Problems of appropriating production conditions and particularly production means by the worker within the framework of a concrete historical mode of production (esp. the socialist one) are again in the centre of interest of political economy. So far, they have been given less attention in sociology and in scientific communism in spite of the fact that their deep elucidation represents one of the basic conditions of a more exact comprehension especially of social-class processes even in a developed socialist society.

The basic defects of the present approach lie in the abstract conception of appropriation, in failing to comprehend the decisive significance of appropriating the means of production, in the non-dialectical conception of the role of material, objective elements in the processes of appropriation (individuals in the role of producers develop ownership relations with certain consequences for the relation to things and by means of the relation to things), in the mechanical identification of ownership relations with the entirety of the decisive aspects of production relations, in the mechanical separation of ownership relations from the entirety of the decisive aspects of production relations, in negating the relevant influence of the specific nature of appropriating the production conditions (in particular the production means) upon the nature of the substantial aspects of production relations and upon the process of forming and developing the class-social structure, in identifying the socio-economic processes of appropriation with the legal conception of ownership, in neglecting the intrinsic contradictoriness of the process of the appropriation of the means of production within the framework of the socialist ownership of these means.

Sociology, scientific communism and political science may derive considerable profit from making the real nature of the process of appropriation in the socialist society methodologically and theoretically more precise. Revisionists arrived at two extremes: under the pretext of a non-contradictory

nature of socialist ownership (one of their bases was legal normativism), they seemed to emphasize the socialist quality of these relations — but only with the aim to avoid their elucidation, and actually to degrade them to “mere” ownership. At the same time, the other extreme made itself evident: nihilistic scepticism as regards the socialist forms of appropriation processes, the petty bourgeois, anarchist criticism of the role of socio-political, state and other mediating factors in this process, and a utopian, anarchist-sindicalistic creation of prescriptions for direct, group forms of the appropriation of production conditions by the workers in the form of abstractly conceived “self-governments”.

Thus it goes without saying that the realistic elucidation of the complex process of appropriating production conditions by the workers in the socialist society is of considerable scientific, political and ideological significance. In the sociology of the recent years, considerable attention has been paid to social structure, especially to the social-class structure, to the inner stratification of the working class and the intelligentsia, etc. Yet it is becoming clear that the problems of the division of labour, character of work, qualification and education, profession, remunerations, etc. as relevant criteria of the differentiation of the working class and working strata cannot be exactly examined unless the entire process of appropriating the production conditions in which these processes are taking place is simultaneously subjected to a very exacting and objective evaluation.

The analysis of the processes of appropriation is one of the main theoretical tasks of sociology and other social sciences. Their investigation requires a number of methodological tools, especially the monistic principle of dialectical materialism. However, they may be investigated also by applying empirical procedures, particularly on the level of objective relations and functions, but also on the level of behaviour, attitudes, opinions. The indicator of the place of the worker in the process of the appropriation of production conditions is a most relevant moment of his class-social status.

Marxistická sociologie se plně opírá o *dialektickou* metodu analýzy společností. Odmítá ty přístupy k sociální realitě, které uvažují o „sociálních systémech“ a jejich funkcích a strukturách *abstraktně* jako o „společnosti vůbec“. Soustřeďuje se na analýzu konkrétních, historicky vzniklých společností jako typů a forem sociálně ekonomických formací a hledá podstatné souvislosti, které především určují jejich historické rysy a specifický charakter. Současně zdůrazňuje *dynamické* hledisko, v jehož rámci je každá daná struktura jen momentem. Její správné poznání závisí proto na analýze změn a vývojových trendů. Cílem vědeckého poznání není jen popis, zjišťování stávajících forem, rysů, prvků a závislostí (natož potom jejich „zvěčňování“), ale odhalování hlubinných zákonitostí vedoucích ke změně, popření a *překonání* každého dosaženého stavu a vytváření podmínek pro aktivní a cílevědomé zásahy do společenského vývoje. Zdroj pohybu, vývoje a pokroku je v této koncepci spatřován v dialektických rozporech a konfliktech mezi společenskými třídami, skupinami, v střetávání objektivních a historicky se vytvářejících zájmů a cílů i subjektivních představ a požadavků atd.

Z uvedených důvodů marxistická sociologie odmítá jakékoli teorie, které chtějí chápat kapitalistické a socialistické společnosti *jen* jako nějaký projev téhož „sociálního systému“, jen jako odlišné, v mnohém jinak fungující, ale přece jen hlubinně spjaté formy nebo typy jediné „industriální společnosti“, jejíž společným a nejpodstatnějším znakem je proces industrializace, víceméně společná technologie, organizace práce atd. a nakonec i „konvergence“ v životních formách „kon-
zumních společností“, orientovaných na hromadnou výrobu a spotřebu hmotných statků.

Některé základní charakteristické rysy průmyslové výroby existují pochopitelně

v každé moderní společnosti. V oblasti výrobních sil proces industrializace mění celkovou strukturu výrobních sil, ruší předchozí dominanty zemědělské výroby a posouvá těžiště do mechanizované a zčásti automatizované výroby (velkovýroby). Tomu odpovídá nový typ dělby práce v měřítku celospolečenském i v rámci jednotlivých podniků. Vedle nových, specifických proporcí mezi primárním, sekundárním a terciárním sektorem, jež jsou projevem zcela nového typu dělby práce v horizontálním směru, dochází k podstatným změnám i ve směru vertikálním, tj. k novému rozčlenění pracovního procesu a rozdělení rolí v tomto procesu. K nové společenské a technologické dělbě práce se druží významné změny ve skupinové a organizační struktuře společnosti. Spolu s partikulární uzavřeností jednotlivých oblastí dochází nevyhnutelně k prolomení dřívějších stratifikačních bariér, rozvinutá sociální mobilita se stává jedním z nejtýpčtějších průvodních jevů. Vzniká celá řada charakteristických profesí, počínajíc dělníky a končíc inženýry, technology a manažery, kteří přejímají roli prvořadě důležitosti v řízení ekonomických procesů. Vedle těchto a na ně navazujících dalších institucionalizovaných změn společenského systému vyvolává průmyslová výroba bezprostředně potřebu pronikavých změn i v kulturním systému společnosti. K nej-univerzalističtějšími hodnotám náleží nepochybně hodnota racionalizace, bez níž by se moderní průmysl nemohl rozvíjet. V souladu s tímto procesem se vyvíjejí další, nové hodnotové orientace. K nej-obecnějšími z nich možno počítat i orientaci na změnu jako žádoucí hodnotu. Dále je to například hodnota pracovního výkonu, efektivnosti, která — formována v jiné, konkrétnější podobě jako racionalizace podnikového řízení nebo rentabilita podniku — má mimořádný význam pro rozvoj ekonomiky na základě moderního průmyslu. To vše proniká i do systému

osobnostního a ovlivňuje myšlení, citění a jednání lidí.

Pojem průmyslový komplex či průmyslový systém jako inherentní komponent soudobých vysoce diferencovaných společností je empiricky ověřitelný a má tudíž svou nespornou poznávací hodnotu. Avšak zdůrazňování tohoto pojmu na úkor jiných základních kategorií konkrétně historického poznání společenských struktur je neúnosným zjednodušením, vedoucím k mystifikaci reálného společenského pohybu. Takové postupy, k nimž tíhnou západní teoretikové industriální společnosti, jako jsou např. Rostow, Aron, Drucker, nejsou ovšem ničím jiným než technicistním redukcionismem. Musíme si být vědomi toho, že při zkoumání společenského systému jako celku jde o analýzu na mnohem vyšší úrovni abstrakce a obecnosti, a tedy i na mnohem nižší úrovni konkrétnosti, než při analýze postupující od výrobních sil a jejich bezprostředních účinků dále k ekonomickým, sociálně třídním, politickým, ideologickým a kulturním zprostředkováním. Konkrétní teoretický obraz soudobých společností může přirozeně vzejít jen ze syntézy *mnoha* dílčích abstraktních pohledů, kde zjištění průmyslové organizace výrobních sil je jen jedním z nich.

Průmyslový systém soudobých moderních společností zahrnuje procesy, které jsou vzhledem k typu vlastnictví výrobních prostředků a společenskotřídní politické moci relativně autonomní a nezávislé a bezprostředně vynucují určité směry změn obecné povahy. Bylo by však hrubou chybou přehlédnout, že cíl a vnitřní potřeby rozvoje průmyslového systému nikterak nemohou být nadřazeny cíli a potřebám společenského systému jakožto celku. Naopak, v tomto vztahu je průmyslový komplex jen *subsystémem* se zjevně *podřízenou* rolí. Je historickou skutečností, že právě ekonomický a politický subsystém, poutající k sobě lidskou aktivitu, mimořádně významnou jak co do svého rozsahu, tak i obsahu a významu, mají zvláštní důležitost pro vytyčování cílů daného společenského systému. Možnosti zpětného ovlivňování rozvoje průmyslového komplexu a usměrňování jeho vývoje s růstem významu vědy v životě soudobých společností neustále pronikavě vzrůstají.

Socialismus, k jehož determinantám podle Lenina náleží skutečnost, že konec konců předstihne kapitalismus ve společenské produktivitě práce, musí přirozeně z imanentních potřeb rozvoje průmyslového komplexu vycházet. Nelze však přehlédnout, že v podmínkách socialismu nemůže dynamika rozvoje materiálně technické a ekonomické základny nebýt bezprostředně závislá na *cílových funkcích* socialistického společenského systému, vyjadřovaných a formulovaných politikou, pro niž preferenční hodnotou je *celospolečenská* efektivita a celkový prospěch pracujících. Výrazem toho je celková — a v posledních letech zvlášť zřetelně se projevující — tendence přeměny pouhého ekonomického plánování, respektujícího ekonomický profit, v plánování sociální, pro které nejvyšší orientační hodnotou je profit sociální.

Buržoazní sociologie se ve svých analýzách historických společností vždy snažila vyzdvihnout podstatný rozdíl kapitalistické společnosti a společností feudálních, z hlediska „moderních“ (kapitalistických) společností „tradičních“. Socialistické společnosti by však chtěla zkoumat a měřit svými kategoriemi (například vztahy demokratické účasti ideologickými kategoriemi buržoazní demokracie apod.).

Je dobře známo, že „velcí teoretikové“ buržoazní sociologie předvíдали nejprve brzký zánik „socialistického experimentu“, dokazovali, že socialistická společnost „nemůže fungovat“, že nesplňuje „funkcionální imperativy“ sociálních systémů apod. Vlastně teprve po druhé světové válce, kdy už nebylo možno přehlížet moc socialistického tábora a socialistické země se staly obtížným konkurentem kapitalismu a vzorem rozvoje zemím, musili buržoazní ideologové a teoretikové „sociálních systémů“ přejít k novým formám.

Dnes se snaží „analyzovat“ socialistické společnosti jako životaschopné a funkční systémy — ale přece jen „méně výkonné“ typy jedné a téže „průmyslové společnosti“, přičemž „výkonnost“ ztotožňují s úzkými kritérii čistě ekonomickými (kapitálového zisku) či technicistními (produktivita masové výroby zboží) či s kritérii „průměrné“ životní úrovně vyjádřené hmotnou spotřebou. Socialistické společnosti taková kritéria naprosto odmítají. Jejich sociální mechanismy a funkce, cíle

a hodnotové systémy jsou jiné. Považujeme-li socialistické společnosti za vyšší stupně společenského vývoje, než jsou i nejjvyšší společnosti kapitalistické, musíme k jejich analýze používat jiných koncepcí, než jaké vytvořila buržoazní sociologie, a musíme poměřovat a srovnávat rozdílné společenské systémy měřítky vyšší sociální organizace — a ne naopak. „Tradiční“ srovnávání by ve skutečnosti znamenalo podrobovat se předem buržoazním ideologickým východiskům a závěrům. Mohli bychom parafrázovat Marxův výrok, že chování člověka nepochopíme z pouhého studia chování opic, nýbrž naopak teprve studium chování člověka vrhá správné světlo na chování nižších organismů. Jinak se nám může stát, že apriorním, nekritickým převzetím koncepcí a schémat buržoazní sociologie — například právě koncepcí „stratifikace“ — vložíme předem do analýzy socialistické společnosti teoretické a metodologické postupy, které nás „povedou“ k „empirickým důkazům“, že socialistické společnosti jsou „velmi podobné“ kapitalistickým „formám industriální společnosti“, že jsou vlastně jen „socialistickou variantou“ industriální společnosti.

Soustředíme se především na ty rysy, které *odlišují* socialistické společnosti od kapitalistických a které také určují, že další vývoj půjde ve směru ještě větší *divergence* — na rozdíl od konvergence hlášané buržoazními ideology. Nejde nám jen o konfrontaci socialistické společenské struktury s kapitalistickou, ale v první řadě o to, aby marxističtí sociologové socialistických zemí vypracovali společné teoretické koncepty zkoumání sociální struktury socialistických společností a aby postupně založili rozsáhlý a hluboký srovnávací výzkum. Cíle tohoto výzkumu nejsou jen teoretické, ale i praktické — totiž vypracování materiálů, které by byly relevantní pro společenskou *praxi*, pro cílevědomou řízenou změnu sociální struktury v souladu s ideály socialismu a komunismu. Sama kritika buržoazní sociologie zůstane povrchní, nebude-li založena na pozitivních konceptech, které teprve mohou teoreticky ukázat rozdílnost sociálních systémů, struktury, fungování, cílů i vývoje obou typů společenských organizací.

Tím se dostáváme ke znaku, který po-

važujeme za nejcharakterističtější rys sociální struktury naší socialistické společnosti. Je to skutečnost, že její sociální struktura je utvářena *cílevědomě*, že je výsledkem *řízené změny*, plánované a prováděné komunistickou stranou. V tom se podstatně liší od sociální struktury kapitalistických zemí, která vzniká a mění se *živelně* především jako přímý nebo zprostředkovaný důsledek mechanismů soukromokapitalistického hospodářství, orientovaného na ekonomický zisk a preferujícího individuální a skupinové zájmy vládnoucích vrstev před zájmy masy pracujících.

To platí i za podmínky, kdy nejjvyšší kapitalistické státy začínají realizovat daleko větší zásahy *státu* do ekonomického a sociálního vývoje. Buržoazní stát, jehož politiku určují vládnoucí vrstvy kapitalistického systému, nemůže uskutečňovat zásahy, které by ve svém *celku* byly namířeny proti pozicím a zájmům vládnoucích vrstev, proti moci superkoncernů. Proto také pokusy o místní nebo oblastní či celospolečenské plánování nemohou přesáhnout základní rámec kapitalistického systému a jít proti tendencím kapitalistické ekonomiky. Plánovité zásahy se spíše snaží zabránit poruchám kapitalismu; nemohou je však odstranit, protože vyplývají z hlubinných konfliktních mechanismů.

Na druhé straně si ovšem nemůžeme představovat, že socialistické centrální plánování a řízení už *de facto* znamená, že celkový pohyb socialistické společnosti se děje *veskrze* plánovitě a cílevědomě. V důsledku nedostatků koncepcí a perspektivních plánů či působení faktorů, které bud' neznáme, nebo jsme se ještě nenaučili řídit, zůstává stále značné pole živelnosti, která může ve svých důsledcích posilovat rozpor mezi záměry a skutečností a nutí společnost k víceméně pragmatickým nebo „empirickým“ zásahům, které rozhodně nepředstavují žádoucí metodu řešení.

Zároveň vystupuje do popředí orientace socialistické společnosti na *dynamiku* sociálních vztahů. Vždyť struktura socialistické společnosti se utvářela jako *revoluční* přeměna společnosti kapitalistické a je považována spíše za průřez procesem změn směřujících ke komunistické sociální organizaci než za žádoucí či optimální sta-

bilizaci prvků, jejich vzájemných závislostí a interakcí.

Rízená změna znamená změnu k určitému cíli, který je dán marxistickou socialistickou ideologií a společenskou teorií a jejich hodnotovou i normativní strukturou. To spolu s vnitřními (historickými) a vnějšími (spolupráce a integrace socialistických zemí) podmínkami určuje volbu dílčích postupných cílů. V tomto ohledu je v socialismu plánování a řízení ekonomika podřízena politice a ekonomické plánování je podřízeno plánování sociálnímu.

Proto podrobné vyjasnění cílových funkcí v každé etapě socialistického vývoje je nutnou podmínkou toho, aby nenarůstaly protiklady mezi záměry planujících a řídicích center a realizací těchto záměrů. Musíme předpokládat — vzhledem k řadě působících faktorů (tradice myšlení, kvalita řídicího aparátu, odpor některých skupin atd.) — že vždy budou vznikat rozpory a konflikty. Nejde o to zastírat je, ale o to včas je řešit.

Tato politika nemůže být jen záležitostí center. Realizují ji masy pracujících. Tím více vystupuje do popředí rozhodující úloha *dělnické třídy* jako vedoucí síly socialistické společnosti a *komunistické strany* jako její politické organizace a hlavního řídicího centra. Rízená změna sociální struktury je možná jen proto, že dělnická třída v čele s komunistickou stranou si osvojila marxistickou teorii a ideologii jako svůj vlastní nástroj *praktické* přeměny společnosti, praktické politiky, odvozuje z ní své záměry a mobilizuje k jejich splnění *všechny* své prostředky. Je možná jen proto, že dělnická třída a komunistická strana dobyly politickou moc a zlomily mocenský odpor protisocialistických sil. Koneckonců je ovšem možná i proto, že zájmy dělnické třídy a její záměry se historicky vcelku shodují s objektivními zájmy širokých vrstev pracujících. Realizace socialistických záměrů ve změnách sociální struktury přesvědčuje všechny skupiny obyvatelstva o této shodě zájmů a cílů, takže se postupně s nimi stále více identifikují.

Tento proces není možno vidět jako bezkonfliktní. Nedostatky a chyby v řízení mohou vyvolávat přechodné konflikty, objektivní i subjektivní faktory mohou vytvářet určité krizové situace (jaká například vznikla u nás v letech 1968–69). Zá-

kladní shoda zájmů neznamená také tožnost zájmů všech diferencovaných skupin obyvatelstva. Jde tedy vždy spíše o proces, který je mnohostranný a který zahrnuje jak momenty integrace, tak momenty diferenciací. Proto také je prvořadě důležitá kvalita celospolečenského řízení konfliktů (která předpokládá vědecké poznání společenských vztahů) a plánování dalšího vývoje.

Jasně stanovení cílových funkcí a žádoucí hodnotové struktury není relevantní jen pro centra plánování a řízení, ale i pro jednání a chování sociálních skupin a jednotlivců, protože ve své instrumentální i expresivní složce je (kromě danými parametry ekonomickými a politickými) bezprostředně ovlivňováno a určováno hodnotovou strukturou (nebo konfliktem hodnotových struktur). *Primárním* faktorem jsou ovšem v každém případě změny a zásahy *centrálního* řízení (komunistické strany, státního aparátu atd.) ve směru těchto změn.

Proto také sociální, ekonomická a kulturní *politika* center řízení (samozřejmě včetně historicky daných možností a limitů lidských a materiálních zdrojů) představuje základní „vstup“, z jehož analýzy můžeme přistupovat k analýze sociální struktury a jejích změn, srovnávat tuto politiku s teorií a ideologií, její záměry s realizací, studovat konflikty, které vznikaly a charakter jejich řešení. Na druhé straně můžeme zkoumat „*výstupy*“ procesů změn například analýzou životní úrovně a její diferenciací a analýzou *životního stylu*. Socialistický životní styl je hlavní cílovou funkcí. Zahrnuje v sobě vytvoření socialistických mezilidských vztahů, kulturní spotřeby materiálních a duchovních statků, harmonické jednoty člověka a jeho prostředí — s cílem mnohostranného a harmonického rozvoje lidské osobnosti.

* * *

Podstatné znaky, které odlišují socialistické společnosti od kapitalistických, plynou ze skutečnosti, že v průběhu socialistické revoluce a budování socialismu se *zcela zhroutila* tradiční sociální struktura typická pro kapitalistické společnosti, byly zlikvidovány její základy a v některých aspektech rychle a v jiných postupně se vytvářela *nová* sociální struktura. Vcelku se tato *převratná* změna odehrála

v historicky velmi *krátké* době — v průběhu života jedné generace. Taková celková změna je možná právě jen jako výsledek řízené změny.

V analýze „vstupů“ socialistické sociální struktury musí být „kostrou“ rozbor *třídní struktury* a jejích proměn. Přitom je třeba vidět, že třídní struktura sama je specifickým případem *sociální diferenciace*, která obecně postupuje různými směry a odlišuje rozmanité skupiny: v oblasti demografické např. skupiny věkové, rodiny různé velikosti apod.; z hlediska etnografického skupiny národnostní; podobné může diferenciace postupovat různým směrem a do různých stupňů z hledisek příjmů, vzdělání, způsobu života atd. atd. Tyto linie se pak mohou různým způsobem spojovat, křížit, posilovat nebo oslabovat v mnohonásobné strukturní vzorce. Celková charakteristika sociální diferenciace, zahrnující i formy *integrace* jednotlivých prvků v složitější struktury, je tak velmi složitým problémem a znovu se nám kladou otázky, které vzorce mají podstatný význam.

V nejvyspělejších kapitalistických společnostech došlo vlivem technického pokroku, masové výroby spotřebního zboží, tlakem odborových organizací atd. sice k značnému zvýšení průměrné životní úrovně pracujících, ale sociální vymoženosti jsou vcelku výsledkem boje pracujících *proti* moci vládnoucích sil společnosti. Charakteristické je, že se nezmenšily *podstatné*, ba propastné rozdíly mezi velkými skupinami populace co do vlastnictví, bohatství, příjmů, moci atd. *Sociální nerovnost* zůstala typickým znakem kapitalistických společností a odráží se v třídní struktuře i ve *stratifikaci*.

V jednotlivých vrstvách se vytvořily typické rozdíly v bydlení, společenských stycích, chování, aspiracích atd., prestižní a statusové rozdíly, do nichž vyúsťuje specifická diferenciace kapitalistického systému a jejichž základem jsou rozdíly bohatství a moci. Charakteristickou orientací je orientace na masový konzum materiálních statků, masa „středních vrstev“ se identifikuje s individualistickými a soukromovlastnickými ideály maloburžoazních životních způsobů. Z toho se vymykají víceméně jen „nejvyšší vrstvy“ příslušníků vládnoucích tříd, z nichž především se redukuje „mocenská elita“, a na druhé

straně „nejnižší vrstvy“ chudých, pro něž jsou i maloburžoazní „ideály“ nedosažitelné. Programy „boje proti chudobě“, které kapitalistické vlády čas od času vyhlašují, mají vždy charakter „sociální pomoci“ a ustupují před militaristickými požadavky nebo padají za oběť „protiinflačním opatřením“.

Smysl „stratifikačních“ koncepcí buržoazní sociologie je právě v problému *sociální nerovnosti*. Tyto koncepce na jedné straně odrážejí reálné protiklady „horních“, bohatých a mocných vrstev kapitalistické společnosti a „nižších“ či „dolních“ manipulovaných mas pracujících, na druhé straně tuto nerovnost posvěcují a obhajují, vydávají ji za „funkcionální“ *nezbytnost každého* společenského systému a snaží se dokázat, že bez ní by lidé nebyli „motivováni“ k pracovnímu výkonu! Bez frapantních sociálních nerovností by tradiční „stratifikační“ koncepce ztrácely smysl.

Argumentace buržoazních sociologů je věru podivná. Staví proti sobě *absolutní* rovnost a *neurčitou* nerovnost a dokazují, že „společnost“ by nemohla fungovat, kdyby existovala „rovnost“. Nikdo však nikdy nehájil prostou absolutní rovnost jedinců ve všem všudy ani jako ideál, ani jako realizovatelný stav. Ideologové komunistů si byli plně vědomi, že lidé nejsou a nemohou být „stejní“, že nemají a nebudou mít stejné potřeby. Jako ideál chápali rozvoj svobodné osobnosti, a ne tedy uniformního „jednotného člověka“!

V pojmu *sociální* rovnosti je zahrnuto něco jiného než dětinská „prostá“ rovnost, s níž straší ti, kteří chtějí hájit velké nerovnosti sociální. Když nerovnost, tak *jakou*? Jak velkou a v čem? „Musí“ být nerovnosti tak velké jako v kapitalistických společnostech, aby „společnost“ mohla fungovat? Anebo mohou být menší, méně podstatné, takže nevykrystalizují v typickou sociální nerovnost? O tom, že mohou, svědčí koneckonců nejlépe sama skutečnost socialistických zemí, které jistě „fungují“, a ne špatně. K pojmu „sociální rovnosti“ se ještě vrátíme.

Jen naivní člověk uvěří, že k pracovnímu výkonu, ke zvyšování kvalifikace a k získávání vyššího vzdělání musí být lidé *motivováni* právě velkými sociálními rozdíly, rozdíly v bohatství, příjmech, moci, privilegiích. Funkcionalisté „zapomí-

nají“, že k pracovnímu výkonu jsou lidé v kapitalistických společnostech spíše *donucováni* než „motivováni“, alespoň pokud jde o masu pracujících. Jsou k němu nuceni ekonomickým systémem a ekonomickými tlaky. Ve všeobecných poměrech maximalizace soukromého zisku je podnikatel nucen zvyšovat výkon všemi prostředky. Chce-li mít jedinec vyšší životní úroveň, musí podávat větší pracovní výkon, protože „společnost“ jinak jeho osud nezajímá; to je jeho „motivace“ k výkonu. Naproti tomu v socialistických společnostech existují skutečné systémy, které fungují na základě *jiných principů*, než je soukromokapitalistický zisk.

I sama potřeba práce, záliba v určité práci, práce jako prostředek sebevýrazu a uspokojení může být silným motivačním faktorem. V socialistických systémech k tomu přistupuje podstatná skutečnost, že zaměstnanecký vztah není vztahem vykořisťování. Část výsledků práce je řídicími orgány redistribuována v rámci mzdové politiky a vydávána na společenskou potřebu, která představuje značné položky. Dále musíme vzít v úvahu různé úlevy a preference pro obtížné nebo nebezpečné zaměstnání a celý soubor opatření sociální politiky, která alespoň do určité míry omezují tíhu těch prací, jež člověk pociťuje jako pouhou ekonomickou nezbytnost.

Sám *charakter práce* má vliv na motivační faktory a není nezbytné motivovat jedince k složitějším a kvalifikovanějším pracím značnými příjmovými rozdíly. Je například skutečností, že na vysoké školy lékařské, humanitní a technické se u nás hlásil vždy dostatek, ba nadbytek posluchačů, přestože příjmy vysokoškolských absolventů těchto oborů nebyly nijak podstatně vyšší (zvláště na počátku kariéry) než u některých nekvalifikovaných profesí, někdy byly dokonce nižší. Tvůrčí charakter práce, její rozmanitost a některé další rysy jsou samy o sobě hodnotou; naproti tomu z *humánního* hlediska je jen spravedlivé, aby ti, kdož vykonávají třeba jednoduchou nebo málo kvalifikovanou, ale obtížnou a namáhavou práci, nebyli navíc postihováni ještě podstatně nižší životní úrovní.

Do hry nadto vstupují mnohé další momenty, jako je *spoluúčast* na řízení a kontrole práce, vědomí cíle a *společenského prospěchu*, možnost *sebeuplatnění* zlepšo-

váním a vynalézáním atd. Otázka motivace jednotlivců k pracovnímu výkonu a ke zvyšování kvalifikace a vzdělání rozhodně není jednoduchou záležitostí, jak si to mnozí představují. Domnívat se, že prostým zvětšením mzdových rozdílů budeme jedince motivovat, je klamně. A to nemluvíme o dalších faktorech, které mohou diferenciacně působit: mnozí jedinci budou například preferovat zaměstnání s menším příjmem, ale v pěkném prostředí, blízko sídliště, s lepšími možnostmi bydlení apod. Pro socialistickou společnost nejsou pojmy „orientace na výkon“ a „výkonová společnost“ samy o sobě žádným ideálem a rozhodně nemusíme být nadšeni myšlenkou, že lidé by měli podávat největší pracovní výkony, aby hromadili peníze pro sebe a větší zisky pro vlastníky. Jen ve společnosti, kde se vše měří penězi, je člověk hodnocen podle toho, „kolik si vydělá“, a ne podle toho, jaký je — podle své celkové osobnosti, svých mimopracovních činností, zásluh, lidských vlastností.

To neznamená, že bychom mohli sféru práce podceňovat. Člověk stále ještě tráví podstatnou část svého života prací a nalézá v ní v té či oné míře seberealizaci — ale také momenty „nutnosti“, nedobrovolné „nezbytnosti“. Práce je zdrojem společenských hodnot a základem sociální a kulturní politiky. Proto socialistický systém vyžaduje racionální organizaci práce, maximální hospodárnost a soulad mezi materiálními odměnami a skutečně vykonanou prací. Vývoj socialismu má své etapy, které závisí na ekonomických i mimoekonomických zdrojích a nemohou být voluntaristicky „přeskakovány“ bez závažných poruch. Musíme jasně vidět, že každý stav společnosti má své *negativní* stránky; ani socialismus nebudeme chápat jako utopickou „ideální společnost“, v níž je vše dokonalé. Konkrétně vzato, poměrně velice rychlý postup k sociální rovnosti vedl i k různým momentům, které brzdi budování vyspělého socialismu: leckde se projevilo uvolnění pracovní morálky, dezorganizace, lajdáctví, neadekvátní odměňování práce, nepořádky apod. Ukazuje se, že tyto negativní jevy vyplývají i z nedostatků mzdové politiky, která se plně neřídí obecně přijatými zásadami odměňování práce a je v mnohém nepružná a byrokratická. I když jde o věci převážnou

měrou ekonomické, je výzkum sociálních faktorů a důsledků takových jevů důležitým průběžným úkolem zvláště sociologie práce a sociologie řízení.

Musíme brát také dostatečně v úvahu realitu *třídně rozděleného* světa, která nutí i socialistické země k tomu, aby vynakládaly velké zdroje na svou obranyschopnost a na její účinnost. Z tohoto hlediska musíme vysoce ocenit zásluhy Sovětského svazu, který tím, že v podstatě přejímá tíhu obrovských nákladů na moderní vojenské prostředky, umožňuje ostatním socialistickým zemím vynakládat relativně více prostředků na sociální a kulturní politiku. S tím souvisí například i řada momentů, které se bezprostředně dotýkají odměňování práce: je zřejmé, že země, které musí nést „špičku“ technického pokroku, musí jej podporovat i vyšším odměňováním vědců, vynálezců, manažerů atd.

V kapitalistické společnosti je pravidlem, že čím vyšší kvalifikace, čím větší složitost vykonávané práce a čím vyšší vzdělání, tím vyšší nebo podstatně vyšší jsou i odměny za práci. Odměny za práci jsou jedním ze zdrojů *bohatství*, zvláště v případech nejlépe placených profesí (soukromých lékařů, špičkových inženýrů a vědců, manažerů, svobodných podnikatelů apod.), kde mnohonásobně převyšují průměrné platy pracujících. Nejsou však jediným a *největším* zdrojem bohatství: tím je vlastnictví nebo spoluvlastnictví podniků, bank atp. a zděděný majetek. Teprve zde se objevují nejpříkrřejší rozdíly.

Pro ilustraci uvedme některé údaje o rozdělení příjmů a majetku v NSR. Tak například nejmenší sociologická skupina (3 000 000 samostatně výdělečně činných) vlastní 70 % soukromého jmění; z 641 miliard marek neněžního a věcného kapitálu, bytového majetku apod. jim připadá téměř 450 miliard marek. Naproti tomu sedmkrát větší skupina zaměstnanců vlastní jen 165 miliard marek. Vezmeme-li vývoj čistého příjmu na hlavu, ukazuje se, že rozdíly vzrůstají: v roce 1950 byl u skupiny podnikatelů a samostatných povolání 3030 M proti 2544 M u skupiny zaměstnanců, ale v roce 1967 už to byl poměr 15 106 M : 8388 M. V roce 1956 činil procentuální podíl na soukromém jmění u podnikatelů a samostatných povolání 53,5 %, u zaměstnanců 40,5 %, u rentiérů a penzistů 6,0 %;

v roce 1967 72 %, 23,9 % a 3,6 %. 2380 podnikatelů a vlastníků kapitálu mělo v roce 1965 průměrný měsíční příjem 190 000 M, přičemž jedna třetina námezdně pracujících a zaměstnanců vydělávala nanejvýš 500 M měsíčně. Obchodní domy platily v roce 1967 svým členům představenstva měsíčně průměrně 45 304 M, přičemž průměrný měsíční plat zaměstnanců těchto domů byl 1014 M. V roce 1966 zdaňovalo 15 247 občanů v NSR jmění přesahující 1 000 000 M. 34 nejbohatších občanů mělo ze svého jmění roční příjem přesahující 10 000 000 M. Tato skupina hlásila v roce 1965 celkový příjem 680 000 000 M, tj. dvakrát více než 29 000 dělníků a zaměstnanců Thyssenovy huti v Duisburgu. Téměř polovina všech západoněmeckých domácností nemohla do roku 1961 dát ze svých příjmů stranou ani 2000 M (což představuje výlohy na pohřeb); asi 3 000 000 rodin s téměř 9 000 000 příslušníky nemá prakticky víc než základní domácí potřeby a ošacení. K „smetance“ patří 305 000 rodin (tj. 1,7 domácností), jimž patří 35 % všeho soukromého majetku a asi 70 % výrobních prostředků. Shromáždily čtyřikrát více majetku než všech 13 000 000 dělníků dohromady! Profesor Bruno Gleitze (do roku 1968 šéf vědeckého hospodářského institutu odborů) označil tento stav společnosti za „sociálně patologický“.

V roce 1955 se vyjádřil Paul Jostick, tehdejší prezident Zemského statistického úřadu v Bádensku-Württembersku, že rozdělení majetku v NSR může být označeno *jako skandální* (podle údajů stati *Paradies der Reichen*, Spiegel 1969/31).

Je pravidlem, že čím větší je majetek, bohatství a ekonomická moc, tím větší je moc politická a formální i neformální *privilegia*. Mezi členy této rovnice „bohatství = moc = privilegia“ mohou být různé zprostředkující články, například moc nemusí být vykonávána bezprostředně příslušníky vrstvy majetných.

Pokud však trvá kapitalistický systém, jsou představitelé státu a vlády odkázáni na podporu ekonomické moci a nemohou rozhodovat proti ní.

V socialistické společnosti tyto vztahy *neplatí*. Neplatí, že ten, kdo má více (ať už zdrojem jeho majetku je vyšší příjem, dědictví nebo nelegální činnost), má také více politické moci. Neplatí ani opak, totiž, že ten, kdo má více politické moci, má

větší majetek a bohatství. Neplatí ani to, že kdo má vyšší vzdělání, má větší majetek a větší moc; naopak, vidíme, že mnozí příslušníci dělnické třídy, kteří například nemají vysokoškolské vzdělání, mají vyšší příjmy, nebo mají nižší příjmy, ale „větší politickou moc“. V tomto smyslu je socialistický stát dělnickým státem pracujících a *svazky faktorů sociální nerovnosti*, které působily za kapitalismu, se zhroutily. Sam pojem „politické moci“ se podstatně *proměnil*, podobně jako se proměnila kapitalistická distribuce odměn za práci, řízená tržními mechanismy, v socialistickou mzdovou a sociální politiku. *Společenské postavení* jednotlivců, skupin a tříd a jejich životní úroveň nejsou už určovány jen charakterem práce, odměnou za práci nebo vlastnictvím.

A není ani žádoucí, aby tomu tak bylo. Vždyť například výběr povolání, vzdělání atd. je ovlivňován mnoha faktory, z nichž některé jsou mimo dosah jednotlivce. V kapitalistické společnosti je sice hlášána „rovnost příležitostí“, ale už samy náklady na vzdělání a studium působí ve směru preference příslušníků majetných vrstev, jak nakonec jasně prokazují statistické údaje. Některá učiliště mají dokonce vyhraněně „elitní“ charakter. V jistém smyslu můžeme říci, že bohatší nejsou bohatí proto, že by měli více nadání a podávali vyšší výkony (to je pouhá ideologická slupka), ale protože pocházejí z majetnějších rodin a jejich kariéra je v mnoha směrech „předurčena“. Ani v socialistických společnostech, kde se vzdělávání a kvalifikace otevřely příslušníkům dělnických povolání, není prostá „rovnost příležitostí“: jsou tu rozdíly nadání, houževnatosti, sklonů, tradic, vlivů rodinného prostředí apod. A nadto je přece jasné, že ještě dlouhou dobu bude nutné, aby velké skupiny lidí vykonávaly *málo kvalifikovanou manuální práci*. Mají být proto diskriminovány co do společenského postavení a životní úrovně? Mají tvořit „dolní vrstvy“ společnosti? Překonávání *sociálních rozdílů* mezi třídami a skupinami, směřujícími k dosažení *sociální rovnosti* pracujících, je složitý proces, který v sobě zahrnuje *přerozdělení* společenského bohatství a vznik forem zespolečenštěného vlastnictví, novou *mzdovou* politiku, růst výdajů na *společenskou* spotřebu a velkorysé sociální *zabezpečení* včetně rovné bezplatné nemocenské péče.

To spolu s prudkým rozvojem průmyslové základny a kolektivizací zemědělství způsobuje, že poměrně vysoká životní úroveň je značně *rovnoměrně* rozdělena mezi všechny skupiny pracujících a že mezi nimi neexistují *příkré* rozdíly sociálního postavení.

Svědčí o tom růst životní úrovně v již stabilizovaném socialistickém státě v desetiletí 1961–1970. Všem pracujícím jsou široce přístupné základní životní potřeby včetně předmětů dlouhodobého užívání. „Zdemokratizovalo“ se bydlení: charakter bydlení není určován „statusovými“ charakteristikami pracujících, příjmem, povoláním, mocí atd., nýbrž jinými faktory (ekologickými apod.). Široce se otevřel přístup ke vzdělání a kvalifikaci všem pracujícím a institucionálně se zabezpečilo ulehčení přístupu ke vzdělání dělníkům a rolníkům a jejich dětem. Stejně tak se „demokratizovaly“ formy rekreace, zvláště rozsáhlou sítí zotavoven ROH apod. Rozsáhlý a mnohostranný proces uvolnil příslušníkům dělnictva, rolnictva a pracující inteligence masově cestu do orgánů lidové správy, počínaje místními orgány a konče orgány nejvyššími (parlament, vláda).

Existují pochopitelně *rozdíly* například v příjmech, vybavení domácností, ale jsou *relativně malé*. Vezmeme-li například příjmy pracujících v průmyslu, pak vidíme zhruba tento poměr: Přisoudíme-li průměrnému příjmu dělníků index 1, budou činit průměrné příjmy inženýrsko-technických pracovníků asi 1,3 a administrativních pracovníků (úředníků) asi 0,8. Srovnání celoživotních výdělků pracovníků s vysokoškolským vzděláním s celoživotními výdělky manuálně pracujících ukazuje rozdíly nepříliš podstatné. Je skutečností, že z odměn za práci nemohou u nás vznikat *velké* rozdíly v postavení a životní úrovni jednotlivců. Obráží se to i v trvalém konstatování mzdové „nivelezace“.

Mluví se dokonce o potřebě „denivelizace“, aby bylo možno lépe uplatnit zásadu odměny podle množství a kvality práce. Je ovšem v první řadě úkolem ekonomů analyzovat, jak hluboká tato „nivelezace“ je a o co větší rozpětí (a kde a jakým způsobem) by mohlo nebo mělo být. Už jsme upozornili na to, že neexistuje jednoduchá přímá souvislost mezi „denivelizací“ a motivací k pracovnímu výkonu a k vyšší kvalifikaci. Vývoj naší socialistické společnosti

v žádném případě nedovoluje, aby se nastoupila cesta vytváření velkých rozdílů. Nakonec by stejně musily být složité vyrovnávány sociální politikou.

Skupiny pracujících, jednotlivci a jejich rodiny — v různých směrech *diferencované* — nejsou v naší společnosti *diferencovány* tak, že by tvořily známou „statusovou hierarchii“ kapitalistických společností, nějaké sourodě „horní“ a „dolní“ *vrstvy stratifikační struktury*. Ve vzájemném postavení a chování příslušníků jednotlivých tříd a společenských skupin ani v jejich způsobu života nejsou význačné *sociální přehrady*.

Domníváme se, že u nás je dosahováno *reálné* sociální rovnosti, která zdaleka přesahuje formální „rovnost příležitostí“. Vytváří se tedy situace, která znamená kvalitativně novou úroveň společenské organizace a poskytuje předpoklady k řešení úkolů vyspělé socialistické společnosti a spojovacích článků ke společnosti komunistické.

Vraťme se ještě k pojmu „*sociální rovnosti*“. Je známo, že požadavek rovnosti byl v té či oné formě zahrnut v každé socialistické nebo komunistické ideologii. Je pochopitelně zahrnut i v marxistické teorii vědeckého socialismu a komunismu. Na rozdíl od mnohých utopistických představ počítá marxistická teorie s *reálným* a *postupným* uskutečňováním rovnosti lidí ve společnosti a nevidí ji jako pouhou „rovnost příležitostí“, která patří do arzenálu ideologů buržoazní demokracie. Reálně dosažitelný cíl *komunistické* společnosti shrnul klasikové marxismu v zásadu „Každý pracuje“ a „Každý podle svých možností a každému podle jeho potřeb“. Už v této zásadě je zahrnuta myšlenka rozdílů: v žádné společnosti každý nemůže a nebude moci podávat stejný pracovní výkon, nebude odvádět práci stejně kvalifikovanou, stejně složitou apod. A na druhé straně potřeby lidí nebudou nikdy stejné.

Ani v socialismu, ani v „cílovém stavu“ — komunismu — nejde tedy o jednostrannou absolutní rovnost metafyzickou, nýbrž o *dialekticky* chápanou rovnost v rozdílech, takovou, kde by rozdíly nepřekonávaly „totožnost“ natolik, aby se převracely v rozdílnost podstatnou — je-li nám dovoleno mluvit filosoficky. Klasikové marxismu také ukazovali, že takové rovnosti nemůže být dosaženo naráz, protože mezi kapitalismem a komunismem je víceméně

delší období přechodu, které můžeme chápat jako budování socialistické společnosti. A v tomto období, kdy se teprve bude formovat socialistický životní styl, nebudou plně působit nové faktory a nové motivace a samy principy odměňování budou ještě nutně *diferencovány* podle množství, kvality a složitosti práce. Ale rozdíly, které budou na základě toho vznikat, nemohou být rozdíly „panství“, společenského „postavení“ nebo rozdíly „chudých“ a „bohatých“; z tohoto hlediska to budou rozdíly nepodstatné.

Pro tuto „rovnost v rozdílnostech“ razíme právě termín „*sociální rovnost*“ a odlišujeme ji od rozdílností a nerovností, které mají jen individuální dosah. Můžeme a musíme zjišťovat, v kterých směrech a do jakého stupně trvají nebo se rozvíjejí, abychom je mohli řešit a nepřipustili, aby narůstaly v protiklady.

Protože se domníváme, že charakteristickým znakem socialistické sociální struktury je sociální rovnost, domníváme se, že tradiční koncepce *stratifikace* je nepoužitelná.

Bylo by jistě zcela scestné vyvozovat ze skutečnosti, že dělnická třída je *vedoucí* složkou společnosti, závěr, že je zároveň „horní *vrstvou*“. Ale stejně tak by zkreslovalo skutečnost, kdybychom ze zjištění, že v jisté době například odborní zaměstnanci (intelligence) tvořili větší procento vlastníků aut nebo že měli poněkud vyšší příjmy, dělali závěr, že oni jsou de facto „horní *vrstvou*“. Domníváme se, že předmětem studia socialistické sociální struktury není tzv. „socialistická stratifikace“, nýbrž třídní struktura a *skupinová struktura*, skupinová diferenciaci v relevantních aspektech charakteristických pro socialistickou společnost.

Závěrem poznamenejme, že je ovšem možné uvažovat o použití pojmu „*stratifikace*“ v *jiném* smyslu, než jak se v sociologii tradičně ustavil. Taková odlišná koncepce by musila být vypracována se zřetelem na odlišnost socialistické společenské organizace.

Резюме

Гоушка И.: К вопросу о подходах марксистской социологии к анализу социалистической структуры

Марксистская социология отвергает всякие теории, которые стремятся понимать капиталистическое и социалистическое общество

только как проявление одной и той же «социальной системы», только как отличающиеся, во многих отношениях по-другому функционирующие, но все же глубоко в своей основе связанные формы или типы единого «индустриального общества». Промышленная система современных обществ новой эпохи охватывает, конечно, процессы, которые по своему отношению к типу собственности на средства производства и к общественно-классовой власти являются относительно автономными и независимыми, и непосредственно требуют известные изменения общего характера. Однако, было бы грубой ошибкой, если при этом упускать из виду, что цель и внутренние нужды развития промышленной системы никак не могут быть поставлены выше цели и нужд общественной системы как целого. Наоборот, в этих отношениях промышленный комплекс является только подсистемой, функционирующей в явно подчиненной роли.

В условиях социализма динамика развития материально-технического и экономического базиса непосредственно зависит от целенаправленных функций социалистической общественной системы, выражаемых политикой, для которой преференционной ценностью является всеобщественная эффективность и общая польза трудящихся. Выражением этого является социальное планирование, для которого самой высокой ориентировочной ценностью является социальная польза. Действительность, что социальная структура формируется целенаправленно, что она является результатом управления изменениями, планированными и проводимыми коммунистической партией, является наиболее характерной чертой социальной структуры нашего социалистического общества.

В анализе «входов» социалистической социальной структуры «скелетом» должен быть анализ классовой структуры и ее изменений. Притом надо видеть, что классовая поляризация сама является специфическим случаем социальной дифференциации, которая в общем поступает по разным направлениям и отличает различные группы.

В наиболее развитых капиталистических обществах под влиянием технического прогресса, массового производства товаров широкого потребления, под давлением профсоюзных организаций и т. д. хотя и было достигнуто значительного повышения среднего жизненного уровня трудящихся, все же социальные завоевания в общем являются результатом борьбы трудящихся против власти господствующих сил общества. Характерно, что не уменьшились существенные, действительно неприимые отличия между большими группами населения что касается имущества, богатства, доходов, власти и т. д. Социальное неравенство осталось типическим признаком капиталистических обществ и оно отражается в классовой структуре и в стратификации. Здесь действует правило, что чем больше имущество, экономическая власть, тем больше власть политическая и тем больше формальные и неформальные привилегии. В социалистическом обществе такие отношения не действуют. В этом смысле социалистическое государство

является государством рабочих, государством трудящихся, и связи факторов социального неравенства, действующие при капитализме, были уничтожены. Общественное положение индивидов, групп и классов и их жизненный уровень уже не определяются только характером труда, оплатой труда или имуществом.

Преодоление социальных различий между классами и группами, направленное на достижение социального равенства трудящихся, является сложным процессом, который охватывает в себе перераспределение общественного богатства и возникновение форм общественной собственности, новую политику оплаты труда, рост расходов на общественное потребление и широкого масштаба социальное обеспечение. Это вместе с бурным развитием промышленной базы и коллективизацией сельского хозяйства привело к действительности, что сравнительно высокий жизненный уровень в значительной степени равномерно распределен среди всех групп трудящихся и что между ними не существуют резкие различия в социальном положении.

Группы трудящихся, отдельные лица и их семьи, дифференцированные в разных направлениях, не дифференцированы в нашем обществе таким образом, чтобы образовать известную «иерархию статусов» капиталистических обществ, какие-нибудь однородные «верхние» и «нижние» слои стратификационной структуры. Во взаимном положении и поведении членов отдельных классов и общественных групп и их быта нет отличительных социальных преград. Члены нашего общества достигают социального равенства, которое далеко превышает формальное «равенство возможностей». Т. е., они достигают состояния, которое представляет качественно новый уровень общественной организации и которое создает предпосылки для решения задач развитого социалистического общества и связующих звеньев коммунистического общества.

Summary

Houška J.: Comments on the Approaches of Marxist Sociology to Analysis of the Socialist Structure

Marxist sociology rejects any theory conceiving capitalist and socialist societies *only* as a manifestation of the same social system, *only* as diverse, differently functioning in many respects, yet deeply connected forms or types of a single "industrial society". In truth, the industrial system of the contemporary modern societies involves processes which, with regard to the type of ownership of production means and of the social-class political power, are relatively autonomous and independent, and directly enforce certain tendencies in the changes of a general nature.

It would, however, be grossly erroneous to overlook that the aim and the inner developmental needs of the industrial system can in no way be placed before the aim and needs of the social system as a whole. On the contrary, the industrial complex is, in this rela-

tion, only a *subsystem* playing an evidently *subordinated* role.

Under the conditions of socialism, the developmental dynamics of the material-technical and economic basis directly depends on the *goal functions* of the socialist social system, expressed in terms of a policy the preference value of which is the *all-social* effectivity and the general welfare of the workers. This is manifested in social planning, the highest orientation value of which is *social* profit. The fact that the social structure is purposefully formed, that it is a result of the control of changes, planned and carried out by the Communist party, is the most characteristic feature of the social structure of our socialist society.

The analysis of the *class structure* and its changes must represent the "skeleton" of the analysis of the "inputs" of the socialist social structure. Here it must be understood that the class polarization itself is a specific case of social differentiation which generally proceeds in various directions and differentiates various groups.

In the most developed capitalist societies, a considerable increase in the average living standard of the workers has taken place in consequence of the technical progress, the mass production of consumer's goods, the pressure of trade-union organizations; on the whole, however, the social achievements are the result of the workers' struggle against the power of the society's ruling forces. It is characteristic of the situation that the *substantial* and even abysmal differences among large population groups as regards ownership, wealth, income, power, etc. have not decreased. Social inequality has remained the typical feature of capitalist societies. It is reflected in the class structure as well as in the stratification. It holds good, as a rule, that the greater the property, wealth, economic power, the greater the political power, the formal and informal privileges. In the

socialist society, these relations do not hold true. In this sense, the socialist state is a state of the working class, a workers' state, and the bonds among the factors of social inequality operating in capitalism have broken down. The social status of individuals, groups and classes, as well as their living standard are no more determined only by the character of work, by the reward for work or by property.

The overcoming of social differences among classes and groups, aimed at achieving *social equality* of the workers, is a complicated process involving the re-distribution of social wealth and the rise of forms of socialized property, a new wage policy, the increase in the expenditures on social consumption, and a large-scale social security including an equal, gratuitous health care. All this, together with a rapid development of the industrial basis and the collectivization of agriculture, led to the fact that the relatively high living standard is considerably *evenly* distributed among all the groups of workers, and that no steep differences in social status exist among them.

In our society, groups of workers, individuals and their families, differentiated in various aspects, are not differentiated so as to form the well-known "status hierarchy" of the capitalist societies, some congenital "upper" and "lower" strata of the stratification structure. In the attitudes and behaviour among the members of the separate classes and social groups, as well as in their style of living there are no significant social barriers. In our society, the real social equality that by far surpasses the formal "equality of opportunities" is being achieved — i. e. a state which implies a qualitatively new level of social organization and creates preconditions for solving the tasks of a developed socialist society and the connecting links to a communist society.

Společenská funkce sociologie v socialistické společnosti je mnohostranná. Je podmíněna objektivními zákony vývoje socialistické společnosti a v jednotlivých etapách tohoto vývoje je průběžně precizována s ohledem na konkrétní situaci podle aktuálních směrnic komunistické strany. V každém případě však sociologie musí plnit jeden zásadní úkol, plynoucí z kategorického imperativu vědeckého komunismu, podle něhož socialismus má překonat kapitalistický systém na hospodářském poli, v rozvoji produktivity práce, v řešení „všech kvantitativních i kvalitativních stránek národohospodářského rozvoje“;¹ úkol poskytovat stále hlubší, potřebnější a prakticky aplikovatelnější poznatky o společenských souvislostech výrobního a pracovního procesu.

Tyto poznatky se stávají součástí tvořivé praxe tehdy, jakmile vstupují do řízení. Vychází-li řídicí činnost z vědeckého poznání, vede ke stále racionálnějšímu uspořádávání rozmanitých elementů výrobního systému a pozevďa výrobu na vyšší, efektivnější úroveň. Proto také XIV. sjezd Komunistické strany Československa zdůraznil význam vědeckého řízení při formulaci zásad ekonomické politiky strany: „Přechod k intenzivnímu rozvoji hospodářství vyžaduje plně využít vymožeností nastupující vědeckotechnické revoluce, moderních metod řízení a vyšších forem mezinárodní socialistické integrace.“²

Z naléhavého požadavku zkvalitňování řízení výroby vyplývá, že musí být zdokonalována také funkce sociologie v tomto řízení. Avšak jaké jsou vlastně funkce sociologie při řízení výroby? Je již dostatečně ujasněno, které stránky výrobního procesu vyžadují sociologickou analýzu, má-li být tento proces řízen s přihlédnutím ke všem podstatným souvislostem? Odpovídá současné institucionální a profesionální zajištění sociologické práce ve výrob-

ní sféře potřebám a možnostem sociologické analýzy výroby? Poučili jsme se dostatečně, jak k těmto problémům přistupují ostatní průmyslově vyspělé země a především SSSR a další socialistické státy? To jsou naléhavé problémy, které si zasluhují celou sérii úvah, diskusí a podrobných zkoumání. Z nesporných, třeba dílčích poznatků o těchto otázkách by jistě bylo užitečné činit rychlé praktické závěry, aby se sociologie při řešení neodkladných ekonomických úkolů neopožďovala, ale přispěla k němu co nejrychleji svým specifickým podílem.

Interdisciplinární charakter vědy o řízení a organizaci výrobně ekonomických systémů

Objektem vědních oborů zabývajících se řízením a organizací výroby jsou výrobně ekonomické systémy. Z nich se již tradičně staly hlavním objektem těchto oborů především průmyslové podniky. Jsou to složité kombinované systémy, zahrnující sféry výrobně technickou, ekonomickou, sociální, politickou, sociálně psychologickou a ideologickou, které jsou uvnitř i navzájem propojeny pletivem vertikálních a horizontálních řídicích a organizačních vztahů. Tyto systémy jsou částí obsáhlejších celků, včetně systému celospolečenského, jehož kvalitativní, především ekonomické charakteristiky podstatnou měrou ovlivňují strukturu a funkci průmyslových podniků. Z toho důvodu není možno ztotožňovat podniky socialistické a kapitalistické ani z hlediska jejich organizace a řízení, i když právě v této oblasti nalezneme mnoho shodného proto, že řídicí a organizační vztahy jsou také formou projevu a pohybu výrobních sil. Avšak socialistické ekonomické vztahy vtiskují řídicím procesům v průmyslových podnicích kvalitativně nové rysy, jako je celospolečenská plánovitost, demokratický centralismus, jednota

¹ Zásady hospodářské politiky strany. Příloha Rudého práva z února 1972.

² Rezoluce XIV. sjezdu KSČ. In: XIX. sjezd Komunistické strany Československa. Praha, Svoboda 1971.

politického a hospodářského řízení, sociálně-
listické soutěžení jako jedna z forem účasti
pracujících na řízení atp.

Průmyslové podniky jsou pochopitelně
objektem zkoumání celé řady technických,
přírodních a společenských věd. Pro disci-
plíny, jejichž integrované poznatky vstu-
pují do poznatkového systému vědy o ří-
zení, je příznačné to, že předmětem jejich
studia průmyslových podniků jsou organi-
zační a řídicí vztahy. Věda o řízení se za-
bývá organizačními strukturami, vztahy
mezi řídicími a řízenými systémy, řídicími
procesy, metodami a technikami. Ke své-
mu předmětu přistupuje s nejužším zře-
telem k technice a technologii, jejichž
struktura a vývoj na jedné straně ovliv-
ňují strukturu a vývoj organizačních a
řídicích vztahů a na straně druhé ve způso-
bu a intenzitě svého využití na těchto
vztazích závisí.

Organizační a řídicí vztahy ve výrobních
podnicích jsou mnohočetné a mají často
kvalitativně heterogenní povahu. Jsou to
vztahy mezi lidmi, a to nejen mezi nadří-
zenými a podřízenými, ale veškeré vztahy
lidí ve výrobním procesu, vztahy mezi so-
ciálními, hlavně pracovními skupinami,
mezi skupinou a jedincem, mezi různými
prvky věcného vybavení výrobního pro-
cesu, mezi výrobním zařízením a organi-
začním vybavením pracovišť, mezi pracov-
ními prostředky a lidmi, jsou to vztahy
časové a prostorové atd. Všechny tyto vzta-
hy tvoří komplex a řídicí a organizační
činnost nemá opomíjet ani jedinou jeho
rovinu. Mohlo by se stát, že by se uspo-
řádání jednoho vztahu, jevícího se z izo-
lovaného pohledu jako racionální, ukázalo
v celém komplexu jako neefektivní.

Spolu s tím, jak se různé vědní obory
orientovaly na studium řídicího procesu
a organizačních a řídicích vztahů, vznikala
i nežádoucí optika jednostranného pojetí
těchto vztahů a formovaly se rozmanité
školy řízení, které předmět a metody říze-
ní zužovaly, i když na straně druhé dosa-
hovaly na tomto zúženém poli často proni-
kavých výsledků. V teorii a praxi organi-
začních věd a oborů tak byl zaznamenán
jev, který byl nazván „džunglí teorie říze-
ní“ a charakterizován takto: „Psychologové,
sociologové, antropologové, matematici, fy-

zici a četní další odborníci se vrhli na
teorii řízení; to by bylo prospěšné, kdyby
různorodost jejich přístupů nebyla vedla
ke zmatenému a destruktivnímu válečné-
mu tažení. Hlavně mezi představiteli růz-
ných vědních oborů je zřejmé úsilí dokázat
„originální“ přístup k řízení, vyplývající
právě z jejich vědní disciplíny, a při úsilí
to dokázat často znevažují anebo zkresluji
to, co řekli ostatní.“³

„Džungle řízení“ je výsledkem jednak
přirozeného jevu objevování stále nových
aspektů, z nichž je nutno k řídicím a orga-
nizačním vztahům přistupovat, jednak
konkurenčního boje škol a často až indivi-
duálních koncepcí. Jejím průvodním zna-
kem je zdůrazňování, ba zpravidla přece-
ňování izolovaných přístupů. Jestliže se
ve zmíněné studii uvádějí v přehledu spe-
cifických „škol řízení“ (nebudeme nyní po-
suzovat oprávněnost zvolené klasifikace
škol) také takové školy, jako je „škola
lidského jednání“, zaměřující se na mezi-
lidské vztahy, nebo „škola sociálního sy-
stému“, která studuje sociálně organizační
podmínky a souvislosti dělby a kooperace
práce, pak je tím ilustrováno i významné
místo, které postupně získávala sociologie
v úsilí o vědecké řízení a organizaci vý-
roby.

V složitých kombinovaných výrobně
ekonomických systémech musí být spleť
rozmanitých organizačních a řídicích vzta-
hů studována speciálními metodami celé
řady věd. Kromě sociologie k nim patří
ekonomické a právní obory, nauka o orga-
nizaci, psychologie práce, inženýrská psy-
chologie, pohybující se na pomezí techniky
a psychologie, a celá řada oborů dalších.
Pohledy těchto věd se nevyklučují, ale do-
plňují. Proto cestou k překonání „džung-
le teorie řízení“ není převládnutí jednoho
hlediska nad druhými, ale integrace po-
znatků různých věd a jejich metod při
studiu řídicích a organizačních struktur,
procesů, činností a prostředků. Protože se
u organizačních a řídicích vztahů „mezi-
oborové“ aspekty prolínají, protože ve své
realitě tyto vztahy představují technickou,
organizační a antropologickou jednotu a
protože studium a praktické ovlivňování
těchto vztahů přináší zcela specifické a ji-
nými vědami „nepokryté“ problémy, je
tato integrace tak hluboká, že vlastně vzni-

³ Kontz, H.: *The Management Theory Jungle*. Journal of the Academy of Management, 1961, č. 3 (In: Informátor Československého výzkumného ústavu práce, č. 1, Bratislava 1972).

ká nová hraniční věda o řízení a organizaci výrobně ekonomických systémů.

Na potřebu organického prolnutí celé řady věd při zkoumání řídicích a organizačních vztahů upozornil sovětský vědec D. M. Gvišiani ve své úvaze týkající se kritérií vědeckosti řízení výroby: „Vědeckost hospodářského řízení znamená především to, že řízení výroby se opírá o poznání objektivních ekonomických zákonů, specifických zákonitostí řízení výroby, mechanismu vztahů řízení. Vědeckost řízení spočívá také v tom, že se opírá o metody vědeckého zkoumání, o poznatky a výsledky četných oborů poznání. Složitá a mnohostranná činnost současných výrobních podniků — to je předmět studia četných věd, z nichž každá zkoumá určité samostatné stránky této činnosti. Avšak to neznamená, že řízení výroby je záležitostí zkoumání například ekonomie, kybernetiky, psychologie, práva atd. Každá ze zmíněných věd zkoumá konkrétní aspekt řídicích vztahů: ekonomický, informační, logický, sociální, právní. Je nutno překonat kdysi se v literatuře vyskytující přístup ke zkoumání problémů řízení výroby z pozic některé jednotlivé vědy. Věda o řízení výroby — to je komplexní disciplína, opírající se o četné jiné teoretické i aplikované vědy. Je pro ni vhodné označení „hraniční, hybridní“ vědy, která se nedá zcela vtěsnat do nynější klasifikace věd.“⁴

Vědecké zkoumání organizačních a řídicích vztahů ve výrobně ekonomických systémech se uskutečňuje v několika rovinách: studují se organizace a funkce řídicích systémů, tj. vztahy mezi systémem řídicím a řízeným; obsáhlou oblast studia tvoří organizace a řízení práce, dále řízení lidí a konečně organizace a řízení výrobních prostředků. Někdy vystupují tyto oblasti jako relativně samostatné části vědy o řízení a organizaci výrobně ekonomických systémů. Například v SSSR je pěstována vědecká organizace práce (NOT), vědecká organizace výroby (NOP) a vědecká organizace řízení (NOU). Stále častěji se v SSSR hovoří o vědeckém řízení lidí jako o vědním oboru a současně umění a vycházejí četné publikace věnované speciálně tomuto problému.

Je samozřejmé, že mezi těmito rovinami zkoumání organizačních a řídicích vztahů ve výrobně ekonomických systémech jsou organické vazby. Například vědecké organizování výrobních prostředků nemá samostatný význam, ale je mj. technickou a technologickouází vytváření efektivních forem dělby práce a kooperace mezi lidmi. Racionální opatření ve sféře organizace práce, zahrnující zejména vztahy mezi lidmi a jejich pracovními činnostmi, vztahy mezi lidmi v procesu práce a vztahy mezi pracovní činnostmi lidí a podmínkami práce, jsou současně účinným prostředkem řízení pracovních kolektivů. Organizování řídicích systémů je přímo materiálním substrátem řízení lidí a jejich chování. V konkrétní řídicí praxi se tak nezbytně hlediska a výsledky poznání o všech uvedených rovinách organizačních a řídicích vztahů spojují.

Ať již posuzujeme vědu o řízení výrobně ekonomických systémů jako jediný obor nebo jako celek relativně samostatných zmíněných disciplín, vždy narazíme na její komplexní mnohooborovost. Pro příklad uveďme vědecké řízení a vědeckou organizaci práce (široce a se světově uznávanými výsledky propracovávanou v SSSR od počátku dvacátých let), o níž bylo v naší zemi v souvislosti s výsledky únorového pléna ÚV KSČ v r. 1972 řečeno: „Racionalizace je... prvořadým politickým úkolem. Zahrnuje modernizaci dosavadní techniky, mechanizaci, částečnou automatizaci i vysokou směnnost, úsporné hospodaření materiálem a vědeckou organizaci práce“ (proložil Č.)⁵. Vědecká organizace práce se zaměřuje zhruba na tyto oblasti a využívá poznatků a metod věd uvedených v následující tabulce:

Předmětem vědeckého řízení a organizace práce je hlavní výrobní síla společnosti — člověk a jeho práce. Úkolem vědeckého řízení a organizace práce je zabezpečení vysokého stupně její organizace, efektivního využití výrobního zařízení, dosažení co největší produktivity a vytvoření podmínek pro všestranný vývoj lidské osobnosti. Všeho toho lze dosáhnout jen za předpokladu, že práce člověka bude řízena a jeho pracovní činnost organizo-

⁴ Gvišiani, D. M.: Předmluva ke knize O. A. Dejnego: *Metodologičeskije problemy nauki upravlenija proizvodstvom*. Moskva 1970.

⁵ Rudé právo z 21. 2. 1972.

Základní oblasti vědeckého řízení a organizace práce	Vědy, jejichž integrovaných poznatků vědecká organizace práce používá
I. Organizační podmínky práce. Dělbá a kooperace práce apod. II. Lidská osobnost. Výběr a rozmístování jako předpoklad efektivního využití racionálních forem dělby a kooperace práce. Kvalifikace a socialistická výchova apod. III. Způsoby a metody práce. Vytváření pohybové kultury. Metody rozšiřování pokrokových způsobů a metod práce apod. IV. Charakter práce. Technická a technologická podmíněnost charakteru práce. Vztah mezi člověkem a strojem apod. V. Materiální a morální stimulování práce. Normování práce, měření výkonu, mzdové soustavy. Formy a efekty morálních stimulů apod. VI. Režimy práce. Rytmus práce a odpočinku, střídání směn apod. VII. Fyzikální podmínky práce. Osvětlení, barevné klima, mikro-klima, hluk, hudba apod. VIII. Sociální a sociálně organizační podmínky práce. Formální a neformální vztahy, sociologická problematika pracovních skupin, vedení pracovních skupin a autorita, sociální klima, mobilita, spokojenost s prací apod.	1. Filosofie 2. Kybernetika 3. Teorie organizace 4. Praxeologie 5. Fyziologie práce 6. Psychologie práce, inženýrská psychologie, psychologie osobnosti, psychologie organizace apod. 7. Sociální psychologie 8. Sociologie práce, podniku, organizace, ekonomická sociologie apod. 9. Hygiena práce 10. Technická estetika 11. Věda o organizaci 12. Ekonomika 13. Etika a další.

vána za pomoci nejnovějších poznatků mnoha věd, v první řadě věd o člověku.

Postavení a funkce sociologie ve vědě o řízení výrobně ekonomických systémů

Člověk při práci není jen bytostí psychologickou, sociologickou či dokonce jen fyziologickou. Problémy chování člověka v práci, problémy jeho pracovního výkonu, jeho postojové orientace a jiné důležité okolnosti jeho pracovní činnosti musí být postihovány v celé šíři všech základních podmíněností a souvislostí této činnosti. Konkrétní člověk v reálné provozní a vůbec pracovní situaci jedná na podkladě zcela určitých sociálně ekonomických a organizačních podmínek, projevuje v tomto jednání specifické fyzické a psychologické vlastnosti, modifikuje toto jednání v důsledku celé řady sociálních okolností, skupinových vztahů a dalších faktorů.

Tím je určeno také místo sociologie ve vědeckém řízení a organizaci práce. Jestliže je člověk „bytostí společenskou“, jestliže je „souhrnem společenských vztahů“, bylo by protismyslné a také marné, kdyby při zdokonalování lidské pracovní činnosti a jejích podmínek byly ignorovány poznatky sociologie. Na druhé straně pak z toho vyplývá, že k uspokojivým výsledkům v tomto směru nemohou posta-

čovat sociologické výzkumy. Zájem o to, aby se řídicí a organizační praxi dostalo co nejkonkrétnějších a nejpoužitelnějších poznatků k ovlivňování lidské pracovní činnosti, vedla svého času psychologa Jana Doležala až ke skeptickému poměru vůči sociologii. Ve studii *Psychologie a psychotechnika výkonnosti* napsal: „Z vědeckých disciplín zabývají se pracujícím člověkem hlavně psychologie, fyziologie, sociologie a vědy s těmito disciplínami související. Zde nutno tedy hledati poznatky, které umožňují žádoucí ovlivnění lidského činitele při práci. Tyto disciplíny vytvořily v poslední době také zvláštní obory, které se obírají speciálně studiem pracujícího člověka. Sociologie a filosofie práce nepřihlízejí přitom ke konkrétní formě jednotlivých pracovních úkolů, a poskytují proto poměrně málo prostředků k ovlivňování jednotlivých individuí v jejich schopnosti a ochotě ku práci.“⁶ Pokud jde o sociologii, je to skepticismus až přílišný a odrazí tehdejší nevyzrálý vývojový stupeň sociologie práce a podniku, avšak postřeh o nutnosti propojení poznatků různých antropologických věd při jejich využívání ke zdokonalování lidské pracovní činnosti má trvalou platnost.

Na první pohled by se zdálo, že sociologie „obsazuje“ ve vědeckém řízení a organizaci práce jedno vymezené pole:

⁶ *Encyklopedie výkonnosti I. Praha, Sfinx 1934.*

pole sociálních a sociálně organizačních podmínek práce. Je jisté, že právě na tomto poli se poznatků sociologie práce, podniku, organizace a ekonomické sociologie využívá v nejbohatší míře. Na tomto poli se při konkrétním sociologickém výzkumu organizace a řízení práce objevují v největší míře také nové sociologické poznatky, specifické pro oblast vědeckého řízení a organizace práce, které nemohly poskytnout uvedené disciplíny. Pohled na ostatní problémy, které jsou při vědeckém řízení a organizaci práce sledovány, však současně ukazuje, že sociologické hledisko prolíná prakticky všemi těmito problémy, nehledě k tomu, že vědecká marxistická sociologie poskytuje výklad logické struktury všech těchto oblastí, hierarchie jejich prvků, jejich vzájemných souvislostí a vzájemného působení.

Prolnutí sociologie se všemi oblastmi vědeckého řízení a organizace práce je patrné již z toho, že sociologie je povolána (a má k tomu příslušné metody) zmapovat terén, který má být objektem analýz a opatření ve sféře organizace práce, zejména pak má v přípravných fázích těchto analýz zjistit všechny ty postoje členů pracovního kolektivu, které mají k dané problematice vztah a mohou ji ovlivnit. Zjištění těchto postojů je východiskem k takové jejich přeměně, aby pracovní kolektiv vzal věc pokrokového řízení a pokrokové organizace práce za svou. Bez nejširší účasti pracujících při řešení problematiky jejich práce se nemohou úspěchy ve vědecké organizaci práce dostavit.

Sociologickými metodami — anketou, dotazníkem nebo rozhovorem — se shromažďují náměty pracujících na zdokonalení řízení práce a její organizace, zjišťují se pokrokové pracovní zkušenosti anebo jsou opatřovány údaje, jichž je používáno jako jednoho z podkladů projektu zdokonalené organizace práce na jednotlivých pracovištích, úsecích, v provozech nebo celých závodech.

Kromě toho však každá jednotlivá oblast řízení a organizace práce má svou sociologickou problematiku, své sociologické základy, podmíněnosti nebo důsledky, s nimiž by měl každý organizátor práce počítat resp. na něž by měl sociolog jako člen racionalizačního týmu upozornit. Napří-

klad nevhodně zvolená organizace nebo nedostatečné respektování principů organizační výstavby může být a často také v praxi bývá zdrojem konfliktních situací mezi jedinci a skupinami. Je možno říci, že sociolog není dostatečně vybaven ke zkoumání vnitropodnikových konfliktů, jestliže není obeznámen s poznatky teorie organizace a nemá-li z této oblasti praktické zkušenosti. Podobně jeden ze stěžejních problémů vědeckého řízení a vědecké organizace práce — dělba a kooperace práce — má prvořadou sociologickou závažnost. Nejde jen o to, že strukturní úloha dělby práce je jedním z důležitých předmětů sociologie všeobecně, ale přímo v podnikovém prostředí je vztah mezi technikou, technologií a dělbou práce jedním ze základních sociologických problémů. Pro marxistickou sociologii podniku je nadto charakteristické, že zkoumá postavení jedince v podnikovém prostředí mj. z hlediska podmínek, které toto prostředí vytváří pro všestranný rozvoj osobnosti, tj. především z hlediska stavu a vývojových tendencí v dělbě práce. V tomto humanistickém zacílení existuje shoda přístupů vědeckého řízení, organizace práce a podnikové sociologie.

Významné sociologické aspekty a konsekvence má kterákoli z dalších oblastí vědecké organizace práce a příklady by bylo možno rozmnožovat takřka do nekonečna. Velké množství sociologických souvislostí se váže k otázce výběru a rozmišťování pracovníků, zvyšování kvalifikace, normování, motivování atp. Dříve se o sociálních souvislostech příliš nehovořilo v ergonomii, zabývající se vztahem mezi člověkem a strojem a celou rozsáhlou problematikou změn vztahu člověka a výrobní techniky, k nimž dochází změnami a vývojem charakteru práce. A přece sociologické vlivy přímo a někdy velmi silně působí na funkci kombinovaných systémů člověk—stroj, nehledě k tomu, že sociologická a sociálně psychologická problematika se otevírá při řešení kteréhokoli dílčího momentu tohoto vztahu: při výběru lidí ke strojové práci, při sledování důsledků určitého typu vztahů mezi člověkem a strojem pro osobnost člověka, při zkoumání společenských podmínek, za nichž jsou otázky vztahů mezi člověkem a strojem nastolovány a řešeny atp.

Významný podíl sociologie ve vědě o organizaci práce, ať již jako jedné z oblastí této disciplíny, nebo jako aspektu všech oblastí ostatních, nijak nesnižuje postavení sociologie a jejích příslušných konkrétních disciplín — sociologie práce, podniku, organizace a ekonomické sociologie — jako samostatných vědních oborů. Nesnižuje také roli, kterou poznatky těchto vědních disciplín hrají a musí hrát v ekonomické, hospodářské či podnikové řídicí činnosti.

Sociologie nezaniká svým spojením s vědou o řízení a organizaci výrobně ekonomických systémů (včetně vědeckého řízení práce) jako samostatná disciplína podobně jako tímto spojením nezaniká fyziologie práce, psychologie práce, inženýrská psychologie a další. Všechny tyto vědy se nadále budou vyvíjet jako samostatné vědní obory. Mají totiž svůj specifický předmět zkoumání, mají vybudovanou metodiku, disponují již víceméně přesně strukturovaným systémem poznatků a mají své „zakázky“ v praktickém životě. Mimo jiné právě v řídicí praxi.

Prohlubování poznání ve všech vědách o člověku jako v samostatných vědních oborech je nezbytné v zájmu samého vědeckého řízení výrobně ekonomických systémů a vědecké organizace práce. Například současný rozsáhlý tematický záběr vědecké organizace práce je bezprostředně podmíněn úspěchy na poli všech uvedených věd a diferenciací těchto věd. Inženýrská psychologie a na jejích principech budovaná technická estetika se vyvinuly až z potřeb nastupující vědeckotechnické revoluce a velmi plodně ovlivnily vědecké řízení a organizaci práce. Pokud jde o sociologii podniku a organizace, teprve její výsledky z třicátých a čtyřicátých let jí mohly zajistit místo a náležitou funkci v tomto oboru.

Jak bylo řečeno, integrace věd o člověku do vědeckého řízení výrobně ekonomických systémů a do řízení a organizace lidské práce nevede ke ztrátě významu věd o člověku jako samostatných disciplín pro vědecké řízení. Pokud jde o sociologii podniku a organizace, znamená to, že všechny nebo většina jejich poznatků mohou vstupovat do řídicí práce samostatně. Avšak zpravidla jen na některých řídicích úrovních a při rozhodování o některých speciálních otázkách. Například řídicí pra-

covníci na nejvyšších pozicích pracovních organizací mají rozumět především povaze a funkci těchto organizací jako sociálních systémů, aby jejich rozhodnutí mohla respektovat existenci vzájemných vazeb technické, technologické, personální a sociální stránky těchto systémů. Mají být důkladně informováni o stavu formální sociální organizace podniku, který vedou, tj. o sociologických problémech pozic a rolí, komunikací atd. Nemohou zůstat bez informací o tendencích, které do jimi řízených jednotek vnášejí neformální vztahy aj. V celé řadě dílčích otázek jsou rozhodnutí vedoucích řídicích pracovníků nemyšlitelná bez sociologických expertíz, ať jde o různé aspekty mobility (fluktuace, podnikové kariéry), o stav spokojenosti zaměstnanců s prací, s dílnou, se závodem a podnikem, o postoje lidí k rozmanitým stránkám podnikové politiky a práce, o sociálně politické otázky atd. Všechny tyto expertízy mají zpravidla veliký význam pro závodní organizace KSC a pro orgány ROH, jimž usnadňují uplatňování práva kontroly, pomáhají jim orientovat se v konkrétní situaci podniku a s větší účinností tak v místních podmínkách aplikovat usnesení a rozhodnutí vyšších orgánů.

Všude tam, kde má řídicí pracovník co činit s konkrétními pracovními skupinami, či dokonce s konkrétními jedinci, a všude, kde řeší problémy mezioborové povahy, však celkové, zpravidla statisticky vyjádřené pohledy nestačí. V takových případech musí být vybaven poznatky celé řady věd o člověku, a to poznatky natolik integrovanými, aby mohl s těmito konkrétními jednotkami pracovat. Pro takový účel jsou zvláště cenné prověřené a prakticky vyzkoušené poznatky ve formě normativů nebo metodických návodů a doporučení.

Institucionální základna vědy o řízení a organizaci výroby a práce v podnicích

Zlepšování stavu v řízení a organizaci živé práce rozmanitými racionalizačními opatřeními a ucelenými racionalizačními projekty vyžaduje, aby

- a) byly studovány pokrokové zkušenosti, k nimž dospívají přední, dobře organizované a dobře řízené podniky;
- b) byl analyzován konkrétní stav v řízení a organizaci práce v dané pracovní jednotce;

c) byly soustřeďovány poznatky různých vědních oborů zabývajících se řízením a organizací práce a aby byl prováděn samostatný výzkum tohoto problému v příslušném podniku a závodě.

Plnění těchto závažných a obtížných úkolů se neobejde bez institucionální základny v podnicích. Posuzujeme-li problém z hlediska sociologie, která ve vědeckém řízení a organizaci práce plní, jak bylo ukázáno, důležité funkce, vidíme, že taková komplexní institucionální základna v našich podnicích neexistuje nebo existuje jenom zřídka. Podnikoví sociologové rozvíjejí svou činnost například v rámci personálních útvarů a dosti často se zaměřují jen na sociálně politickou problematiku. Naproti tomu různé racionalizační útvary v podnicích jsou vybaveny zpravidla jen techniky anebo ekonomy.

Jistě by nebylo namístě, aby se v podnicích počaly překotně budovat útvary, které by se s dostatečně pestrým personálním vybavením mohly věnovat řízení a organizaci výroby, mj. vědeckému řízení a organizaci práce. K tomu je třeba mít dostatečné záruky kvality takových pracovišť. Je však nutné neodkladně učinit přípravné kroky; nezbytné je zejména zhodnocení zkušeností, které na tomto poli má Sovětský svaz a ostatní socialistické země.

Je možno bez nadsázky říci, že v několika posledních letech byly v SSSR učiněny mimořádně závažné praktické závěry z poznání, že organizační a řídicí stránka je přirozenou a reálně existující stránkou činnosti podniků a že požadavek vědeckosti v organizační a řídicí činnosti neustále nabývá na váze současně s tím, jak se přechází od extenzivního k intenzivnímu hospodářství, jak roste složitost objektů řízení a jak se stávají komplikovanějšími samy úkoly řídicí a organizační práce. Byly založeny ústřední vědeckovýzkumné ústavy, jako například *Všesvazový vědeckovýzkumný ústav práce*, *Všesvazový vědeckovýzkumný a technologicko-projektční ústav organizace a techniky řízení* a jiné. Vzniklo i mnoho speciálních pracovišť pro vědecké řízení výroby a vědeckou organizaci práce přímo v průmyslových a jiných podnicích. Například jen v leningradských podnicích bylo zorganizováno zhruba 240 speciálních pracovišť

s přibližně 1000 odborníky!⁷ Rychlý růst počtu těchto pracovišť vyvolává snahy o určitou unifikaci jejich organizace a pracovního obsazení. Také začlenění do celkové organizační struktury podniku má být upraveno předpisy nebo doporučeními. Dosud je v tomto směru mnoho rozdílů. Pracoviště pro řízení a organizaci výroby jsou někde podřízena přímo řediteli, jinde jeho ekonomickému náměstkovi, hlavnímu inženýru nebo jsou součástí oddělení normování práce, mezd a platů. Usiluje se rovněž o jednotné označení těchto pracovišť. Podle velikosti podniků, typu a složitosti jejich výroby, podle jejich technické úrovně a jiných relevantních ukazatelů by měly vznikat čtyři druhy pracovišť: 1. Oddělení pro vědeckou organizaci práce, výroby a řízení. 2. Laboratoř pro vědeckou organizaci práce, výroby a řízení. 3. Kancelář pro vědeckou organizaci práce, výroby a řízení. 4. Inženýr pro vědeckou organizaci práce. Nejkomplexněji je budováno pracoviště typu oddělení, které má vznikat v největších průmyslových podnicích. Podle návrhu *Střediska pro vědeckou organizaci práce při ministerstvu těžkého, energetického a dopravního strojírenství* má mít takové oddělení 36 pracovníků, mezi nimiž je počítáno s techniky, ekonomy, fyziology, psychology a sociology. Toto středisko vypracovalo celkovou typovou tabulku pracovišť pro vědeckou organizaci práce, výroby a řízení:

Typ pracoviště	Počet pracovníků podle skupin podniků						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Oddělení	36	29	17	—	—	—	—
Laboratoř	—	—	—	7	4	—	—
Kancelář	—	—	—	—	—	3	—
Inženýr	—	—	—	—	—	—	1

Je dobře znám důraz, který je kladen na vědecké řízení, organizaci a racionalizaci v systému národního hospodářství NDR. Veliká role je přisuzována právě vědecké organizaci živé práce: „Studium práce a utváření práce jsou metodou a cestou k provádění komplexní socialistické racionalizace a k přípravě automatizování celých procesů. Pro známý nedostatek

⁷ Gerst, V. M. — Jeroněnko, E. J.: *Naučnaja organizacija truda*. Leningrad 1971.

pracovních sil toto pro nás platí stonásobně. U nás je automatizace ústředním bodem všech otázek.“⁸ V souladu s tím je v organizačních odděleních podniků stále více prosazován mnohooborový přístup a při řešení otázek organizace a řízení je ve značné míře používáno psychologie a sociologie. Institucionálně bývá věc řešena i tak, že samostatná sociologická a psychologická pracoviště se podílejí na komplexních úkolech vědeckého řízení a organizace. Častou formou je zřizování dočasných oborově smíšených pracovních skupin a komisí k výzkumu a řešení určitých problémů organizace a řízení.

Pokrokový trend komplexního plánování a projektování v podnicích

Systémový přístup, charakteristický pro moderní pojetí vědy o řízení a organizaci podniků, proniká také do sféry plánování a projektování. Dosud oddělené plány rozvoje techniky a zavádění nových technologií, plány zavádění vědecké organizace práce a vědeckého řízení i plány sociální jsou zpracovávány komplexně a jednotlivé jejich položky jsou sjednocovány obsahově i časově. Tato struktura plánů umožňuje a přímo vyžaduje účast všech rozhodujících složek podniku při jejich sestavování, při zabezpečování jejich realizace a při kontrole jejich plnění. Plánování v oblasti organizace práce a v oblasti sociální činí účast pracujících ve všech fázích plánovacího procesu zcela nezbytnou.

Komplexní technologické, organizační a sociální plánování je instrumentálním projevem vnitřních vazeb mezi základními sférami podnikového života. Nová technika a technologie klade nové nároky na organizaci a řízení, zdokonalená organizace a řízení dávají průchod přednostem a možnostem této nové techniky a technologie, obojí pak vyzařuje do sociální sféry a je jí zpětně ovlivňováno. Sovětští organizátoři a racionalizátoři přesvědčivě prokazují myšlenku takového komplexního plánování: „Plán zavádění vědecké organizace práce je nedílnou součástí plánů technického rozvoje podniků, které

jsou v poslední době komplexními plány technického, ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje. V perspektivních plánech jsou komplexně řešeny mnohé otázky zdokonalování techniky, technologie, mechanizace a automatizace, organizace práce a výroby, zlepšování podmínek práce, zvyšování kulturně technické úrovně, sociálně kulturních a životních podmínek pracujících.“⁹

Komplexní technické, technologické, organizační a sociální plány obsahují v partiích věnovaných vědeckému řízení a organizaci práce opatření k racionalizaci forem dělby a kooperace práce, k zavádění vědecky prověřených metod a způsobů práce, ke zdokonalování organizace jednotlivých pracovišť, k řešení vztahů mezi člověkem a strojem z inženýrsko-psychologického, technickoestetického a sociálního hlediska, k zavádění prověřených progresivních norem, ke zlepšování struktury, metod a prostředků řízení, k řešení sociálních a sociálně organizačních problémů. To znamená, že tyto části plánu vycházejí z poznatků současné vědy a techniky, především pak z poznatků fyziologie, psychologie, sociologie, technické estetiky a hygieny.

Již z toho je patrné, že podkladem takového plánu musí být podrobné projekty, koncipované a prováděné rovněž komplexně ze všech hledisek sledovaných plánem. V návaznosti na předpokládaná technická a technologická řešení a vzhledem k předpokládaným sociálním důsledkům se komplexní projekční práce provádí ve třech etapách:

1. Studium a kritická analýza současného stavu vědeckého řízení a organizace práce.
2. Vlastní projekt racionální úpravy řízení a organizace práce.
3. Realizace projektovaných opatření.

Jak již bylo naznačeno v jiné souvislosti, ve všech těchto fázích komplexního technického, technologického, organizačního a sociálního projektování přísluší významná úloha sociologii. Od otázek zkoumání sociálního klimatu přes zjišťování názorů lidí na způsoby řešení vytčených problémů až k podrobnému sociologické-

⁸ Klix, F.: *Aktuální a perspektivní úkoly inženýrské psychologie v národním hospodářství. Efekt* (časopis), 1969, č. 5.

⁹ Gerst, V. M.—Jeroněnko, E. J.: Cit. dílo, s. 27—28. J. Řehák, [17], F. Kahuda [8] a F. Zich [19].

mu výzkumu sociálních aspektů vědeckého řízení a organizace i sociálních důsledků všech navržených opatření — zde všude se setkáváme s kompetenční oblastí sociologie.

Závažnou úlohou marxistické sociologie je objasňování a prosazování myšlenky komplexního technického, technologického, organizačního a sociálního plánování. Je nepochybné, že takováto koncepce plánování vyplývá z podstaty marxistického pojetí sociálně ekonomických systémů a že právě sociologové jsou povoláni k tomu, aby na půdě podniků pomáhali prosazovat a vysvětlovat správnost tohoto pojetí a všechny praktické důsledky, které z něho pro řízení průmyslových podniků vyplývají.

Profesionální příprava sociologů k plnění úkolů v oblasti vědeckého řízení a organizace podniků

Tendence k využití sociologie ve vědeckém řízení a organizaci výrobně ekonomických systémů je v současné fázi vývoje organizačních věd velmi výrazná a zcela odpovídá praktickým potřebám zdokonalování řídicí činnosti v těchto systémech. Tato tendence se prosazuje i v práci četných výzkumných institucí i některých podnikových pracovišť v naší zemi, avšak nikoli dostatečně programově a s přihlédnutím ke všem nezbytným podmínkám a předpokladům.

Jedním z nutných předpokladů kvalitního uplatnění sociologie ve vědeckém oboru řízení a organizace výrobně ekonomických systémů je volba vhodných způsobů přípravy sociologů. Některá naše vysokoškolská pracoviště, jako je *Palackého universita* v Olomouci, *Universita J. E. Purkyně* v Brně nebo fakulta řízení *Vysoké školy ekonomické* v Praze se různým způsobem zabývají přípravou kádrů pro práci v podnicích. Bohužel v žádném případě nejde o specializovanou výchovu podnikových sociologů, nýbrž zpravidla o prohloubenou studijní informaci, umožňující adaptaci na podnikovou sociologickou činnost, a tedy i na činnost v oblasti vědeckého řízení a organizace. Někde přitom převládá vlastní hluboká sociologická příprava, jinde — jako například na fakultě řízení VŠE v Praze — je sociologie s psy-

chologií přednášena v dosti širokém rámci řídicích a organizačních věd. Je však otázka, zda jednotlivé vysoké školy nebo fakulty mají dostatek možností připravovat sociology tak, jak by to vyžadovala jejich práce v oblasti vědeckého řízení a organizace výrobně ekonomických systémů.

Vědecké řízení a vědecká organizace výrobně ekonomických systémů je — jak bylo již několikrát řečeno — výrazně interdisciplinární komplexní obor. Je třeba vzít v úvahu také to, že i jednotlivé dílčí vědní obory, z jejichž poznatků vědecké řízení a organizace čerpá, jsou samy rovněž hraničními vědami. Tak je tomu s inženýrskou psychologií, technickou estetikou, sociologií organizace i s dalšími zde zastoupenými vědami. Vzniká tedy oprávněně závažná otázka, zda jsou jednotlivé více či méně přesně profilované fakulty s to zajistit náležitou přípravu sociologů (ale i fyziologů, psychologů apod.) pro oblast vědeckého řízení a organizace.

Také při řešení těchto pedagogických otázek se nabízí paralela s interdisciplinární povahou vědy o řízení a organizaci výrobně ekonomických systémů: příprava odborníků (tedy také sociologů) pro tuto oblast má interfakultní charakter. Při zásadním řešení přípravy těchto odborníků by spojení sil těch fakult, které mohou zabezpečit vysokou úroveň přípravy v oblasti věd o člověku (filosofie, etika, fyziologie, psychologie, sociologie), se silami fakult orientujících se na ekonomické a organizační vědy nesporně přispělo ke zkvalitnění vysokoškolské přípravy příslušných odborníků.

Pro počátek by bylo účelné zavádět prohloubenou přípravu v organizačních vědách všude tam, kde jednotlivé vysoké školy a fakulty pečují o výchovu sociologů pro podnikovou sféru.

*

Organické spojení sociologie s vědou o řízení a organizaci výrobně ekonomických systémů jako jeden z možných — a dodejme i nutných — způsobů využití sociologie v praktické řídicí práci povede mimo jiné k plodnému vzájemnému ovlivňování teoretické a praktické činnosti, za-

jistí další rozvoj sociologického poznání z podnikové oblasti a pomůže postupně zabezpečit sociologům i potřebný prestiž, nezbytný pro vnitřně uspokojující a motivující výkon práce sociologa v podniku.

Резюме

Чех В.: Социология в области научного управления и организации труда на предприятиях

По директивам XIV съезда КПЧ в чехословацкой экономике должны использоваться все средства, обеспечивающие интенсивное развитие народного хозяйства. Это, кроме научно-технического прогресса, современные методы управления и экономическая интеграция стран социалистической системы. Эти актуальные проблемы жизни чехословацкого общества предлагают нам также усовершенствовать экономическую функцию социологии. Пока у нас мало изучался вопрос о положении и функции социологии в области науки об управлении производственно-экономическими системами и организации их. Эта наука явно междисциплинарного характера. Она опирается на познания многих наук о человеке и среди них также на познания социологии. Науки о человеке, интегрируясь в науку об управлении производственно-экономическими системами и их организации в своей системе знаний модифицируются и обогащаются, так как их специфическим предметом здесь становятся организационные и управленческие отношения. С одной стороны, для социологии в науке об управлении производственно-экономическими системами и организации их выделяется относительно самостоятельная область — социальные и социально-организационные условия труда — с другой она пронизывает все остальные области, какими являются разделение и кооперация труда, отношение между человеком и машинной техникой, мотивация и нормирование и т. п. Включение социологического аспекта в науку об управлении производственно-экономическими системами и организации их, однако, не значит ослабление самостоятельной функции социологии и ее специальных отраслей, какими являются социология труда, предприятия и организации, но, наоборот, предполагает полное развитие этих отраслей в качестве самостоятельных научных дисциплин. В связи с интеграцией социологии с областью науки об управлении производственно-экономическими системами и их организации должен также изучаться вопрос институциональной основы этой науки на предприятиях и в сфере над предприятиями, и вновь должен быть выдвинут вопрос о подготовке социологов в высших учебных заведениях к работе в области вопросов управления и организации. Междисциплинарному характеру науки об управлении производственно-экономическими системами и их организации лучше всего соответствовал бы интерфакультетный характер этой подготовки.

Summary

Čech V.: Sociology in Scientific Management and in the Organization of Work in Enterprises

In agreement with the instructions of the Fourteenth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia, all the means securing the intensive development of national economy should be utilized in Czechoslovak economy. These means involve, besides scientific and technological progress, also modern methods of management and the common integration of the countries of the socialist system. These actual problems of the Czechoslovak society's life also urge the improvement of the economic function of sociology. In this country, the problem of the position and function of sociology in the science of management and organization of the production-economic systems has, so far, been little examined. This science has a markedly interdisciplinary character. It relies on the findings obtained by a number of sciences of man, including the findings of sociology. The sciences of man, integrating in the science of management and organization of production-economic systems, become modified and enriched in their cognitive system, since, in this area, organizational and managerial relations become their specific subject matter.

Within the scope of the science of management and organization of production-economic systems, sociology has, on the one hand, a relatively independent area of study (i. e. the social and social-organizational conditions of work), and, on the other hand, penetrates into all the other areas — as e. g. the division and cooperation of labour, the relation between man and machine technique, motivation and standardization, etc.

The introduction of the sociological viewpoint into the science of management and organization of production-economic systems, however, does not imply the weakening of the independent function of sociology and its specialized branches — such as the sociology of work, enterprise and organization — but, on the contrary, takes the full development of these branches as independent scientific disciplines for granted. In connection with the integration of sociology in the science of management and organization of production-economic systems, it is necessary to examine the problem of the institutional base of this science within enterprises and in the super-enterprise area, and also the problem of the university education of sociologists working in the area of management and organization must again become the subject of discussion. An inter-faculty character of this preparation would most satisfactorily correspond to the interdisciplinary character of the science of management and organization of production-economic systems.

Poznámka k pojetí měření v sociologii

MICHAL ILLNER

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Podnět k těmto řádkám dala stať *K pojetí měření v československé sociologii*, uveřejněná v 5. čísle loňského ročníku Sociologického časopisu [3]. K. Berka si v ní kladl za cíl podrobit kritickému rozboru koncepci měření v naší nedávné metodologicky orientované sociologické literatuře.¹

Berkovo vystoupení rozhodně vítáme, považujeme je za potřebný a záslužný počín a plně se s ním ztotožňujeme především v odmítnutí „ateoretických“ operacionalistických a novopozitivistických přístupů k měření a v kritice nekvalifikovaného úsilí měřit vše, jakkoliv a za každou cenu.

Každé vědecké disciplíně je ku prospěchu, jestliže jí nastaví zrcadlo kvalifikovaný externista, který není vázán jejím sociálně psychologickým a kulturním kontextem a ohledem k ustaveným autoritám. Tím spíše je seriózní kritiky zapotřebí naší současné sociologické metodologii, která během uplynulých let horečného, nerovnoměrného, mnohdy scestného a často jen extenzivního rozvoje si až do nedávné doby nenašla prakticky čas zamyslet se nad kvalitou své výzbroje. Soudíme, že pokud jde o problematiku měření, je právě Berkova stať k takovému zamyšlení vhodným a včasným popudem.²

Faktický záběr této stati však uvedený úkol značně přesahuje: spolu s výmluvnou ilustrací pojmové nejasnosti, nejednotnosti a eklekticismu v pracích některých československých autorů a s kritikou vlivů novopozitivismu a operacionalismu Berka

problematizuje i řadu východisek a postupů, na nichž stavěly dosavadní pokusy o měření sociálních jevů i v marxistické sociologii a sociální psychologii.³

Rozsah otázek, kterých se dotýká, je přitom skutečně velmi široký: zahrnuje problém geneze měření v sociologii a vztahu sociologického měření k měření v jiných disciplínách, zejména k měření fyzikálnímu; otázku definice měření a s tím spojené problémy vztahu mezi měřením a čítáním a měřitelnosti intenzivních a ordinálních vlastností, problém spojitosti veličin v sociologii měřených a oprávněnosti užití termínu „kontinuum“; otázku vztahu kvantity a kvality v sociologické analýze společenských jevů a s tím spojeného dělení výzkumů na kvantitativní a kvalitativní; otázku měřitelnosti subjektivních jevů (tj. prvků vědomí), otázku operacionalizace sociologických pojmů, problém opakovatelnosti a standardizace měření v sociologii a problém užitečnosti, resp. vymezení pojmu „validita měření“; otázku oprávněnosti a použitelnosti některých stupnic považovaných v sociologii za klasické, otázku vztahu mezi obecnou teorií měření a specifickou problematikou měření v sociologii aj.

Jsmo přesvědčeni, že řešení mnoha z těchto otázek je dosud otevřeno i na půdě marxistické sociologie a že tedy i v rámci marxistické metodologické orientace je možné a účelné konfrontovat různá stanoviska. To platí jak o obecnějších problémech, jako je například vymezení samotného pojmu měření, tak o specificko-

¹ Na tuto stať navázala mezitím na stránkách *Sociologického časopisu* diskuse, do níž dosud přispěl J. Řehák [17], F. Kahuda [8] a F. Zich [19].

² Podobná kritická zamyšlení budou ovšem produktivní jen tehdy, když nepodcení všechny kontexty, zkušenosti a problémy dané disciplíny a nebudou na ni necitlivě extrapolovat pojmová schémata a metodologické normy vyvinuté a adekvátní v jiných disciplínách. Přejímání poznatků a postupů z jiných disciplín, a to jak ve směru „horizontálním“, tj. z paralelních disciplín meritorních, tak ve směru „vertikálním“, tj. z disciplín o vyšším stupni obecnosti, je samozřejmě užitečné a nutné i v marxistické sociologii. Recepce však může přinést užitek jen tehdy, není-li spojena s rezignací na specifika sociologie a jejího předmětu a nepo-

koušili se o redukci jedné disciplíny na druhou.

³ Problematiku pojmu a definice měření se v marxistické sociologické literatuře socialistických zemí v poslední době dotýkají např. Levada et al. [10], Patrugin [16] a Beljaev [2], otázky funkcí měření Samsonov [16], problematiky operacionalizace a znaků Nowak [13], [14], Beljaev [2] a Patrugin [16], kvantifikace, resp. vztahu mezi kvantitativními a kvalitativními hledisky Samsonov [18], Beljaev [2] a Levada et al. [10], problému spojitosti znaků v sociologii Patrugin [16], pojmu čítání rovněž Patrugin [16]. Stupnicí věnuje pozornost např. Friedrich [6] a řadu praktických aplikací v konkrétním sociálním výzkumu lze najít u Jadova a Zdravomyslova [7], resp. u Olšanského [15].

kých otázkách, jako je vztah mezi měřením intervalovým a ordinálním.

Berka tedy použil prací domácích autorů fakticky ke třem různým, byť vzájemně souvisejícím cílům:

- ke kritice nevyzrálosti, eklekticismu a nekoherentnosti řady pojednání československých autorů o problematice měření v sociologii,
- ke kritice nemarxistických, zejména novopozitivistických a operacionalistických zdrojů některých koncepcí měření v buržoazní metodologické literatuře a jejich odrazu v domácí produkci,
- k předložení svých vlastních stanovisek k některým otázkám sociologického měření, jež jsou dosud i na půdě marxistického přístupu diskutabilní a k nimž tedy byla z řad marxistických sociologů navržena i jiná řešení.

Tyto cíle bude účelné v jednotlivých částech uvedené stati *rozlišovat* — zejména proto, že někteří, metodologickou problematikou se nezabývající čtenáři by mylně mohli různé úrovně polemiky směřovat.

Otázky, kterých se Berka dotýká, jsou pro marxistické sociology, a to nejen v Československu, vysoce aktuální. Jednak proto, že zasahují některé ze základních metodologických problémů jejich oboru, jednak také proto, že další zdokonalování marxistické sociologie a zvyšování společenské aplikability jejích poznatků je přímo spjata i s širším uplatněním měření společenských jevů a se zlepšením jeho validity. Už proto si tyto otázky zasluhují zevrubnou diskusi a není pochyb, že důležitým příspěvkem k ní může být i stanovisko logiků a metodologů vědy; zejména jestliže nabídnou sociologii spolupráci při řešení problémů, které často přesahují síly sociologů a někdy i hranice jejich oboru. Pokud jde o staf, která byla podnětem k těmto řádkám, je třeba ocenit především to, že dala k podobné diskusi popud. Stěží však byla s to věnovat tak širokému okruhu problémů dostatečně diferencovanou pozornost. Při zevrubnějších úvahách o jednotlivých otázkách týkajících se měření společenských jevů v marxistické sociologii se pravděpodobně ukáže, že jde o problémy, které jsou značně komplikovanější a jejichž řešení je podstatně méně zřejmé, než se někdy zdá nejen utilitárně orientovaným praktikům konkrétního sociálního

výzkumu, ale také některým komentátorům tohoto oboru.

V diskusi, která byla u nás k otázkám sociologického měření otevřena, bude účelné vážit nejen implikace obecné teorie měření pro sociologii a posuzovat podle toho správnost těch či oněch koncepcí a postupů v sociologii používaných, ale současně také věnovat pozornost řešení specifických problémů, jež jsou s měřením společenských jevů v sociologii spojeny, a případně i jejich implikaci pro obecnou teorii měření. Soudíme, že právě v tom by měl spočívat i její vlastní konstruktivní přínos.

V dalším uvedeme několik stručných poznámek k vymezení pojmu měření ve světle sociologické problematiky.

Vytváření pojmů je součástí dynamického procesu, při němž se objektivní realita odráží v lidském myšlení. Pojmy zobrazují podobnosti a pravidelnosti jevů materiálního světa a záleží na stupni a také na účelu poznání, které z bezpočetných vztahů mezi prvky skutečnosti najdou v konkrétní pojmové soustavě vyjádření. Zřejmě půjde o to, aby vystihly vztahy, které jsou podstatné, a to především z hlediska potřeb záměrného přetváření reality lidskou společností, a aby takto vytvořené významové celky byly pak zvolenými termíny označovány jednoznačně a konzistentně.

Je přirozené, že v souvislosti s vývojem reality, s postupem jejího poznání a s přesunem důrazu z jedné společenských cílů na jiné se mění i prvky pojmové soustavy: některé pojmy ustupují, jiné se modifikují a vytvářejí se pojmy nové — tak, aby pojmová soustava mohla vyjádřit i souvislosti nově vzniklé, nově objevené nebo nově oceněné. Na tuto pohyblivost pojmové soustavy upozornil Lenin, když zdůrazňoval dynamičnost odrazu přírody v lidském myšlení [9 : 196].

Tento pohyb lidského myšlení však často nachází jen nedokonalý odraz v jazyce, tedy v úrovni terminologické. Původní termíny změnu významového obsahu zhusta přežívají, figurují pak současně v různých významech a ztěžují komunikaci. Vytváří se tak situace, na niž se obvykle reaguje snahou o definice, o vyjasňování a sjednocování termínů apod. Jde o kroky, které jsou v jisté fázi poznávacího procesu nepochybně potřebné, které by však přinesly jen malý užitek, pokud by nebraly v úvahu

příčiny tlaku, jimiž na terminologii působí samotné změny reality, vývoj poznání a společenských cílů. Bylo by například neúčelné trvat za každou cenu na tradičním vymezení určitého termínu, jestliže se odpovídající mu pojem mezitím již podstatně změnil. V extrémním případě, jestliže se myšlení o určité problematice dostalo do prudkého pohybu a je jasné, že dožívá objasnění podstatných nových souvislostí, může být úsilí o striktní definice a o sjednocení příslušných pojmů dočasně i neúčelné.

To vše se týká také pojmů, které se vztahují k operacím vědecké analýzy reality, tedy k pojmům metodologickým. A domníváme se, že právě pojem „měření“ je jedním z těch metodologických pojmů, jejichž význam se v posledních třech desetiletích *otevřel*, především díky rozsáhlým pokusům o uplatnění a rozvinutí měřících postupů v oblasti psychologie a společenských věd — zejména demografie, ekonomie a v poslední době také sociologie. Jde o vývoj, jehož důsledkům se nelze uzavírat prostě tak, že se nové postupy vykáží za meze pojmu měření v jeho tradiční fyzikální interpretaci a že se problém tedy „řeší“ za cenu striktního fyzikalismu. Beljajev k tomu ve své zajímavé stati o sociologickém měření [2 : 23] poznamenává: „Bylo přirozené, že se sociologové, když potřebovali měřit ty či ony kvality, obrátili k fyzice. Avšak tato pozice, reprezentující pohled na svět optikou 19. století, byla brzy rozbita. Rozbor měření jako nástroje vědy umožnil formulovat principy libovolného měření a ukázal velký rozdíl, jaký existuje mezi měřením fyzikálním a sociologickým; a rozvoj nových oblastí matematiky, jako je teorie grup nebo teorie grafů, vyzbrojil sociology novými možnostmi měření.“

Podstatně produktivnější je tedy podle našeho názoru snaha o nalezení společných rysů tradičního přístupu a jeho nových souvislostí, modifikací a aplikací, z nichž by pak bylo možno vyjít i při pokusu o revizi fyzikou inspirovaných definicí pojmu „měření“. Správně poznamenává Bönisch [6 : 18], že úkolem marxisticko-leninské metodologie je vycházet ze zásady jednoty materiálního světa a odkrývat a analyzo-

vat *obecné* vlastnosti a tendence metod nejen v přírodních, ale i ve *společenských* vědách.

Jedním z nezbytných východisek k překonání fyzikalistického přístupu k měření a k nalezení takového jeho modelu, který by vystihl společné rysy postupů již používaných v přírodních vědách a teprve rozvíjených ve vědách společenských, je podle našeho názoru rozbor *poznávacích funkcí* měření a detailní analýza *struktury operací*, kterými se tyto funkce realizují. (Za velmi užitečný z tohoto hlediska bychom považovali i historický rozbor vývoje problematiky měření v různých vědách a v lidském poznání vůbec.) Takový přístup by pomohl ukázat, jak jednotlivé úrovně měření na sebe navazují, jak se vzájemně podmiňují a doplňují a jak všechny s větší či menší přesností umožňují dosahovat týchž poznávacích cílů. Jde však o úkol svým rozsahem a náročností mnohonásobně přesahující možnosti této stati, proto se zde dotkneme jen některých jeho dílčích aspektů.

Základní (i když nikoli jedinou) poznávací funkcí měření — a na tom se lze snad shodnout bez ohledu na to, jakou definici měření později přijmeme — je třeba vidět ve skutečnosti, že usnadňuje srovnávání objektů; vůči srovnávání stojí tedy operace měření v instrumentálním vztahu a srovnávání lze také z historického hlediska považovat za operaci, na níž se měření vyvinulo.⁴ *Proto je podle našeho přesvědčení rozbor operace srovnávání klíčem k posouzení problémů měření a přes srovnávání vede i logická cesta k objasnění samotného pojmu měření.*

Srovnávání je elementární operací lidského poznání, nevyhnutelnou v okamžiku, kdy poznávací subjekt přechází od poznatku o jediném případě k poznatku o celé třídě případů. Jeho jádrem je zjišťování podobností, resp. rozdílností mezi jevy z hlediska jedné nebo většího počtu jejich vlastností. Vlastnosti, jejichž prostřednictvím se jevy srovnávají, se získávají výběrem z celku všech možných vlastností jevu, a to výběrem, který se řídí povahou jevů, záměrem poznání, stupněm znalostí věci a technickými možnostmi.

⁴ Operace srovnávání hraje ve vztahu k měření *fakticky* dvojí roli: především je, jak jsme právě uvedli, jeho *základní* cílovou funkcí. Kromě toho je *však* srovnávání i *základem* vlastní operace měření:

názorně je to patrné zejména u měření *metrického*, kde se měřený objekt srovnává s *etalonem* — jednotkou.

Pokud se srovnávání omezuje na konstatování shod a rozdílů, lze na jeho základě sledované případy podřazovat obecnějším pojmům, lze je klasifikovat, vytvářet jejich typologie apod., a to podle jedné nebo současně i více vlastností. Jde v tom případě o srovnávání kvalitativní, které lze – stejně jako i každé jiné srovnávání – názorně chápat jako porovnávání vzájemné polohy komparovaných případů v prostoru vlastností. Rozměr prostoru vlastností je určen počtem kritérií srovnávání, poloha určitého případu v něm je pak popsána souřadnicemi, jimiž jsou hodnoty, kterých na daném případě tato kritéria nabývají.

Přestože již samotné kvalitativní srovnávání vytváří předpoklady pro značné diferencované poznání reality, doplňujeme zjištění o podobnosti nebo rozdílnosti jevů často také otázkou po velikosti tohoto rozdílu – chceme tedy srovnávat *kvantitativně*. Možnost najít odpověď na tuto otázku závisí zejména na tom, kolika a jakými vlastnostmi sledované případy charakterizujeme.

Půjde především o to, zda bude možno vlastnost, která je základem srovnávání, chápat tak, že vyjadřuje nějaké množství – čas, délku, peníze, užitek atd., ať už je jeho povaha více či méně zřetelná. V případě, že lze toto množství identifikovat nebo alespoň předpokládat (neuvažujeme technické problémy, které by mohly být spojeny se zjišťováním potřebných faktů), bude možno konstatovat alespoň to, zda je ho u jednoho srovnávaného případu více než u druhého, a tedy – vzhledem ke sledované vlastnosti – stanovit jejich *pořadí*. I když se v tomto případě ještě nemůžeme vyslovit o velikosti rozdílu, získáváme přece jen výrok obsahující více informace než pouhé konstatování rozdílnosti.

Vlastnosti vyjadřující nějaké množství a umožňující tak určit alespoň slabé pořadí

uvážovaných případů považujeme za kvantitativní.⁵ U případů charakterizovaných těmito vlastnostmi bude ovšem mnohdy možné určovat nejen jejich pořadí, ale často také přímo *velikost rozdílu* kvantit, které obsahují. Odtud pak dělení kvantitativních vlastností na ordinální, intervalové a poměrové (a případě na další mezitypy).

K vlastnostem, které jsou nepochybně kvantitativní, a to dokonce poměrové, které lze vždy konstruovat u *složených objektů* tvořených nějakými stejnorodými prvky a na jejichž základě je tedy možno složené objekty vždy kvantitativně srovnávat, patří některé charakteristiky odvozené z vlastností těchto prvků – například jejich počet, zastoupení prvků různých druhů, proporce mezi počtem prvků různých druhů, těsnost vztahu mezi výskytem různých vlastností prvků složeného objektu atd. Tato okolnost hraje značnou roli právě v sociologii, která hojně se složenými objekty tohoto typu pracuje – ať už jde například o neformální sociální skupiny, organizace, sociální kategorie nebo o různé vytvářené statistické soubory. Na tuto skutečnost správně upozorňuje J. Řehák [17]. Informace o celku jsou zde získávány některou formou *agregace* dat o jeho prvcích. Jde o jeden z případů tzv. *frakčního srovnávání*, kterého se dotkneme níže. (Bez diskuse necháváme důležitou otázku adekvátnosti frakčního přístupu k různým typům složených sociálních celků).⁶

Někdy se však stává, že srovnávání vychází z vlastnosti, u níž (často jen dočasně) není patrné nebo nelze rozumně předpokládat, že by nějaké množství vyjadřovala, a kterou z tohoto důvodu chápeme jako kvalitativní. V tomto případě ovšem nelze překročit výrok o shodnosti či rozdílnosti srovnávaných případů tvrzením, které by je kvalifikovalo také co do velikosti, a srovnávání zůstává na úrovni kvalitativní.⁷

⁵ Skutečnost, že některé vlastnosti umožňují vytvářet pořadí, naznačuje, že vyjadřují – třeba nedokonalé – určitou kvantitu; to nás také vede k názoru, že za kvantitativní lze považovat už i vlastnosti ordinální. Pojem „stupňovátečná kvalita“ se nám pro svou rozpornost nezdá vhodný.

⁶ V metodologické sociologické literatuře se otázkám charakterizace sociálních objektů prostřednictvím vlastností jejich prvků věnuje poměrně značná pozornost. Viz např. Barton [1], Beljajev [2], Etzioni a Lehman [3], nebo Mayntzová et al. [11]. Zdůrazňuje se obvykle kvalitativní odlišnost mezi celkem a „souborem prvků“ a na základě toho se pak rozlišují např. tyto typy vlastností složeného sociálního celku: a) aditivní vlastnosti, založené na prosté sumaci nebo zprůměrování hodnot nějakých vlastností prvků; b) distribuční vlastnosti, založené na rozložení hodnot vlastností prvků a

charakterizující např. homogenitu celku nebo intenzitu vztahu mezi různými vlastnostmi prvků; c) vlastnosti charakterizující strukturu vztahů mezi prvky; d) globální vlastnosti – specifické pro příslušný složený objekt a neodvozené z vlastností jako prvků; e) kontextové vlastnosti, charakterizující složený objekt nějakou vlastností jeho prostředí [1 : 2]. K naší diskusi se váží pouze vlastnosti typů a, b, c, jež lze složit z vlastností prvků sledovaného objektu.

⁷ V některých případech se ovšem na kvalitativní úrovni pracuje záměrně i tenkrát, když porovnávaná vlastnost je sama kvantitativní a umožnila by tedy komparovat i kvalitativně. Tak např. různé věkové kategorie lze chápat nejen v běžné kvantitativní interpretaci, kdy vyjadřují větší či menší stáří jedinců, ale také jen kvalitativně. Tento případ kvalitativnosti zde ovšem na mysli nemáme.

Dodejme však, že označování vlastností jako buď kvantitativních, nebo kvalitativních je spolupodmíněno stupněm poznání reality a dokonalostí prostředků jejího poznávání a je v tomto smyslu relativní. Historie vědy zná ne jeden případ, kdy hlubší analýza skutečnosti umožnila posléze nalézt v pozadí vlastnosti až dosud považované za kvalitativní ono „množství“, které ji pak dovolilo chápat kvantitativně. Zvláště ve společenských vědách má pak v této souvislosti značný význam nutnost a způsob operacionalizace vlastností, z nichž se při srovnávání vychází.

Sociální jevy totiž bývají zhusta charakterizovány komplexními abstraktními vlastnostmi, které jsou velmi vzdáleny úrovni, na níž mohou být zjišťována data. (Máme na mysli vlastnosti jako například životní úroveň jednotlivce, životní způsob sociální skupiny, vztah zaměstnanců k práci, sociální participace obyvatel komunity apod.).

Pro účely empirického výzkumu je pak obvykle třeba především určit *rozměry* – komponenty těchto vlastností; a protože půjde zpravidla o položky, které jsou samy ještě značně abstraktní, bude nutno každou z nich dále vyjádřit jednou nebo větším počtem konkrétnějších charakteristik – *indikátorů* (empirických referentů), které by již mohly být podrobeny pozorování.⁸ Podrobnější rozbor tohoto procesu podává Beljajev [2] a jeho nutnost v marxisticky orientovaném sociálním výzkumu objasňuje ve své nedávné stati Zich [19].

O tom, zda určitá komplexní abstraktně formulovaná vlastnost bude při empirickém srovnávání sociálních jevů figurovat jako kvantitativní nebo kvalitativní, pak může rozhodnout právě způsob, kterým byla operacionalizována. Například s vlastností vyjádřenou kvantitativním indikátorem bude možno při dalších operacích zacházet jako s kvantitativní.

⁸ Operacionalizace, jež je v konkrétním sociálním výzkumu zcela nevyhnutelným krokem, nemá nic společného s operacionalismem, tj. s buržoazním filosofickým směrem neoprávněně redukcijním různé úrovně poznání a zkrslujícím tak vztah mezi teorií a empirií. Na rozdíl od tohoto přístupu neztrácíme při operacionalizaci ze zřetele, že komplexní pojem nemůže být (až snad na případ tzv. definičních indikátorů [14]) omezený počtem indikátorů plně vystižen a že jejich použitím nutně dochází k jisté redukci jeho obsahu. Je tedy zřejmé, že sociologická teorie budující právě na těchto komplexních abstraktních pojmech nemůže být redukována na sumu poznatků o empirických indikátorech sociální reality, zejména ne ve smyslu genetickém, a že tedy není uskutečnitelný „mozaikový“ model její výstavby, jak si jej v poválečných letech před-

Ve výše uvedených případech přitom nejde o nějaké „převádění kvalit na kvantitu“, tj. o redukcii jednoho na druhé, jak podle našeho názoru mylně tvrdí někteří autoři; jde o hledání *kvantitativních aspektů* pojmu, který je sám jednotou kvalitativní i kvantitativní stránky. Proto pod pojmem „*kvantifikace*“ chápeme v sociálním výzkumu úsilí (a s ním spojený soubor postupů) o formulaci problémů, jejich modelování a operacionalizaci takovým způsobem, aby poznatky o nich bylo možno vyjádřit kvantitativně. Těžiště kvantifikace tedy nespočívá podle našeho názoru v kvantitativním měření jevů – tj. v jejich zobrazování do abstraktního prostoru s kvantitativními relacemi, ale v prvé řadě již ve způsobu *popisu, modelování a operacionalizace* sociální reality. Levada a spoluautoři jsou téhož názoru, když říkají, že „... řešení (tj. řešení kvantifikace – pozn. aut.) nespočívá v „aplikaci“ matematiky na sociologii, ale ve vypracování specificky matematických forem sociologického poznání“ [10 : 20].

Jádro problému kvantifikace je tedy často situováno spíše v *metodologické* než v ontologické poloze. „Jsou to reálné možnosti poznání, které určují vztah mezi nerozčleněnými „kvalitativními“ a rozčleněnými „kvantitativními“ charakteristikami studovaných objektů“ [10 : 20]. Skutečně hluboké, rigorózní a prakticky upotřebitelné poznání musí být také kvantitativní. Z této perspektivy také posuzujeme otázku, zda určité společenské jevy jsou kvalitativní či kvantitativní povahy: podle našeho mínění jde o pseudoprobém. Názor, že některé jevy, např. mínění, postoje a názory, jsou „něco ryze kvalitativního, emotivního a subjektivního“ [3 : 549], se nám zdá přinejmenším nepřesný. Především za „kvalitativní“ resp. „kvantitativní“ nelze považovat samy tyto jevy, ale spíše *vlastnosti*, kterými je hodláme cha-

stavovali někteří sociologičtí pozitivisté. Podobně se nelze při budování sociologické teorie spokojit s operacionalními definicemi užívaných pojmů, a proto také nemá být operacionalizace pojmu zaměřována s jeho definováním. (Z téhož důvodu nelze považovat vztah mezi přímým zjišťováním hodnot nějakého pojmu a jejich zjišťováním pomocí indikátorů za analogický vztah mezi měněním fundamentálním a odvozeným.)

O adekvátnosti a účelnosti určité sítě indikátorů je nutno rozhodovat v každé konkrétní situaci zvlášť, přičemž základním aposteriorním kritériem vhodnosti je použitelnost získaných poznatků ve společenské praxi.

Vztahy mezi sociologickými pojmy a jejich indikátory se zabývá v dnes již klasických pracích polský sociolog S. Nowak [14 : 245–285], [13].

rakterizovat. Za druhé, jak jsme se pokusili naznačit, záleží často povaha těchto vlastností na řadě okolností metodologického rázu, které se mohou s postupem poznání reality a v závislosti na záměrech výzkumníka měnit. Domníváme se proto, že v kontextu jejich empirického zkoumání nelze společenským jevům apriorně přisuzovat kvalitativní či kvantitativní povahu a podle toho snad i rozhodovat, které poznávací metody jsou ve společenských vědách legitimní. (Nedorozuměním je také názor, že nelze kvantitativně poznávat jevy „subjektivní“, resp. „emotivní“ povahy [3 : 549]. Takové stanovisko by znemožnilo větší část moderní psychologie.)

Nutnost operacionalizovat v sociologii komplexní abstraktní pojmy má však ještě i další důsledky pro možnost kvantitativního srovnávání společenských jevů. Jak jsme již uvedli, považujeme většinu komplexních abstraktních vlastností obvykle za vícerozměrné a vyjadřujeme je pak nikoli jedním, ale současně *několika* indikátory — tak, abychom na empirické úrovni získali data ke všem jejich rozměrům.¹⁰ Hodnoty indikátorů pak zpravidla nějakým způsobem *kombinujeme* do jediné informace o této vlastnosti jako celku — do jejího *indexu*. Při konstrukci indexu tedy jde o redukci vícerozměrného prostoru vlastností na jediný rozměr. Viz o tom například práci R. Mayntzové a kol. [11 : 44–47]. (Tak lze např. konstruovat index životní úrovně obyvatelstva kombinací informací o řadě dílčích „složek“ životní úrovně, jako je úroveň bydlení, úroveň spotřeby, úroveň sociálních služeb atd.)

A právě ve *způsobu konstrukce* indexu je často obsažena možnost kombinovat i indikátory, jež jsou samy o sobě kvalitativní, do charakteristiky, jež je pak kvantitativní povahy (index může např. praco-

vat s četnostmi výskytu určitých hodnot indikátorů apod.). Jde zde opět o jeden z případů tzv. frakčního srovnávání, kterému věnujeme pozornost níže.

V tomto bodě je však nevyhnutelné připojit poznámku: konstrukce indexů není čistě formální procedurou, a tedy volným polem pro neomezenou invenci výzkumníka. Operace, k nimž se při kombinaci hodnot jednotlivých indikátorů do indexu uchylujeme, musí být meritorně dobře zdůvodněné a v meritorní rovině také kdykoliv interpretovatelné. Jinak se index stává artefaktem, jehož význam, a tedy také použitelnost přestávají být jasné.¹¹ Konstrukce indexu je tedy úkolem, který má výrazné *teoretické* aspekty.

Vytváření indexů, tj. redukce vícerozměrných pojmů na jedinou proměnnou, není však při práci s komplexními abstraktními vlastnostmi jediným možným přístupem. V mnoha případech dáváme naopak přednost tomu, pracovat i nadále s pojmem ve všech jeho rozměrech. Místo jediné hodnoty — hodnoty indexu — pak porovnáváný případ charakterizujeme uspořádaným souhrnem hodnot příslušných indikátorů, jeho „*profilem*“. (Profil je vektorem souřadnic daného případu v prostoru vlastností.) Srovnávání sociálních objektů na základě jejich profilů je ovšem srovnáváním kvalitativním.¹²

Dva případy komparace jsme výše označili termínem „*frakční srovnávání*“. V jednom šlo o srovnávání *složených objektů* — neformálních společenských skupin, kategorií, organizací atd. na základě vlastností odvozených z vlastností jejich prvků, v druhém pak o srovnávání na základě *vícerozměrných vlastností*, které byly pro účely pozorování rozloženy do většího počtu charakteristik (případ rozkladu komplexní abstraktní vlastnosti do několika rozměrů

¹⁰ V podstatě zkreslující je i často užívaná terminologie, která dělí konkrétní sociální výzkumy na akce „kvalitativní“ a akce „kvantitativní“ [17]. Toto, i z praktického hlediska pravděpodobně nepřilíš účelné členění, vychází z určitých typických organizačně metodických forem výzkumu, by nemělo v žádném případě implikovat, že určité výzkumy věnují pozornost pouze „jevům kvalitativním“, kdežto jiné jen „jevům kvantitativním“, nebo že jedny se soustřeďují na kvalitativní a druhé na kvantitativní stránku věci. Podle tohoto hlediska by nebylo v praxi možné zadat ani jednu skutečnou výzkumnou akci.

¹¹ S větším počtem indikátorů téže abstraktní vlastnosti se však v konkrétním sociálním výzkumu někdy pracuje také tenkrát, jestliže tuto vlastnost považujeme za jednorozměrnou. Zdvíhání či ztrojování indikátorů téže dimenze pak slouží k zajištění validity operacionalizace.

¹² Za předpokladu, že samotné dimenze, jež mají

být kombinovány, již stojí mimo diskusi, půjde při konstrukci indexu o dva základní problémy: 1. jaké váhy v indexu jednotlivým dimenzím, resp. různým jejich indikátorům udělit a 2. jakým způsobem přispěvky jednotlivých dimenzí, resp. indikátorů kombinovat. Je známo, že i jen drobné odchylky v řešení těchto otázek mohou chování indexu podstatně ovlivnit.

¹³ Srovnávání na základě profilů může být často adekvátnější než srovnávání pomocí indexů, resp. může být jeho nutným doplňkem. Použitím indexu se totiž mohou zastrít variace jednotlivých, v něm kombinovaných indikátorů a sledovaná komplexní vlastnost pak zdanlivě nabývá téže hodnoty i v strukturálně zcela odlišných případech [5 : 3–4]. Jediným východiskem může být srovnávání na základě profilů tehdy, jestliže — jak se někdy stává — jsou jednotlivé indikátory komplexního pojmu zcela nesouměřitelné a jejich kombinace do indexu by byla nekorektní.

a jejich operacionalizace několika indikátorů). Obě situace se pochopitelně mohou kombinovat.

Jejich společným rysem je skutečnost, že zatímco srovnávání se zde provádí na úrovni celků (celků — objektů nebo celků — vlastností), potřebné informace jsou k dispozici pouze na úrovni prvků (prvků — dílčích sociálních objektů resp. prvků — dílčích vlastností). Obrazně řečeno se tedy celky komparují prostřednictvím svých částí — a proto také pro tento typ srovnávání navrhuje označení „frakční“. Jak už vyplynulo z předchozích poznámek, zásadním problémem frakčního srovnávání je *problém přechodu z jedné hierarchické úrovně na druhou*, tj. z úrovně prvků na úroveň celku a obráceně. (Máme na mysli jednak hierarchii různých stupňů abstrakce při analýze sociální reality, jednak hierarchii systémové stavby této reality).¹³

Tato základní otázka frakční komparace navazuje na celou řadu principiálních problémů spojených s operacionalizací sociologických pojmů, s vytvářením indexů a s užitím agregátních dat a její další diskuse by šla za rámec tohoto příspěvku. V diskusi o otázkách měření by jí však rozhodně měla být ještě věnována pozornost.

V souvislosti s frakčním srovnáváním je třeba znovu připomenout, že úroveň celku — sociálního objektu resp. celku — vícerozměrné vlastnosti nelze zpravidla plně redukovat na úroveň jeho prvků a že tedy určité aspekty celku zůstanou při frakční komparaci *nezachyceny*. Plyne to ostatně i z dialektického a systémového přístupu ke skutečnosti.

Frakční srovnávání je proto často pouzato pomocným nebo částečným řešením.

¹³ Jde zejména o tyto otázky: 1. Do jaké míry je vůbec možné získávat poznatky o sociálním celku prostřednictvím jeho prvků, a tedy jaké jsou meze frakční komparace — pro které situace je adekvátní a pro které nikoli. 2. Jakým způsobem vymezit prvky celku, u nichž bude možno potřebné informace zjišťovat. 3. Jakým způsobem v jednotlivých případech kombinovat informace o prvcích do výpovědi o celku, tj. jaký je meritorní význam různých formálních variant této kombinace. Do jaké míry lze kombinaci informací o prvcích považovat za výpovědi o sledovaném celku a do jaké za artefakt poznávací procedury. 4. Které aspekty celku zůstávají při frakční komparaci nezachyceny a jsou tedy vlastně pouze jeho hierarchické úrovně.

¹⁴ Sociologie, zejména buržoazní, často zanedbává nutnost pracovat s globálními vlastnostmi sociálních celků a nahrazuje je charakteristikami získanými agregací informací o jednotlivcích. Jde fakticky o rezignaci na specifika sociologického pohledu, kterému je vlastně především hledisko skupinové, sociálně strukturální. Je třeba mít ovšem na zřeteli, že empirické sociology k takovému přístupu do-

a to tam, kde globální informace nejsou k dispozici.¹⁴

Jak jsme už ukázali na konstrukci indexů komplexních vlastností a před tím na možnosti charakterizovat složené sociální celky některou formou agregace charakteristik jejich prvků, je pro možnost kvantitativního srovnávání v sociologii důležité, že *přechod z nižší na vyšší hierarchickou úroveň je při frakčním srovnávání současně spojen s možností přechodu od charakteristik kvalitativních a diskrétních k charakteristikám kvantitativním a případně spojitým*. Tato okolnost hraje důležitou roli při posuzování vzájemného vztahu čítání a měření a vztahu spojitých a diskrétních charakteristik v konkrétním sociálním výzkumu.¹⁵ Soudíme, že v právě probíhající diskusi o měření v sociologii se k tomuto prozkoumání sociálních jevů příznačným aspektem zatím dostatečně nepřihlíželo.

Všechny dosud uvedené případy frakčního srovnávání předpokládaly tento sled kroků: 1) rozklad příslušného celku na jeho prvky (jak jsme ukázali, bylo samotné vymezení nebo výběr prvků v mnoha případech otázkou volby indikátorů nebo určité varianty statistického výběru); 2) shromáždění informací o těchto prvcích; 3) jejich kombinace do souhrnné informace o celku; 4) srovnání informací o celku s informacemi o jiných celcích.

Při srovnávání sociálních objektů se však můžeme setkat i s obráceným postupem: srovnávání, které je z počátku vícerozměrné a kvalitativní, se později mění ve srovnávání jednorozměrné a případně tedy kvantitativní. Děje se tak takovým způsobem, že jednotlivé, dosud

hání kromě vědomé a pro nás nepřijatelné teoretické koncepce i ta skutečnost, že většina informací o společnostech, které máme k dispozici, je bohužel agregátní povahy a zakládá se na datech shromážděných u jednotlivců.

¹⁵ Pokud jde o čítání, je na úrovni prvků složeného objektu prostě zjišťováním hodnot jejich nula — jedničkových kvalitativních vlastností — např. určitá osoba je či není členem organizace, je či není mužského pohlaví. Na úrovni složených objektů jako celků lze však čítání již považovat za zjišťování hodnot kvantitativních charakteristik těchto celků. Jde o charakteristiky diskrétní, pokud výsledkem čítání je absolutní údaj — např. počet pracovníků organizace nebo počet mužů mezi těmito pracovníky, resp. spojitě, pokud jeho výsledkem je údaj relativní — např. počet pracovníků v běžném měsíci vztahený k počtu pracovníků na počátku roku, resp. počet mužů vztahený k počtu žen.

Jak vyplývá z dalšího, považujeme proto čítání za jeden z případů měření.

odděleně chápané vlastnosti se dodatečně interpretují jako dimenze nějakého jim nadřazeného komplexního pojmu. Odpovídající indikátory se pak mohou kombinovat do jediného kvantitativního indexu, umožňujícího nadále srovnávat kvantitativně. Zatímco v prvním případě byl tedy dán celek a hledala se jeho struktura, byly v druhém případě dány prvky, k nimž se hledal celek.

Na základě našich úvah o kvalitativním a kvantitativním srovnávání sociálních objektů můžeme především konstatovat, že mezi oběma operacemi je úzká *souvislost funkční*; obě plní stejné nebo podobné poznávací cíle — umožňují sociální objekty vzájemně odlišovat, klasifikovat, podřazovat je obecnějším pojmem a formulovat soudy o vztazích mezi nimi; kvantitativní postupy přitom umožňují plnit tyto poznávací funkce diferencovaněji a přesněji.

Mezi oběma typy komparace je však i *přímá souvislost genetická* — kvantitativní srovnání je pokračováním a rozvinutím komparace kvalitativní a lze předpokládat, že se z ní také historicky vyvinulo.

Obě operace jsou konečně i v úzké *souvislosti logické*, jedna na druhou navazuje a jedna druhou podmiňuje, případně v ni přechází, takže samotné jejich rozlišení je někdy relativní.

Seřazování sociálních objektů i hledání čistě metrických vztahů mezi nimi je vázáno na jejich předchozí klasifikace a typologie a samo naopak umožňuje tyto operace dále prohlubovat. Tato okolnost je evidentní zejména v souvislosti se srovnáváním frakčním. Jde o *kontinuitu*, kterou lze však rozeznat podstatně lépe v oblasti věd společenských než ve vědách přírodních. Důvod spatřujeme zejména v odlišném stupni složitosti objektivní reality, kterou se obě skupiny věd zabývají, a tedy i v rozdílném důrazu, jaký kladou na různé prostředky jejího poznávání. Pojmy přírodních věd jsou především obvykle *analytictější, názornější*, a tak i méně vzdorující empirickému sledování než pojmy věd společenských. Proto také přírodní vědy neexponují ve stejné míře jako společenskovědní obory problematiku dezagregace komplexních abstraktních pojmů, jejich operacionalizace a dalších problémů, o nichž jsme

se zmínili v souvislosti s frakčním srovnáváním složitých sociálních objektů.

Na rozdíl od společenskovědních disciplín bylo možno velkou část pojmů užívaných v přírodních, a zejména fyzikálních vědách založit na omezeném počtu vlastností, jejichž *kvantitativní povaha je očividná* (čas, délka, hmota) a jejichž kombinací lze pak přecházet k dalším, rovněž kvantitativním vlastnostem. Metodologie přírodních věd vychází z existence těchto snadno dosažitelných „přirozeně“ kvantitativních charakteristik a nepocituje tak naléhavě potřebu zabývat se otázkami, jako je kvantifikace, kvalitativní postupy a souvislosti mezi operacemi kvalitativními a kvantitativními. Z perspektivy *přírodních věd* se situace — celkem pochopitelně — může jevit tak, že těžiště metodologické problematiky leží v oblasti kvantitativních postupů a že mezi těmito postupy a kdesi na okraji situovanými postupy kvalitativními je příkrý rozdíl. Jestliže se však tato perspektiva přenesle i do obecné metodologie vědy, která by měla generalizovat postupy věd nejen přírodních, ale *také společenských*, jde o případ nežádoucího přírodovědního „etnocentrismu“.

Po posouzení některých problémů, jež se týkaly funkcí a struktury operace srovnávání v sociologii, věnujeme závěrem pozornost vlastnímu *pojmu měření* a pokusíme se ukázat, jakým způsobem měření komparaci usnadňuje.

Velkou část operací spojených se srovnáváním — kvalitativním i kvantitativním — lze vyjadřovat prostředky *přirozeného jazyka* (srovnávané případy jsou „shodné“ nebo „různé“, „větší“ nebo „menší“ apod.). Tyto prostředky však přestávají vyhovovat, jestliže srovnávání má postihnout i velmi jemné rozdíly mezi jevy, jestliže jeho výsledky mají mít zcela jednoznačnou a případně standardní podobu, jestliže mají být ekonomickým, přehledným a další použití dovolujícím způsobem uloženy a konečně jestliže mají být podrobeny složitějším formálním (logickým a matematickým) operacím. Jde o nároky, které jsou na srovnávání kladeny zejména tehdy, kdž se jeho výsledky mají stát východiskem záměrných zásahů do reality nebo když mají vstoupit do poznatkového systému vědy.

Reakcí na omezené možnosti přiroze-

ného jazyka je v této situaci použití jiného — *umělého* (formálního, abstraktního) *jazyka*, jehož termíny i syntax jsou definovány s dostatečnou jemností a přesností a který tedy umožní výše uvedeným požadavkům vyhovět. Tímto formálním jazykem může být například systém grafických symbolů, geometrických obrazců, hlásek nebo jejich skupin, systém čísel aj. za předpokladu, že jeho struktura je alespoň *homomorfní* se zobrazovaným empirickým relačním systémem. Hodnoty vlastností, na jejichž základě srovnávání probíhá, se pak nejprve podle nějakých pravidel do zvoleného formálního systému zobrazují (tj. srovnávaným objektům se podle těchto pravidel přiřazují symboly), pak se uvnitř tohoto formálního systému provádí srovnání a nakonec se výsledná zjištění interpretují zpět do výchozí pojmové soustavy. Pokud mezi prvky formálního jazyka existují relace z hlediska konkrétní situace netriviální, poznání srovnávaných případů se jimi deduktivně obohacuje.¹⁶

Zobrazování sociálních objektů do abstraktního prostoru není pochopitelně samoučelné; nejde o nějaké „nahrazování“ objektů symboly, ale o *účelově vázaný proces*, jehož „rentabilitu“ je v každé konkrétní situaci nutno poměřovat zisky a ztrátami při dosahování konkrétních poznávacích cílů.

Symbolická reprezentace sociálních objektů a jejich vztahů je nutně spojena s *redukcí empirického relačního systému* a je třeba případ od případu posoudit, zda takto způsobená ztráta informací bude kompenzována poznávacími možnostmi, jež symbolická reprezentace jinak přináší. I srovnávání realizované prostřednictvím formálního jazyka musí respektovat a řešit všechny metodologické problémy, s nimiž se musela vypořádat sociologická komparace ve výchozí pojmové soustavě, a tedy v jazyce přirozeném; zejména tedy i otázky vzájemného vztahu kvalitativních a kvantitativních operací a otázky spojené se srovnáváním frakčním.

Pokud jde o zobrazování do formální-

ho systému s *kvantitativními* relacemi, je to zřejmě pouze *jeden z možných případů* zobrazování (jeho prostřednictvím lze srovnávat kvantitativně), stejně jako například zobrazování do soustavy čísel. *Formální soustava, na níž jsou definovány kvantitativní vztahy, nemusí přitom nutně být soustavou číselnou, a soustava čísel nemusí mít nutně definovány kvantitativní relace* (soustavy čísel může být např. použito ke kódování dat z výzkumu pro strojní zpracování). Zobrazení empirického relačního systému do soustavy čísel, pro niž jsou navíc definovány i kvantitativní relace, pak je jen zcela *speciálním* případem zobrazování.

Klademe-li si nyní otázku, které z tohoto širokého spektra poznávacích procesů považovat za „měření“, je především jasné, že odpověď nemůže znít autoritativně a bez bližší kvalifikace ani jednoznačně. Můžeme se buď ptát, co bylo dosud praxí a jednotlivými autory v různých kontextech, v různých vědních oborech a v různých jejich vývojových etapách za „měření“ pokládáno (v tomto případě by bylo třeba respektovat historickou dimenzi problému), nebo můžeme uvažovat o tom, jak bychom v současné etapě vývoje vědy, vzhledem k našemu vlastnímu marxistickému východisku a v zájmu vystižení podstatných souvislostí mezi používanými poznávacími postupy chtěli operaci „měření“ vymezit sami.

Výběr definic měření používaných v psychologické a sociologické literatuře uvádí např. J. Řehák [17 : 642]. Z těchto a dalších vymezení pojmu měření je možno vystopovat různá v nich uplatňovaná *definiční hlediska*.¹⁷ Naprostá většina definic, s nimiž jsme se setkali, hledá jádro měření v přiřazování určitých symbolů objektům. Některé z nich přitom toto přiřazování dále kvalifikují a zdůrazňují například, že musí probíhat podle pravidel, být homomorfní, nebo dokonce izomorfní. Většina definic rovněž blíže vymezuje, o jaké symboly se má jednat, a specifikuje, že jde o přiřazování čísel resp. někdy číslic. V některých případech

¹⁶ Jeho deduktivní obohacení však není nezbytným předpokladem účelnosti zobrazení empirického relačního systému do abstraktního prostoru. Pokud je jednoznačné, přesné a konzistentní, může být přiřazování formálních symbolů účinné i tehdy, jestliže relace definované na formálním systému jsou matematicky triviální (i takové přiřazení totiž umožňuje poznatky třídit, ukládat a zavádět na

vstup počítače). Ostatně sám pojem „triviality“ je třeba chápat nikoli formálně, ale s ohledem na konkrétní situaci: z tohoto hlediska můžeme za netriviální v určitých situacích považovat i např. vztahy identity resp. rovnosti.

¹⁷ Podrobný rozbor jednotlivých definic a jejich citací neprovádíme a čtenáře odkazujeme na zmíněnou stat Řehákovu [17].

se vymezuje rovněž kvalita přiřazovaného číselného systému a požaduje se například, aby v něm byly definovány kvantitativní relace, operace sčítání nebo aby měl netriviální empirickou interpretaci.

Některé definice však blíže povahu přiřazovaných symbolů neurčují, hovoří například pouze o „zobrazování na množinu symbolů“ a odpoutávají tak pojem měření od pojmu čísla.

Konečně se setkáváme s širokými definicemi, které nevidí podstatu měření jen v přiřazování těch či oněch symbolů realitě, ale též v celé řadě operací spojených s její systematickou redukcí (tj. např. v dezagregaci komplexních pojmů, ve vytváření klasifikací, typologií, indexů) a ve vlastním procesu jejího pozorování.

Tendence k přijímání širše pojatého pojmu měření je patrná zejména u autorů zabývajících se *metodologickou problematikou sociologie*; projevuje se také tak, že se začíná hovořit o měření „v užším“ a v „širším“ smyslu.¹⁸

Jde o tendenci, jejímž zdrojem bude pravděpodobně více než jen snaha „alespoň ex definitione hovořit o měření v sociálních a behaviorálních vědách“ [3 : 546] a která podle našeho soudu opravdu odráží *metodologickou realitu těchto věd*. V sociologii jde zejména o reakci na roli kvalitativních postupů, které zde plní podobné funkce jako kvantitativní postupy ve fyzikálních vědách. Jak poukazuje Beljajev [2 : 25], teorie měření získává v sociologii velmi široký význam právě díky pojmu „kvalitativní měření“.

Položíme-li si nyní sami otázku, co je účelné — vzhledem ke stávající poznávací praxi a k možnostem jejího prohlubování — za měření považovat, měli bychom pravděpodobně *respektovat tyto faktory*:

Pojem měření by měl být především *dostatečně široký*, tak aby kodifikoval praxi při poznávání různých forem materiálního světa, a tedy postupy různých vědních disciplín; bylo by zřejmě neúčelné jej specifikovat do té míry, že bychom pak museli rozlišovat mezi měřením „fyzikálním“, „biologickým“ nebo „sociologickým“ i jinak než jen ve smyslu aplikace obecného postupu na problémy fyziky, biologie či sociologie. Takové roz-

tržštění pojmu měření by mělo negativní důsledky pro další rozvoj vědeckého poznání, zejména pro možnost přejímání poznatků a postupů mezi jednotlivými vědami. Nejde tedy o „bezbřehost“, ale o funkčně zdůvodněnou obecnost.

Pojem měření by měl také *reagovat na rozvoj společenských věd* a jejich aplikací (v tom i marxistické sociologie), k němuž došlo v posledních několika desetiletích, který byl mezi jiným spojen s rozpracováním systematických kvalitativních postupů a který zvýraznil jejich úzkou funkční, genetickou i logickou souvislost s postupy kvantitativními (viz výše o frakčním srovnávání). Měl by reagovat také na to, že rozvoj společenských věd spolu s rozvojem teorie informace a používáním samočinných počítačů v poslední době nově zhodnotily význam zobrazování empirických relačních systémů do nekvantitativních a případně i nečíselných abstraktních prostorů. Pojem měření by však konečně měl být i *dostatečně specifický*, tak aby v rámci uvedených kritérií diferencoval určitou výraznou třídu poznávacích postupů a neshrnoval do jediného heterogenního celku prakticky veškeré operace pojmového modelování reality, operacionalizace a sběru dat.

Soudíme, že těmto požadavkům by mohla vyhovět definice měření založená v prvé řadě na procesu zobrazování do abstraktního prostoru a odpoutaná jak od pojmu čísla, tak od požadavku zavedení kvantitativních vztahů. Z tohoto hlediska se nám také zdá vyhovovat vymezení, jež jako širší definici měření navrhuje Řehák [17 : 646] a které v různých obměnách najdeme i u jiných autorů: měření je proces realizace alespoň homomorfního zobrazování nějakého empirického systému s relacemi do jednoznačně určeného abstraktního prostoru s relacemi.

Považovali bychom jen za vhodné doplnit tuto definici o požadavek *užitečnosti* pro poznávací proces. Nejde přece o jakékoli homomorfní zobrazování, ale o takové, které by umožnilo získat nové poznatky, resp. s existujícími poznatky snáze manipulovat. Snad bychom proto z Berkovy definice [3] mohli doplnit, že základní operace v abstraktním prostoru

¹⁸ Toto řešení volí J. Řehák [17] a implicitně i K. smyslu“ [3 : 554].

Berka, když hovoří o „měření ve striktním slova

musí mít též *netriviální empirickou interpretaci*. Je věci úvahy, zda bude v rámci takto navržené definice účelné rozlišovat ještě měření v „užším“ nebo „striktním“ smyslu a vyjádřit tak zvláštní význam měření kvantitativního.

Z navrhovaného přístupu by plynuly tyto důsledky: v první řadě by uvedené pojetí pokrylo všechny různé úrovně měření, jak je vymezil Stevens, zejména tedy také měření kvalitativní, a shrnovalo by tak praxi přírodních i společenských věd. Měření by nemuselo být nutně spojeno se zaváděním čísel a kvantitativních vztahů, nebylo by totožné s kvantifikací a také čítání by bylo považováno za případ měření. Měření by bylo dále podmíněno svou účelností a jejím prostřednictvím tedy i parametry konkrétní výzkumné situace, kde jej má být použito. Neměly by existovat společenské jevy, jež by svou podstatou měření vylučovaly; jejich měřitelnost by měla v první řadě záležet na stupni, metodách a účelu poznání. Konečně by v měření sociálních jevů měla být naprosto zřejmá *role teorie* společenských věd, protože pouze teoretické východisko umožní určit, zda jsou splněny nezbytné požadavky homomorfismu a netriviální empirické interpretace.

Literatura

- [1] Barton, A.: *Organizational Measurement*. New York, College Entrance Examination Board 1961.
- [2] Beljajev, E. V.: *Problemy sociologického izmerenija*. Voprosy filosofii, 1967, 7, s. 22—33.
- [3] Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis, 7, 1971, 5, s. 545—558.
- [4] Campbell, N. R.: *An Account of the Principles of Measurement and Calculation*. Longmans, Green, Londýn 1928.
- [5] Etzioni, A. — Lehman, E. W.: *Some Dangers in „Valid“ Social Measurement*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, září 1967, sv. II, s. 1—15.
- [6] Friedrich, W. (vyd.): *Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften 1970.
- [7] Jadov, A. A. — Zdravomyslov, A.: *Otnošenije k trudu molodych rabočich*. In: Osipov a Szczepański (vyd.), *Socialnyje problemy truda i proizvodstva*. Moskva, Mysl 1969.
- [8] Kahuda, F.: *Měřit i porovnávat ve spo-*

lečných vědách. Sociologický časopis 8, 1972, 1, s. 72—80.

- [9] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38, s. 196.
- [10] Levada, J. A. — Šubkin, V. N. — Gavrilce, J. N.: *Problemy ispolzovanija količestvennyh metodov v sociologii*. In: *Modelirovanije socialnyh processov*. Moskva, Nauka 1970.
- [11] Mayntz, R. — Holm, K. — Hübner, P.: *Einführung in die Methoden der empirischen Soziologie*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1971.
- [12] Melnikov, O. A.: *Ščot, izmerenije, čislo*. In: *Metodologičeskije problemy teoriji izmerenij*. Kijev, Naukova dumka 1966, s. 126—133.
- [13] Nowak, S.: *Correlational, Definitional and Inferential Indicators*. Polish Sociological Bulletin, 8, 1963, č. 2, s. 31 a násl.
- [14] Nowak, S.: *Studia z metodologii nauk społecznych*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1965.
- [15] Olšanskij, V. B.: *Osobnost a sociální hodnoty*. In: *Sociologie v SSSR*. Praha, Svoboda 1967.
- [16] Patrugin, J. A.: *Ob izmereniji kačestvennyh priznakov*. In: *Modelirovanije socialnyh processov*. Moskva, Nauka 1970.
- [17] Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis, 7, 1971, 6, s. 638—648.
- [18] Samsonov, J. B.: *Někotoryje problemy sociologičeskogo izmerenija*. In: *Modelirovanije socialnyh processov*. Moskva, Nauka 1970.
- [19] Zich, F.: *Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii*. Sociologický časopis, 8, 1972, 2, s. 140—147.

Резюме

Иллнер М.: Заметка к пониманию измерения в социологии.

Статья является откликом на статью К. Берки «К пониманию измерения в чехословацкой социологии», опубликованную в № 5 годового комплекта 7 (1971) Социологического журнала. Из ряда связанных с измерением в социологии проблем, которые названная статья открывает, в статье уделяется внимание с одной стороны цели, возможностям и спецификам измерения общественных явлений в социологии, с другой стороны последствиям этих специфик для общей теории измерения, особенно для точного определения собственного понятия измерения.

Автор придерживается точки зрения, что тематика общественных наук, т. е. характер изучаемой реальности и инструментов ее анализа вносит в проблематику измерения новые области вопросов и изменяет удельный вес традиционных вопросов. Особенно она более ярко выражает значение интенсивных и (в терминологии Берки) экстенсивных приемов и подчеркивает их прямую логическую связь с приемами экстенсивными (кроме того она ставит также вопросы отношения насчитывания и измерения, измерения субъектив-

ных свойств, дезагрегации и операционализации сложных и абстрактных понятий и др.). Общая теория измерения, конструированная прежде всего на материале естественных наук, должна была бы на эти новые, данные новым развитием общественно-научной области факторы дать свой отзыв и включить их в единую общую модель. Здесь же и есть аргумент для принятия более широкой схемы измерения как процесса хотя бы гомоморфного отображения эмпирической реляционной системы в абстрактное пространство.

Summary

Illner M.: Remarks on the Conception of Measurement in Sociology

The present paper is a response to the article *On the Concept of Measurement in Czechoslovak Sociology* by K. Berka, published in the *Sociological Review*, No. 5, Vol. 7 (1971). From the many problems connected with measurement in sociology which have been opened by the mentioned article, attention is paid, on the one hand, to the purpose, possibilities and specific measurement of social phenomena in sociology, and, on the other hand, to the

consequences of these specific aspects for the general theory of measurement, and especially for delimiting the actual concept of measurement.

The author supports the view that the subject of social sciences, i.e. the nature of the examined reality and of the instruments applied in its analysis, add new problem areas to the already existing problems of measurement and change the specific weight of traditional questions. He especially emphasizes the significance of intensive and (in Berka's terminology) inextensive procedures, and underlines their direct logical connection with extensive procedures. (Besides, he introduces questions of the relation between counting and measurement, measurement of subjective qualities, disaggregation and operationalization of complex and abstract concepts, etc.) The general theory of measurement, construed primarily on the materials of natural sciences, should react on these new factors given by the development of the social-scientific area and include them in one general model. This is also an argument for accepting a broader concept of measurement as a process of an at least homomorphic mapping of the empirical relation system in abstract space.

I. Cíl výzkumu, popis materiálů

Tento článek vznikl na základě průzkumu, který autor prováděl na matematicko-fyzikální fakultě UK a který se týkal uchazečů hlásících se na fakultu v roce 1968. Jeho cílem je jednak seznámit čtenáře s aplikací v sociologii zatím málo známého způsobu zpracování dat (tzv. metoda GUHA), jednak i s věcnými výsledky šetření, jež v jistém smyslu prohlubují diskusi o hledání optimálních prediktivních znaků vzhledem k přijetí na vysokou školu (otázky optimalizace přijímacího řízení). Článek je výtahem z obsáhlé výzkumné zprávy a podává jen podstatný výsek ze závěrečné analýzy.

Jsme jistě oprávněni předpokládat, že na přijetí či nepřijetí uchazeče na vysokou školu má vliv celá řada faktorů souvisejících s jeho předchozím životem, například středoškolské studium, rodinné podmínky atd. Cílem výzkumu bylo, jak již bylo řečeno, pokusit se podrobit tyto faktory objektivnímu rozboru a na jeho základě říci něco o jejich významu a vzájemném působení.

Základní materiál se týkal tří oblastí, a to rodinných a osobních podmínek uchazeče, střední školy, na níž studoval, a konečně samotných přijímacích zkoušek. Při předběžném zpracování se ukázalo, že odpovědi na některé otázky jsou však natolik nivelizovány, že neposkytují možnost získané znaky dále odpovědně hodnotit (to se týkalo např. společenské angažovanosti uchazečů, některých údajů o vztahu rodičů ke středoškolskému studiu atd.). Z dalšího zpracování byly pro svou omezenou platnost vypuštěny i detailní údaje o vztahu jednotlivých částí přijímací zkoušky. V té části vlastního výzkumu, jejíž výsledky jsou uvedeny ve třetí části tohoto článku, byly nakonec studovány tyto znaky (u ordinálních znaků jsou v závorce uvedeny kategorie, do nichž se rozkládají):

1. Pohlaví uchazeče.
2. Stáří rodičů v roce 1968 (otec: méně než 44 let, 44–58 let, více než 58 let; matka: méně než 39 let, 39–53 let, více než 53 let).
3. Vzdělání rodičů (otec: základní, střední humanitní, střední technické, vysokoškolské humanitní, vysokoškolské technické; matka: základní, střední humanitní, střední technické, vysokoškolské).
4. Do které třídy rodiče pomáhali uchazeči při učení matematiky a fyziky (0–5, 6–9, 10 a více).
5. Počet dětí v rodině uchazeče (1, 2–3, 4 a více).
6. Uchazeč je první dítě v rodině.
7. Věkový odstup uchazeče od nejbližšího sourozence je nejvýše tři roky.
8. Uchazeč bydlel v místě, kde navštěvoval střední školu.
9. Typ absolvované střední školy (SVVŠ přírodovědná, SVVŠ humanitní, speciální třída pro výuku matematiky a fyziky, ostatní).
10. Místo, kde uchazeč absolvoval střední školu (Praha, ostatní krajská města, ostatní).
11. Počet učitelů matematiky a fyziky na střední škole.
12. Pohlaví posledního učitele matematiky resp. fyziky, který uchazeče učil alespoň jeden školní rok (dále pouze poslední učitel).
13. Zájem o studium na MFF vzbudila v uchazeči střední škola.
14. Rodiče podporovali uchazečovo rozhodování pro studium MFF.
15. Některý ze sourozenců uchazeče se blíže zajímá o matematiku nebo fyziku.
16. Některý ze sourozenců uchazeče studuje na vysoké škole.
17. Účast na MO a FO¹ (pro každou olympiádu: 0, 1–2, 3 a více absolvovaných

¹ Pro stručnost budeme psát pouze MO a FO místo matematická olympiáda a fyzikální olympiáda.

- ročníků; dále účast v celostátním kole).
18. Prospěch u maturity (s vyznamenáním, chvalitebně, prospěl).
 19. Uchazeč měl u maturity výbornou z matematiky a buď z fyziky², nebo z deskriptivy.
 20. Uchazeč projevil podle názoru přijímací komise výrazné nadání pro matematiku a buď pro fyziku, nebo deskriptivu.
 21. Uchazeč projevil na střední škole výraznou všeobecnou inteligenci, pílí, nadání pro matematiku, fyziku nebo deskriptivu.
 22. Charakterový typ uchazeče (cholerik, sangvinik, flegmatik, melancholik).
 23. Uchazeč projevoval nějaký výrazný kulturní nebo společenský zájem.
 24. Poslední učitel matematiky, fyziky, třídní učitel uchazeče měl na své žáky podle mínění vedení střední školy výrazný kladný vliv.

Je vidět, že některé ze sledovaných znaků (MO a FO, zaměření na známky z matematiky a fyziky, na učitele těchto předmětů a některé další) jsou dány tím, že jde o uchazeče o studium matematiky a fyziky. Charakterizují zájem a schopnosti uchazečů o zvolený obor a není možné je z tohoto výzkumu vypustit. Domníváme se však, že to neznamená příliš velké omezení obecnější platnosti odvozených závěrů. Jde prostě o ty středoškolské předměty, které mají vzhledem ke zvolenému oboru studia největší důležitost (např. stejnou roli by u uchazečů o studium medicíny patrně hrály chemie a biologie).

Zbývá se ještě zmínit o způsobu, jakým byl materiál získán, a posoudit jeho objektivitu. Část popsaná v bodech 1–19 byla získána od uchazečů samotných. Jde o zjištění objektivních faktů, kde možnost zkreslení informace je minimální. Bod 20 uvádí názor přijímací komise (dává možnost srovnání s názorem střední školy). Materiál ke zbývajícím bodům dodaly střední školy.

Žádost o jeho poskytnutí byla prováděna dopisem, v němž se co možná nej přesněji

formulovaly a podrobně komentovaly jednotlivé otázky. Tím se měla pokud možno zaručit srovnatelnost odpovědí z různých škol (aby stejná odpověď z různých škol znamenala opravdu totéž). V dopise bylo výslovně zdůrazněno, že celý výzkum nemá žádný vztah k přijetí či nepřijetí uchazečů, ani nebude podkladem pro závěry o práci jednotlivých škol a učitelů, výsledný dotazník byl jak vůči uchazečům, tak vůči školám a učitelům naprosto anonymní.

V těchto bodech jde mimo jiné o stanovení charakterového typu uchazečů a o hodnocení jejich nadání a inteligence. Autor si je vědom toho, že ve zkoumání těchto otázek moderní psychologie značně pokročila a že má k dispozici důmyslné prostředky pro jejich zjišťování a hodnocení. V podmínkách, v nichž se výzkum uchazečů prováděl, však nebylo možné užívat žádných speciálních metod a testů prováděných profesionálními psychology. V otázkách týkajících se inteligence uchazečů a jejich nadání pro matematiku a fyziku se autor spoléhá na úsudek jejich učitelů, podložený zkušeností a znalostí žáků; při stanovení charakterového typu (což prováděli opět učitelé) se vycházelo z klasického vymezení podle intenzity a trvání nervového vzruchu, které můžeme znázornit tabulkou

		Intenzita vzruchu	
		vysoká	nízká
Trvání vzruchu	dlouhé	sangvinik	melancholik
	krátké	cholerik	flegmatik

Do zpracování byly zahrnuty dotazníky týkající se 365 uchazečů. U 313 z nich je materiál úplný, u zbytku se buď nepodařilo získat od středních škol potřebné údaje, nebo tyto údaje byly neúplné a pro zpracování nepoužitelné. V té části výzkumu, která se týkala bodů 21–24, bylo proto nutno omezit se na zmíněných 313 dotazníků.³

II. Metoda GUHA

Metoda, které bylo pro zpracování popsaného materiálu použito, je metoda automatického vyhledávání hypotéz, zvaná GUHA (General Unary Hypotheses Automaton), a to jedna její verze, založená na statistickém predikátu souvislosti. Matematický výklad metody GUHA může zá-

² Někteří uchazeči skládali přijímací zkoušku, popřípadě maturovali z deskriptivní geometrie místo z fyziky. Pro jednoduchost budeme i při diskusi o znacích 19, 20 a 21 nazývat tento „druhý předmět“ (rozumí se druhý vedle matematiky) nadále pouze „fyzika“.

³ Při této příležitosti by autor rád poděkoval všem

středním školám, které poskytly použitelné údaje, všem přijímacím komisím i dotazovaným uchazečům. Dále by rád poděkoval dr. M. Illnerovi z Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, s nímž konzultoval některé otázky týkající se sestavení celého dotazníku a práce s ním.

jemce nalézt v literatuře [1], čtenář nematematik, který má zájem především o její praktickou aplikaci, najde základní myšlenky metody informativně vyloženy v práci P. Hájka [2]. My se na tomto místě spokojíme jen s nejnnutnějším výkladem, umožňujícím správné pochopení formulací a výsledků našeho výzkumu.

Sledovali jsme jistý počet veličin (popsaných v části I). Metoda GUHA nám umožňuje získat všechny hypotézy o souvislosti sledovaných faktorů a jejich kombinací s určitou jednou sledovanou vlastností. Vytčenou vlastností je buď „uchazeč byl přijat na MFF“, nebo „uchazeč nebyl přijat na MFF“. V našem výzkumu se tím rozumí, že uchazeč se podrobil přijímací zkoušce v řádném termínu a na základě jejího výsledku dostal vyrozumění o přijetí či nepřijetí (nebere se tedy v úvahu případné odvolací řízení).

Ve výzkumu jsme nesledovali úspěšnost studia ani uplatnění přijatých uchazečů v praxi (které nemusí být vždy v souladu s původním kladným výrokem přijímací komise). Na tyto věci mají vliv další faktory, např. morální kvality, společenská angažovanost, politický profil a další. Kdybychom vyšetřovali souvislosti námi sledovaných vlastností s úspěšností vysokoškolského studia nebo uplatněním absolventů (místo s faktem přijetí či nepřijetí na fakultu), některé závěry plynoucí z našeho výzkumu by patrně musely být korigovány.

Každá ze získaných hypotéz je tvaru: „Kombinace vlastností (speciálně též jednočlenná kombinace neboli samostatná vlastnost) K signifikantně souvisí s vytčenou vlastností V.“ To, že K signifikantně souvisí s V, znamená:

a) Ze všech objektů našeho zkoumání (tj. uchazečů o přijetí na MFF v roce 1968), které splňují kombinaci K (tj. kteří současně splňují všechny vlastnosti v K zastoupené), jich vlastnost V má více, než by mělo být za předpokladu nezávislosti K a V. (Z tohoto zjištění pak soudíme, že K a V spolu souvisejí, přesněji řečeno nejsou nezávislé.)

b) Pravděpodobnost toho, že jsou ve skutečnosti nezávislé a pouze náhodou nastala výše popsaná situace (jinými slovy riziko chyby při vyslovení věty „K souvisí s V“), je dostatečně malá – menší než nějaké předem zvolené malé číslo,

tzv. hladina signifikance. (Čtenář patrně zná tento způsob hodnocení pod názvem exaktní Fischerův test.)

Za základní hladinu signifikance jsme zvolili běžně užívanou hladinu 5%; hypotézy, u nichž bylo riziko chyby větší než 5%, jsme za signifikantní nepovažovali a ve výsledcích se vůbec neobjevují. Ve skutečnosti bylo ale posuzování signifikance hypotéz daleko jemnější, neboť každá signifikantní hypotéza obsahovala též faktickou hodnotu zmíněného rizika jako jeden z doplňujících údajů. Tato hodnota byla často značně (ve vyjimečných případech i o 10 řádů) menší než 5%.

Pro ilustraci uvedeme jednu konkrétní hypotézu ve tvaru, v němž se objevila na výstupu počítače (předem je třeba vědět, že ve zkoumaném souboru 365 uchazečů byla frekvence vytčené vlastnosti „být přijat“ 213, t.j. necelých 59 %):

* DELTA=.0000108 ,11/-4 PROC=81A=54R=66
2 18 1

Hypotézu přečteme takto: Ve vyšetřovaném souboru bylo celkem 66 uchazečů, kteří současně splňovali vlastnosti 2, 18 a 1 (což v našem případě znamená, že navštěvovali SVVŠ přírodovědného typu, zúčastnili se alespoň tří ročníků FO a byli to muži); z nich 54, což je 81%, bylo přijato. Soudíme tedy, že vytčená vlastnost „být přijat“ souvisí s tím, že jsou současně splněny uvedené tři vlastnosti; signifikance této hypotézy je 0,0000108, či přehledněji zapsáno v semilogaritmickém tvaru $0,11 \cdot 10^{-4}$ (riziko chyby je zhruba setina promile).

Je třeba všimnout si na tomto místě dvou důležitých vlastností metody. Předně toho, že je polyfaktoriální, tj. že umožňuje sledovat současně několik vlastností a vypovídat o souvislosti kombinace těchto vlastností s vlastností vytčenou. Za druhé pak toho, že se postupně vytvářejí a prověřují všechny jednočlenné, dvoučlenné, trojčlenné a další kombinace (při čemž si můžeme předepsat až kolikačlenné kombinace chceme vyšetřovat). Nejde tedy o to, že by zadavatel úlohy přišel s nějakou hypotézou o souvislosti sledovaných znaků a chtěl otestovat, zda je signifikantní, nýbrž naopak, metoda GUHA umožňuje najít všechny zajímavé (t.j. signifikantní) hypotézy a předložit je zadavateli k dalšímu zpracování. Jinými slovy to znamená, že jestliže nějaká hypotéza není obsažena ve výsledcích, je možno s určitostí tvrdit, že souvislost pří-

slušné kombinace s vytčenou vlastností na hladině 5% nelze na daném materiálu prokázat.⁴

Dovolil bych si zde ocitovat výrok jednoho z autorů metody GUHA, který ji přirovnal k výlovu rybníka jeho vypuštěním (kdy tedy vidíme všechny ryby, které v něm byly, a můžeme je začít třídít a vybírat si z nich) na rozdíl od lovení na udici (kdy i v případě, že nějakou rybu vylovíme, nemůžeme vědět, kolik jich tam ještě zůstalo a jaké).

Je samozřejmé, že shromážděný materiál by bylo možno zpracovávat i pomocí jiných technik a metod. Domníváme se však, že z hlediska našich záměrů, tj. v situaci, kdy hledáme všechny možné (a především zatím neznámé) souvislosti mezi zjištěnými údaji, je právě použití metody GUHA zcela na místě a přináší četné zajímavé výsledky. Pokud je nám známo, nebyla tato metodika v oblasti sociologických výzkumů dosud použita. Výsledků této práce je tedy možno použít i pro srovnání nosnosti a možností různých způsobů zpracování hromadných dat.

V této souvislosti nelze obejít otázku dalšího zpracování již nalezených hypotéz. Autorovi je známo, že v sociologických výzkumech se používá různých způsobů měření intenzity a tvaru zjištěných souvislostí (korelace, asociační koeficienty, faktorová analýza, „path analysis“ a další), zkoumají se otázky „nepravých korelací“ a podobně. Tyto věci však — ač nepochybně velmi důležité a žádoucí — nejsou středem zájmu metody GUHA. Protože jedním z cílů tohoto článku je právě seznámit čtenáře s metodou GUHA a možnostmi jejího použití, nebudeme se jimi dále zabývat.

Vlastní zpracování dat bylo rozděleno na několik částí, takzvaných sond. Takové rozdělení je nutné z důvodů technických (každý vyšetřovaný znak je nutno rozložit na binární veličiny — tak např. znak 17 podle označení z části I bude vyjádřen osmi binárními veličinami — a takových veličin je možno v počítači současně zpracovávat nejvýše 36) a je žádoucí i z důvodů věcných. Podíváme-li se na sledované znaky, vidíme, že se dosti přirozeně rozkládají na tři skupiny, které jednak charakterizují rodinnou situaci uchazeče, jednak se pokoušejí hodnotit

ho (a zčásti i jeho rodinu a střední školu) subjektivními posudky zúčastněných stran a konečně objektivně popisují jeho středoškolské studium. Sonda byla tedy zadána tak, že vytčenou vlastností byla vždy buď vlastnost „být přijat“, nebo „nebýt přijat“ a k ní byla přiřazena skupina dalších vlastností (v podstatě jedna ze tří právě charakterizovaných), jejichž kombinace se vytvářely a hodnotily jednak vzhledem k přijetí, jednak k nepřijetí.

Z čistě technického hlediska lze ovšem za vytčenou vlastnost považovat kteroukoli ze sledovaných vlastností. Pro použití statistické verze metody GUHA je však zvláště výhodná taková situace, kdy (jako je tomu v našem případě) můžeme jako vytčenou vlastnost zvolit nějakou jednoznačně definovanou vlastnost, která je z hlediska našeho zájmu zvláště důležitá — například tím, že popisuje výsledek nějakého procesu.

Jednotlivé skupiny jsou mezi sebou vázány některými společnými znaky, což dává možnost navzájem porovnávat závěry získané z různých částí výzkumu (které poskytují pohled na celý problém vždy z jiného úhlu) a spojit je do jednoho souhrnného obrazu. Jednotlivé části a jejich uspořádání je možno charakterizovat takto:

1. Středoškolské studium uchazeče

Rozpadá se do dvou částí tak, že jsou shrnuty znaky

- 1.1. takové, které zachycují stanoviska a hodnocení spíše subjektivní, totiž pohlaví uchazeče, zdroj jeho zájmu o studium na MFF, jiné zájmy, postoj rodičů, zájmy sourozenců, schopnosti a pile uchazeče podle mínění střední školy, schopnosti uchazeče podle mínění přijímací komise, charakterový typ, kvalita posledních učitelů podle mínění střední školy (znaky 1, 13–16, 20–24);
- 1.2. takové, které by měly objektivně charakterizovat kvalitu uchazeče, to znamená pohlaví uchazeče, místo a typ střední školy, pohlaví a počet jeho učitelů matematiky a fyziky, maturovní prospěch, účast na MO a FO (znaky 1, 9–12, 17–19).

⁴ Je samozřejmé, že takovouto práci může vykonat pouze samočinný počítač. Materiál našeho výzkumu byl zpracován na počítači MINSK 22, instalovaném na MFF UK. Rád bych zde poděkoval

dr. I. Havlovi z MÚ ČSAV, který je autorem strojové realizace metody, za jeho cennou pomoc, kterou mi poskytl při předběžné strojové úpravě materiálu.

2. Rodinné a osobní podmínky uchazeče.

Jsou vyjádřeny pomocí znaků pohlaví uchazeče, věku a vzdělání jeho rodičů, pomoci rodičů při učení, počtu dětí v rodině, jejich pořadí a věkového odstupu, okolností, zda uchazeč dojížděl do školy, místa školy (znaky 1–8, 10). Vzhledem k poměrům, které byly v materiálu předběžným zpracováním zjištěny, je možné v této souvislosti považovat místo školy většinou za místo bydliště.

III. Výsledky výzkumu

Způsob interpretace výsledků

Než přejdeme k vlastním výsledkům, bude snad vhodné alespoň ve stručnosti něco říci o způsobu jejich zpracování. Metoda GUHA nám umožňuje získat úplný výčet všech zajímavých, tj. signifikantních hypotéz o souvislosti sledovaných znaků s vytčenou vlastností. Těchto hypotéz může být ovšem značný počet (jen pro zajímavost: při zpracování té části výzkumu, o níž se v článku referuje, vydal počítač přibližně 6 000 hypotéz), některé z nich jsou zajímavější než jiné, některé mohou být zcela triviální (to však počítač nemůže hodnotit, protože pracuje pouze se symboly, např. s pořadovými čísly sledovaných vlastností, a nepřihlíží k jejich významu). Je proto třeba všechny získané výsledky roztrždit, dát do skupin podle jejich obsahové souvislosti, vybrat z nich důležité, pokusit se odhalit jejich vzájemné vztahy; zkrátka je třeba získaný materiál interpretovat.

Interpretaci výsledků je možno zhruba rozdělit na dvě části. Předně je to roztrždění a zpracování výsledků jedné sondy. Často se stává, že mezi sledovanými vlastnostmi se najdou některé, které již samy, bez spoluúčasti dalších, souvisejí s vytčenou vlastností. Některé z nich ovšem zasvěceného čtenáře nijak nepřekvapí.

Pracovník, který je odjinud seznámen se zkoumanou problematikou, jistě ví, že je významná souvislost mezi přijetím na vysokou školu a výborným prospěchem na střední škole, účastí v MO a FO (v případě MFF), pohlavím uchazeče, jeho rodinnými podmínkami atd.

Domníváme se však, že i tyto základní a jednoduché hypotézy je dobře uvést a všimnout si jich, a to hned z několika

důvodů. Předně na základě objektivního zpracování rozsáhlého materiálu korektním způsobem potvrzují některé naše znalosti (které jsou někdy dány jen osobní zkušeností nebo zobecňováním z dosti omezeného okruhu). Za druhé tyto znalosti zpřesňují — již na této úrovni se ukazuje, které konkrétní složky například účasti v MO nebo rodinných podmínek mají signifikantní vliv na přijetí. Konečně za třetí už tyto jednoduché hypotézy mohou přinést některé překvapující závěry.

U některých vlastností, jejichž vliv na přijetí by se mohl očekávat (např. místo střední školy), se žádná takto jednoduchá souvislost nepotvrdila: dokonce se někdy objeví fakty přímo protichůdně obecně tradované zkušeností. Autora tohoto článku například dosti překvapilo (a nebyl sám), že při zkoumání vztahu pohlaví posledního učitele k přijetí uchazeče se ukázalo, že mezi přijatými jsou relativně četnější ti uchazeči, jejichž poslední učitelé byly ženy.

Druhou, podstatně obsírnější a zajímavější část získaných výsledků tvoří hypotézy vypovídající o souvislosti kombinací několika vyšetřovaných vlastností s vlastností vytčenou. Jejich rozborem dojdeme k dalším, komplikovanějším a konkrétnějším závěrům. Můžeme tak zpřesňovat výsledky získané studiem hypotéz o menším stupni složitosti. Všimáme si přitom hladiny signifikance jednotlivých hypotéz, jejich frekvence v modelu, toho, zda daná hypotéza je rozšířením jiné, která je také signifikantní (a jak se v tomto případě signifikance mění), či zda naopak žádná (nebo alespoň nějaká) dílčí kombinace již souvislost s vytčenou vlastností nevykazuje.

Např. kombinace vlastností „věk matky při narození uchazeče byl v rozmezí 21–35 let, uchazeč má jednoho nebo dva sourozence, uchazeč studoval na střední škole v Praze“ souvisí s přijetím a přitom pro žádnou dvojici těchto vlastností ani pro žádnou z těchto vlastností samostatně se souvislost s přijetím nedá prokázat.

Dále si všimneme toho, které ze sledovaných vlastností se samostatně ani v kombinacích s jinými v získaných hypotézách neobjeví (naproti tomu podstatně menší význam má zjištění, že nějaká vlastnost se vyskytuje v mnoha hypotézách). Důležité je též všimnout si toho, jak se daná hypotéza chová vzhledem k dalším vlastnostem.

Když například víme, že „nebýt první dítě v rodině“ je fakt související s nepřijetím, můžeme se dále ptát, zda a jak je tato hypotéza závislá např. na vzdělání rodičů — zda je vůči nim irelevantní (tj. pro libovolnou podskupinu zůstává uvedená souvislost zachována), či zda celkově sice tato souvislost platí, ale přitom některé kategorie vzdělání tuto nevýhodu ruší (tj. souvislost neprvorozných dětí, jejichž rodiče mají určité vzdělání, s nepřijetím se nedá z materiálu prokázat), nebo dokonce zda se mezi těmito dětmi nenajde podskupina, která se vyskytuje relativně více v přijatých než v nepřijatých (tj. zda se pro některou podskupinu může souvislost „převrátit“.)

Druhou částí interpretace je srovnávání výsledků dvojic sond lišících se pouze vytčenou vlastností. Hledáme takové vlastnosti nebo kombinace vlastností, které od sebe rozlišují vytčenou vlastnost a její negaci (v nejjednodušším případě se tedy ptáme, zda existuje vlastnost, která souvisí s přijetím a jejíž negace souvisí s nepřijetím). Můžeme též porovnávat „sílu“ jednotlivých vlastností. Jestliže nějaká vlastnost (např. „být mimořádně pilný“) souvisí s přijetím a jiná (např. „být dívka“) s nepřijetím, pak jestliže zjistíme, že mimořádně pilné dívky jsou relativně častěji mezi nepřijatými, můžeme soudit, že vzhledem k nepřijetí je vlastnost „být dívkou“ silnější než píle.⁵ Jestliže u jiných vlastností, z nichž jedna souvisí s přijetím a druhá s nepřijetím, zjistíme, že pro jejich kombinaci nelze z materiálu prokázat ani souvislost s přijetím, ani s nepřijetím, budeme je patrně ochotni považovat za přibližně stejně silné. Takové porovnání může být ovšem ještě dále komplikováno — jeho platnost může být omezena jen na podsoubor uchazečů majících nějakou další, třetí vlastnost nebo mohou působit a „přetahovat se“ dvě vlastnosti proti jedné apod.

Trojčlenná kombinace „uchazeč se zúčastnil alespoň tří ročníků MO, u maturity neměl vyznamenání, ale měl u maturity výbornou z matematiky“ souvisí s přijetím (ale o žádné dvojici se to nedá prokázat); přitom první i třetí z uvedených vlastností (každá samostatně) souvisí s přijetím a druhá souvisí samostatně s nepřijetím.

Takto tedy vypadá hrubá kostra postupu, kterého je možno při interpretaci

výsledků použít. Na základě naznačených úvah (a jistě i některých dalších, které mohou například záviset na konkrétní podobě té které sondy) můžeme získat přehled o vyšetřovaných vlastnostech a jejich kontextu a zformulovat příslušné závěry. Budeme se přitom držet schématu seskupení jednotlivých sond, uvedeného ve druhé části článku. Pro ilustraci a lepší orientaci v materiálu budeme též uvádět základní kvantitativní údaje o důležitých znacích a některých jejich kombinacích.

Vlastní výsledky

1.1. Středoškolské studium — subjektivní hodnocení

V této části se snažíme posoudit a porovnat vzájemnou sílu vztahů, kterými se vzhledem k přijetí či nepřijetí (z 313 zde vyšetřovaných uchazečů jich bylo přijato 198, nepřijato 115) na MFF projevují schopnosti uchazeče, vliv učitelů a střední školy a poměr rodiny ke studiu uchazeče. Ukazuje se naprosto přesvědčivě, že dominantní roli hrají inteligence, píle a nadání pro matematiku a fyziku (jak je měla možnost posoudit střední škola i přijímací komise).

Inteligence, nadání, píle

Zdá se, že i když se výslovně mělo jednat o výraznou, nadprůměrnou inteligenci, schopnosti a píli, měly střední školy při posuzování svých žáků přece jen dost shovívavá měřítká. Z těch, které střední škola označila za výrazně nadané, inteligentní, pilné (v našem souboru bylo podle mínění školy výrazně nadaných pro matematiku 256 uchazečů, pro fyziku 213, nadprůměrně inteligentních 197 a mimořádně pilných 218), jich přijímací komise shledala výrazně nadanými pouze 19—26 %. To poměrně nízké procento souvisí patrně také s tím, že vysokoškolský učitel má vzhledem ke svým zkušenostem mnohem vyhraněnější představu o výrazném nadání pro svůj obor.

Co do signifikance souvislosti těchto znaků s přijetím je můžeme seřadit takto: nadání (podle přijímací komise), všeobecná inteligence, nadání (podle střední školy), píle. Nadání podle přijímací ko-

⁵ Zde je nutno upozornit na nebezpečí tzv. „nepravé korelace“ mezi pohlavím a pílí vzhledem k přijetí. Nemá a priori vyloučena existence nějaké nám neznámé vlastnosti, silně zkorelované s vlastností „být dívka“ a méně s vlastností „píle“, jež je skutečným vysvětlujícím faktorem (a tedy „být

dívka“ je jen transparentní název pro něco jiného). Tato problematika je v sociologické literatuře již částečně rozpracována, její řešení v našem konkrétním případě by ovšem vyžadovalo samostatný výzkum.

mise dokonce převládá i nepříznivý názor školy na nadání nebo inteligenci (to je ale jediný případ, kdy se v souvislosti s přijetím toto negativní hodnocení školy objeví), dále je vůči němu irelevantní píle, kvalita učitelů a další vlastnosti. Výrazná pozice tohoto faktoru je ovšem dosti přirozená, protože názor přijímací komise o výrazném nadání uchazeče sám velmi úzce souvisí s přijetím — z 55 uchazečů, u nichž přijímací komise rozpoznala výrazné nadání pro matematiku, jich bylo přijato 53, tj. 96 %, oproti očekávaným 63 % za předpokladu nezávislosti těchto faktorů. Pro fyziku dostáváme obdobná čísla 61 a 59. Markantně výhodnou vlastností pro přijetí je také všeobecná inteligence (v kombinacích s dalšími vlastnostmi se projevuje ještě o něco výrazněji než nadání podle střední školy). Naproti tomu dosti problematická je píle. Obecně řečeno je sice dobře být pilný (z 218 mimořádně pilných uchazečů bylo přijato 149), ale podrobnější rozbor ukazuje, že mnoho vlastností, které souvisí s nepřijetím, snadno pili převládá, a chybí-li nadání, je samotná píle málo platná. Faktorem, který nejsilněji působí na nepřijetí, je negativní soud střední školy o schopnostech a inteligenci uchazeče. Převládá i ty vlastnosti, které se nedají zvrátit negativním posudkem přijímací komise (např. zařazení uchazeče k některému z charakterových typů). Zhruba se tedy dá říci, že výrazné nadání zjištěné přijímací komisí je nejvýznamnějším faktorem působícím na přijetí, absence výrazného nadání shledaná střední školou výrazně působí na nepřijetí. Mezi těmito krajními body jsou různé přechody a varianty, ovlivňované dalšími vlastnostmi.

Pohlaví, charakterový typ

Při podrobném zpracování získaných výsledků se ukázalo, že schopnosti uchazečů studovat matematiku nebo fyziku jsou jistým způsobem vázány na jejich pohlaví a charakterový typ. Z těch, kteří byli střední školou nebo přijímací komisí označeni za výrazně nadané pro matematiku nebo fyziku, je vždy více chlapců, než by při nezávislosti nadání a pohlaví mělo být. Tento stav se oklikou projeví i při zkoumání souvislosti pohlaví uchazeče s jejich přijetím či nepřijetím (z 217 chlapců bylo

přijato 155, z 96 dívek nepřijato 53). Zjištění, zda se jedná o chlapce nebo dívky, dosti striktně odděluje přijaté uchazeče od nepřijatých. Být dívkou se v souvislosti s přijetím vyskytne jen v jediné kombinaci (jedná se o dívky, které jsou podle názoru přijímací komise výrazně nadány pro fyziku a které přitom nemají sourozence zájímajícího se blíže o matematiku nebo fyziku; takových dívek je v našem souboru pouze osm a všechny byly přijaty). V souvislosti s nepřijetím převládá tento znak i pili a nadání (podle soudu střední školy); zvláště nepříjemnými kombinacemi, jejichž souvislost s nepřijetím je vysoce signifikantní, je kombinace pilnosti nebo ne výrazné inteligence s ženským pohlavím (ze 74 „mimořádně pilných“ dívek našeho souboru jich 40 — což je 54 % oproti očekávaným 37 % za předpokladu nezávislosti — nebylo přijato; z 41 „nikoli výrazně inteligentních“ dívek nebylo přijato 30, tj. 73 %; signifikance těchto hypotéz je řádu 10^{-3} resp. 10^{-6}). Znak mužského pohlaví souvisí s nepřijetím prakticky jen za spolupůsobení nedostatku inteligence a nadání.

Vazba schopností na charakterový typ není zdaleka tak jednoduchá. Přesto ale je patrné, že mezi sangviniky je značně více těch, kteří byli přijímací komisí shledáni mimořádně nadanými z obou předmetů současně, než by mělo být za předpokladu nezávislosti; naopak ti, u nichž střední škola neshledala výraznou všeobecnou inteligenci, jsou převážně cholerici a flegmatici.

Autor si je ovšem vědom, že interpretace těchto faktů je záležitostí dosti choulostivou, neboť učitelé, kteří hodnotili schopnosti a inteligenci uchazečů, mohli být při svém hodnocení částečně ovlivněni jejich vnějším projevem, provázejícím ten který charakterový typ.

Při zkoumání vztahu charakterového typu uchazeče k jeho přijetí nebo nepřijetí vidíme, že s faktem přijetí se nedá prokázat souvislost žádné kombinace, na níž se podílejí vlastnosti „být cholerik“ (frekvence tohoto znaku v našem souboru je 22) nebo „být flegmatik“ (frekvence 24). „Být melancholik“ (frekvence 90) souvisí s přijetím jen za spolupůsobení „silných“ vlastností — muž, nadání podle názoru přijímací komise, inteligence. Naproti tomu vlastnost být sangvinikem sama sou-

visí s přijetím (ze 177 sangviniků bylo přijato 122) a spoluvytváří mnoho silných kombinací. V kategorii „nepřijatých“ se sangvinici a melancholici objevují pouze s vlastnostmi, které samy velmi pregnantně s nepřijetím souvisí — žena, nepřítomnost nadprůměrné inteligence a nadání podle názoru střední školy; zbylé dva typy, tj. cholerici a flegmatici, se objevují i v kombinaci s „nepílí“ a „nenadáním“ podle názoru přijímací komise nebo dokonce i (flegmatik sám, cholerik ještě spolu s další vhodnou vlastností) s nadáním k matematice podle názoru střední školy. Vlastnost „být flegmatikem“ souvisí s nepřijetím již samostatně (z 24 flegmatiků nepřijato 14). Diskusi charakterových typů lze tedy shrnout tak, že při hledání skupin uchazečů vhodných k přijetí či nepřijetí posuzujeme nejprve trvání nervového vzruchu (na tomto stupni se neobejdeme bez dalších vlastností) a poté — chceme-li eliminovat charakterový typ, který sám již souvisí s přijetím nebo nepřijetím — jeho intenzitu.

Vliv střední školy

Vliv střední školy se (v údajích sledovaných v tomto kontextu) projevuje daleko méně než vliv schopností a nadání uchazečů a méně, než by se snad dalo očekávat. Naznačili jsme již, že má převážně pouze podpůrný charakter. To se projevuje i při rozboru otázky, kdo vzbudil zájem uchazeče o studium na MFF. Byla-li to totiž střední škola (dalo by se možná říci pouze střední škola nebo až střední škola), pak tato vlastnost spoluvytváří kombinace související s přijetím jen zcela výjimečně (se znakem mužského pohlaví, s mimořádnou inteligencí a nadáním podle názoru přijímací komise); často však vystupuje v těchto kombinacích v negativním tvaru (tj. je výhodnější, vznikl-li zájem o MFF mimo střední školu). V souvislosti s nepřijetím je tato vlastnost většinou irelevantní vůči faktorům probíraným výše. Zvláště výrazně souvisí s nepřijetím soubor dívek, jejichž zájem vzbudila střední škola (z 54 těchto dívek 32 nebylo přijato, signifikance této souvislosti je menší než 0,1 %). Chlapci s touto vlastností jsou sice relativně častěji mezi přijatými, ale i pro ně je lepší, vznikl-li jejich zájem o předmět jinak (signifikance souvislosti s přijetím je v tomto případě vyšší). Vlastnost

„učitel uchazeče měl na své žáky výrazný kladný vliv“ (tento údaj poskytlo vedení příslušné střední školy) nemá k přijetí uchazeče žádný výrazný vztah (ať už jde o posledního učitele matematiky nebo fyziky, nebo o třídního učitele). Vzhledem k přijetí se podílí na kombinacích převážně kladně, ale pouze doplňuje a podporuje již známé výhodné vlastnosti. V kombinacích souvisejících s nepřijetím uchazeče je zastoupena v pozitivním i negativním tvaru a nedokáže sama ostatní faktory výrazněji ovlivnit. Ze zpracovaného materiálu se tedy v žádném případě nedá prokázat, že žáci, kteří měli podle mínění střední školy velmi dobrého učitele, by se objevovali relativně častěji mezi přijatými (příliš to závisí na dalších faktorech).

Vliv rodiny

Zbývá promluvit o vlivu situace v rodině uchazeče. Souhlas rodičů s přihláškou na MFF není vzhledem k faktu přijetí nijak zvláště podstatný. Bez dostatečné podpory dalších faktorů působí kupodivu spíše záporně (objevuje se dosti často v kombinacích souvisejících s nepřijetím, dokonce častěji než nesouhlas — nabízí se proto otázka, zda alespoň v některých z těchto případů nešlo spíše o to, že rodiče sami doporučili svému dítěti studium na MFF, přičemž neodhadli přesně jeho znalosti a schopnosti). Co se týče sourozenců uchazeče, ukazuje se, že studuje-li některý z nich na vysoké škole nebo má-li také blízký vztah k matematice nebo fyzice, je to pro přijetí našeho uchazeče faktor nepříznivý (tyto vlastnosti se dosti silně podílejí na kombinacích souvisejících s nepřijetím).

Toto zjištění je možné chápat tak, že v rodině je většinou jen jedno výrazně nadané dítě; nelze to však příliš absolutizovat. Uvedené vlastnosti se totiž objevují prakticky jen za situace, kdy uchazeč není první dítě v rodině, což, jak později uvidíme, je pro přijetí značně nevýhodné. Je možné, že tento faktor se nepřímo projevil právě v otázce studia a zájmu sourozenců.

V této části výzkumu byly vyšetřovány ještě některé další vlastnosti. Výrazněji se projevilo pouze to, že značný a aktivní zájem uchazeče o něco jiného než o matematiku a fyziku je spíše nevýhodou, zatímco neexistence jiné aktivní záliby je pro

přijetí příznivá. To potvrzuje, že mezi přijatými se spíše objevují ti, kteří svoji aktivní činnost nerozptylují do jiných sfér, ale orientují ji výrazně k matematice nebo fyzice (nejde ovšem o kulturní nebo sportovní analfabety; v otázce se sledovalo výslovně aktivní provozování nějakého sportu nebo kulturní činnosti nebo intenzivní, a tedy časově náročný zájem o ni; to, že dotazovaný jde občas do kina nebo do divadla, ke kladné odpovědi na otázku zdaleka nestačilo — přesto však kladně odpovédělo skoro 62 % uchazečů).

1.2. Středoškolské studium — objektivní kritéria

Nyní se pokusíme zhodnotit středoškolskou minulost uchazečů pomocí objektivních kritérií. (V této části výzkumu byly hodnoceny dotazníky 365 uchazečů, z nichž bylo 214, tj. téměř 59 %, přijato a 151 nepřijato.) Při popisu jejich schopností budeme vycházet z prospěchu a účasti v MO a FO, při popisu střední školy z jejího typu a místa a z počtu a pohlaví posledních učitelů matematiky a fyziky.

Účast v MO a FO

Rozborem výsledků se opět ukázalo, že hlavní důraz je třeba klást na schopnosti a aktivně projevovaný zájem uchazečů o matematiku a fyziku, projevující se prospěchem a účastí v MO a FO. Velmi signifikantně samozřejmě souvisí s přijetím účast v nejvyšším, celostátním kole olympiády. (Z 25 účastníků celostátního kola MO bylo přijato 24, signifikance je řádu 10^{-4} , z 32 účastníků celostátního kola FO bylo přijato 31, signifikance je řádu 10^{-6} .) O něco silněji se zde projevuje olympiáda fyzikální, která spíše vyrovnává některé nepříznivé vlastnosti (viz dále). Zdá se však, že ještě důležitější je opakovaná účast v MO a FO. Již sám fakt, že se uchazeč alespoň jednou zúčastnil (alespoň jednou se MO zúčastnilo 302 uchazečů, FO 242), souvisí s přijetím (tato hypotéza je ale závislá na tom, zda šlo o chlapce, nebo dívky — viz dále). Vůbec nejvýrazněji se pak souvislost s přijetím prokáže u těch uchazečů, kteří absolvovali alespoň tři ročníky MO (ze 148 přijato 116) nebo FO (z 93 přijato 76). U nich pak nezáleží na tom, na jakém typu střední školy studo-

vati ani kde do ní chodili. Uchazeči, kteří se ani jednou nezúčastnili MO nebo FO, se vyskytují relativně častěji mezi nepřijatými, a to opět bez ohledu na místo a typ střední školy, a dokonce v podstatě i bez ohledu na maturitní prospěch.

Maturitní prospěch

Maturitní prospěch je dalším velice důležitým znakem. Na rozdíl od často tradovaného názoru se ukazuje, že opět nezáleží na místě a typu střední školy. Uchazeči, kteří maturovali s vyznamenáním (bylo jich 160) nebo kteří měli na maturitním vysvědčení výbornou z matematiky nebo fyziky (252, 265), se objevují relativně častěji mezi přijatými. Naproti tomu ti, kteří maturovali chvalitebně nebo pouze prospěli (ti především) nebo neměli u maturity výbornou z matematiky nebo fyziky, jsou relativně častěji mezi nepřijatými. Zvláštní důraz je přitom kladen na jedničku z matematiky, která spolu s častou účastí na olympiádě (ale pozor! — zde nestačí pouze účast v celostátním kole) vyrovná i to, že celkový maturitní prospěch nebyl s vyznamenáním. (V našem souboru bylo 46 uchazečů, kteří splňovali současně tyto tři podmínky, z nich 36 bylo přijato; hypotéza o souvislosti je signifikantní na hladině 10^{-6}). Je zajímavé, že dvojčlenná kombinace „jednička z matematiky a současně maturitní prospěch s vyznamenáním“ s faktem přijetí nesouvisí — jinými slovy, jde opravdu o studenty, kteří mají speciální zájem a výborné výsledky v matematice, a ne o ty, kteří „umí všechno“ (a tedy i matematiku).

Chlapci a dívky

Pohlaví uchazeče (v našem souboru bylo 254 chlapců a 111 dívek) je znak, který má také významnou souvislost s přijetím na MFF („být mužem“ souvisí s přijetím, „být ženou“ s nepřijetím, signifikance těchto hypotéz je řádu 10^{-4}). Toto rozlišení je dost ostré, neboť byly nalezeny pouze dva podsoubory vybrané z uchazeček, které se vyskytují relativně častěji mezi přijatými (v obou případech se jednalo o malé podsoubory — 13 a 14 dívek — vymezené třemi vlastnostmi; vždy šlo o uchazečky, které se alespoň třikrát zúčastnily MO). Naproti tomu s nepřijetím souvisí i takové podsoubory, které jsou

vymezeny vlastností jinak (tj. neuvažujeme-li pohlaví) související s přijetím (např. kombinace být ženou a zúčastnit se alespoň jednou MO souvisí s nepřijetím — z 86 nebylo přijato 50). Vlastnost být mužem souvisí s nepřijetím, pouze je-li doprovázena neúčastí na olympiádě (takových chlapců bylo 38) nebo špatným maturitním prospěchem. Je vidět, že vliv toho, zda se jedná o chlapce nebo dívky, je sice poněkud slabší než vliv nejvýraznějších složek olympiády nebo prospěchu, ale ostatní složky těchto znaků již dokáže převážit (pokud by pohlaví a olympiáda nebo prospěch působily „proti sobě“). Vliv znaku pohlaví je však silnější než místo a typ střední školy i počet a pohlaví učitelů matematiky a fyziky (tzn. že například podsoubory chlapců lišící se místem školy se chovají stejně — jsou relativně častěji mezi přijatými).

Poslední učitel

Zajímavě, i když ne tak výrazně jako předchozí faktory se projevuje vliv toho, zda poslední učitel byl muž či žena. Chování tohoto znaku je zhruba stejné jak pro učitele matematiky, tak fyziky (212 z našich uchazečů mělo posledního učitele matematiky muže, poslední učitel fyziky byl ve 204 případech muž), přičemž „mít za posledního učitele muže“ souvisí s nepřijetím, naopak „mít za posledního učitele ženu“ souvisí s přijetím. Toto zjištění je patrně dosti překvapující. Vysvětlení je snad možné hledat v tom, že inspirativní a aktivní vliv učitele na jeho žáky není, jak jsme zjistili v části 1.1., příliš velký — jinými slovy, že na střední škole již není možné žákovi dodat schopnosti a nadání (což, jak také víme z předešlého, jsou rozhodující faktory), které nemá, byť by jimi i učitel sám oplýval. Je mu ovšem možno vštípit jistý pořádek a systematickosti v práci, což jsou právě vlastnosti obecně připisované spíše ženám než mužům. Takovému výkladu nasvědčují i další získané výsledky, totiž že vlastnost „poslední učitel je muž“ souvisí s přijetím, jen je-li doprovázena častou účastí na olympiádě; naproti tomu se podílí na četných kombinacích souvisejících s nepřijetím a určených hlavně neúčastí na olympiádě, špatným maturitním prospěchem (v obou případech jde především o matematiku) a tím, že uchazeč je žena. Vlastnost „po-

slední učitel je žena“ souvisí s nepřijetím pouze tehdy, je-li doprovázena neúčastí na MO nebo tím, že uchazeč neměl u maturity jedničku z matematiky, ale vzhledem k přijetí se opět často připojuje do kombinací s vlastnostmi, které již samy s přijetím souvisí. To znamená, že působení učitele nemůže sice vyhraněný stav a úroveň schopností žáka výrazněji ovlivnit (napravit ani zkazit), ale může ho doplňovat a podporovat (ženy směrem k přijetí, muži k nepřijetí). Počet učitelů matematiky a fyziky během středoškolského studia uchazeče není vzhledem k jeho přijetí či nepřijetí nijak podstatný.

Střední škola

Zbývá konečně podrobněji promluvit o znacích „typ a místo střední školy“. Je samozřejmé, že vlastnost navštěvovat speciální třídu pro výuku matematiky a fyziky (takových uchazečů bylo 56) souvisí s přijetím, a naopak, navštěvovat průmyslovku (24) či humanitní větev SVVŠ (16) souvisí s nepřijetím (i tyto vlastnosti však mohou být jinými výraznými faktory korigovány). Velká většina uchazečů (269) však přišla z přírodovědné větve SVVŠ. Tento fakt však sám nerozhoduje a je podstatným způsobem vázán na prospěch a účast v olympiádě. Při dělení uchazečů podle místa školy (z Prahy bylo 133 uchazečů, z dalších krajských měst 46 a odjinud 185) je na tom relativně nejlépe Praha (např. méně tam vadí učitelé muži), ale opět je vše silně vázáno na prospěch a olympiádu. (Např. častá účast uchazečů z venkova na olympiádě je kombinace, která souvisí s přijetím dokonce s větší signifikancí, než jde-li o uchazeče z Prahy a ostatních krajských měst.)

2. Rodinné podmínky

V této části (v níž bylo opět hodnoceno 365 uchazečů, z nich 214, tj. asi 59 %, bylo přijato) budeme zkoumat vliv rodinných a osobních podmínek uchazeče na jeho přijetí či nepřijetí na MFF. Rodinné poměry jsou zde dány věkem a vzděláním rodičů, počtem a pořadím dětí v rodině. Osobní poměry uchazeče jsou charakterizovány tím, zda chodil do školy v místě bydliště; kde chodil do školy; zda mu rodiče v učení matematiky a fyziky pomáhali a samozřejmě jeho pohlavím.

Dva z těchto znaků (místo střední školy a pohlaví uchazeče) jsme již sledovali dříve v jiném kontextu. Jejich opětné zařazení do této části nám umožní alespoň zhruba porovnat váhu rodinných faktorů a obrazu, který o uchazeči poskytuje střední škola.

Chlapci a dívky

O znaku „pohlaví uchazeče“ víme z předchozího, že významným způsobem souvisí s jeho přijetím na fakultu. (Z 254 chlapců bylo přijato 167, ze 111 dívek nepřijato 64.) Jeho vliv dokázaly převážít nebo korigovat jen některé zvláště silně působící faktory, vyjadřující aktivitu a schopnosti orientované k matematice a fyzice. V našem kontextu rodinných podmínek je pohlaví dokonce daleko nejsilnější vlastností.

Zdá se tedy, že ani konfigurace a působení rodiny se nemůže vůči těmto faktorům podstatněji prosadit. Tato hypotéza vyplynula ovšem pouze nepřímou z porovnávání různých částí výzkumu; její správnost a významnost by bylo třeba ověřit přímým šetřením.

Vlastnost být muž resp. žena nejen sama velmi signifikantně souvisí s přijetím resp. nepřijetím (to už koneckonců víme), ale navíc velká většina kombinací sledovaných faktorů, jejichž souvislost s přijetím, případně s nepřijetím, je signifikantní alespoň na hladině 1 % (čili zvláště významných), je závislá právě na pohlaví. Faktor pohlaví konečně převažuje vliv i takových vlastností, které samy o sobě působí opačným směrem (například vlastnosti „být první dítě v rodině“ nebo „mít malý věkový odstup od sourozenců“ dosti výrazně souvisí s přijetím, přesto však dívky s některou z těchto vlastností jsou relativně více mezi nepřijatými). Vlastnost „být ženou“ se nevyskytuje v žádné kombinaci související s přijetím, „být mužem“ pouze ve třech kombinacích souvisejících s nepřijetím (vždy se jedná o velmi malé podskupiny).

Velikost rodiny

Podívejme se nyní na to, jak se projevují ostatní sledované znaky. Důležitější z nich jsou ty, které popisují rodinnou situaci, mezi nimi pak především počet a pořadí dětí v rodině. Vlastnost „být prvorozený“ (těch je u nás 251) a vlastnost „mít věkový odstup od sousedního sourozence

nejvýše tři roky“ (249) každá samostatně souvisí s přijetím (takto globálně chápáná souvislost je však dána především podskupiny chlapců, kteří mají některou z těchto vlastností — viz poznámku o podskupinách dívek výše). Jejich negace a dále to, že v rodině uchazeče jsou alespoň čtyři děti (těchto případů bylo 25), souvisí s nepřijetím. Podíváme-li se na kombinace, na nichž se tyto znaky podílejí, vidíme dále, že jsou-li v rodině uchazeče dvě nebo tři děti (249 případů), záleží na pohlaví uchazeče nebo na tom, zda je či není prvorozený, nebo na jeho věkovém odstupu od ostatních sourozenců. Znak „být jedináčkem“ souvisí s přijetím pouze tehdy, jestliže matka má vyšší než základní vzdělání, případně byla-li při narození uchazeče starší než 35 let (nebo působí-li oba tyto faktory současně).

Zajímavé je, že tento případ je jediný, kdy se málo frekventovaná skupina „starých matek“ projevuje již v souvislosti s přijetím či s nepřijetím.

S nepřijetím souvisí vlastnost „být jedináčkem“ jen tehdy, když současně uchazečův otec má střední humanitní vzdělání. Význam zjištění, že uchazeč je jedináčkem, je tedy pro naše zkoumání minimální.

Vzdělání rodičů

Vzdělání rodičů je další v pořadí důležitosti sledovaných faktorů. Ukazuje se, že o něco větší význam má vzdělání matky. To, že matka má pouze základní vzdělání, souvisí samo s nepřijetím (ze 147 uchazečů, jejichž matka má pouze základní vzdělání, jich nebylo přijato 71). Toto zjištění nelze ale příliš přeceňovat, neboť je závislé na pohlaví (dívky, jejichž matky mají vyšší vzdělání, jsou také relativně častěji mezi nepřijatými) a některých dalších vlastnostech (uchazeči, kteří mají velký věkový odstup od ostatních sourozenců nebo kteří nejsou prvorození, zůstávají relativně častěji mezi nepřijatými, i když jejich matka má středoškolské vzdělání); navíc se ukázalo, že souvislost nepřijetí uchazeče se základním vzděláním matky se patřičně zvýrazní až spolupůsobením těchto nepříznivých vlastností. Na kombinacích souvisejících s přijetím se sice podílejí pouze matky s vyšším vzděláním, ale vždy musí spolupůsobit ještě další vlastnost (často je to prvorozenost). Žádná z kate-

gorii otcova vzdělání sama o sobě ani s přijetím, ani s nepřijetím nesouvisí. V kombinacích souvisejících s přijetím se objevují otcové vysokoškoláci (především humanitních oborů) většinou ve spojitosti s tím, že uchazeč je muž nebo je prvorozený (příčemž v rodině mohou být dvě nebo tři děti) nebo že matka je středního věku. U znaku „humanitní vysokoškolské vzdělání otce“ se dá prokázat souvislost s přijetím uchazeče i tehdy, jestliže chodil do střední školy na venkově (z 18 přijato 15). Naproti tomu na kombinacích souvisejících s nepřijetím se podílejí především otcové se středoškolským vzděláním. Zajímavé je, že dosti často s touto vlastností spolupůsobí i fakt, že uchazeč chodil do střední školy na venkově. Zdá se tedy, že právě v prostředí mimo velká města nabývá otcovo vzdělání na významu.

Stáří rodičů

U věku rodičů je (na rozdíl od jejich vzdělání) důležitější vliv otce.

Pro stručnost budeme mluvit o mladých, středně starých a starých otcích nebo matkách; kategorizace těchto znaků je uvedena v úvodní části článku.

„Mít středně starého otce“ (takových uchazečů je u nás 267) je vlastnost související již samostatně s přijetím, „mít mladého otce“ (65 případů) s nepřijetím. Uchazeči se středně starým otcem se však mohou vyskytnout také relativně častěji mezi nepřijatými, zvláště jsou-li to dívky; zato mít mladého otce je značný handicap — žádná kombinace, na níž se tato vlastnost podílí, nesouvisí s přijetím. V kombinacích vystupuje dále především střední věk matky; jeho souvislost s přijetím nebo nepřijetím závisí hlavně na pohlaví uchazeče, dále na počtu dětí v rodině (souvislost s nepřijetím se prokáže až při čtyřech a více dětech, při menším počtu dětí souvisí střední věk matky s přijetím) a vzdělání matky. Ostatní věkové kategorie se objevují dosti výjimečně a většinou se podřizují tomu, je-li uchazeč chlapec nebo dívka.

Zbývající sledované znaky se nijak výrazněji neprosazují a dá se u nich hovořit jen o určitých obecných tendencích. Pro přijetí je příznivější, chodil-li uchazeč do střední školy v Praze než na venkově (v Praze nejsou na závalu i dvě až tři

děti v rodině). Pokud jde o pomoc rodičů, jsou na tom o něco lépe samostatní uchazeči, kterým rodiče pomáhali v učení jen na národní škole. Vliv dojíždění do školy se nijak neprojevuje.

Závěr

Tím jsme ukončili přehled některých výsledků získaných průzkumem uchazečů o studium na MFF v roce 1968. Na celý výzkum se můžeme podívat z tohoto zorného úhlu. Kdybychom (teoreticky) znali vůbec všechny fakty o uchazečích, měli bychom tím jejich úplný obraz a znali bychom tedy i odpověď na naši základní otázku výběru na vysoké školy. To ovšem není nikdy prakticky možné a navíc by to nebylo ani účelné, protože bychom si s touto záplavou informací neuměli poradit. Naším cílem proto je najít rozumné a zvládnutelné množství vlastností, jež nám budou naše uchazeče co nejlépe popisovat a z nichž se dovíme pokud možno vše, co je v dané souvislosti důležité. Pokus o takový výběr byl proveden v předložené práci. Závěry bychom velice stručně a zhruba mohli shrnout takto: Pro přijetí na MFF má rozhodující roli pohlaví, inteligence a především nadání uchazeče pro matematiku a fyziku. Toto nadání se dá dobře měřit účastí a výsledky na matematické a fyzikální olympiádě a dále maturitními známkami z matematiky a fyziky. Podstatně menší úlohu než tyto faktory má školní prostředí, v němž uchazeč vyrůstal. Vliv rodiny se pak poměrně nevýrazněji projevuje, pokud jde o počet a pořadí dětí, méně již pokud jde o vzdělání rodičů.

Získané závěry jsou (jak jsme již řekli úvodem) rázu statistického a nikoli kauzálního. Je tedy samozřejmé, že mezi přijatými i nepřijatými uchazeči se dají nalézt konkrétní případy, které je nepotvrzují. To však nic neubírá na jejich platnosti, neboť nám šlo o to zachytit a odhalit obecné tendence a souvislosti, tak jak se projevovaly v našem materiálu.

Závěrem bychom se rádi zmínili o třech věcech. Především je třeba poznamenat, že pro bohatost materiálu a výsledků, které poskytl, nebylo možné je uvádět v plné šíři. Bylo třeba rezignovat na rozbor některých jemností i na různé výjimky, které, i když byly samy o sobě zajímavé, nebyly v daném kontextu podstatné a

mohly vzniknout v důsledku náhodné konstelace ve vyšetřovaném souboru. Na druhé straně jsme se však snažili postihnout daný problém v co největší šíři, zhodnotit roli sledovaných znaků a všimnout si jejich vazeb. I když celkový rozsah článku není nejmenší, domníváme se, že další snaha o jeho redukci by již vedla k přílišnému a nesprávnému zjednodušení a k zanedbání některých podstatných zjištění, která se z materiálu dají odvodit. Za druhé je zde otázka, zda, případně do jaké míry se získané závěry dají zobecnit na situaci v jiných oborech studia. Nehledě na to, že část sledovaných faktorů se váže ke studiu na MFF, není zcela jasné, jakou roli by u jiného studia hrálo například pohlaví, školní vlivy a jiné. Částečné srovnání lze učinit s podobně zaměřeným výzkumem posluchačů fakulty všeobecného lékařství (popsaného v práci [3]), ale k úplnému objasnění této otázky by bylo třeba provést další rozsáhlé studie. Konečně za třetí je třeba poznamenat, že celý materiál byl zpracován pod zorným úhlem naší základní otázky, totiž kdo jsou a podle čeho se poznají vhodní a nevhodní uchazeči o vysokoškolské studium. Vzhledem k tomu, že autor prováděl celý výzkum včetně nutných technických prací prakticky sám, nemohl se již věnovat dalším aspektům a možnostem, které shromážděná data skýtala. I tak však doufá, že předložená práce může posloužit jako dílčí příspěvek k objasnění otázky výběru maturantů pro vysokoškolské studium.

Литература

- [1] Hájek, P.: *Problém obecného pojetí metody GUHA*. Kybernetika, 6, 1968, č. 4, s. 505.
- [2] Hájek, P.: *O metodě GUHA automatického vyhledávání hypotes*. Čs. fyziologie, 18, 1969, č. 2, s. 137.
- [3] Brokl, L.—Šafář, Z.: *Průzkum studentů medicíny Karlovy university v r. 1962 až 1963*. Sociologický časopis, 2, 1966, č. 6, s. 749.

Резюме

Резюме 3.: Исследование желающих поступить на физико-математический факультет Карлова университета

Эта статья возникла на основе исследования, проведенного автором на физико-математическом факультете КУ и касающегося подавших заявку на поступление на факультет в 1968 г. Основной материал, использованный для исследования, затрагивал семейные и лич-

ные условия желающего поступить в вуз, среднюю школу, на которой он учился, и сами приемные экзамены. Свойства, характеризующие эти области, приводились в связь с фактом, был ли или не был ли принят желающий поступить на факультет на основе действительных экзаменов и собеседования.

Таким образом целью не являлось исследование успеваемости на физико-математическом факультете или устройство на работу в практической жизни принятых кандидатов. Смыслом исследования являлся анализ значения и взаимного воздействия наблюдаемых факторов и попытка выбрать из них те, которые дают нам о поступающих на факультет все существенные данные.

Целью статьи с одной стороны является ознакомить читателей с возможностями и способами приложения в социологии пока мало известного способа обработки данных (т. наз. метод GUHA), с другой стороны дать обзор по главным итогам исследования.

Метод GUHA (General Unary Hypotheses Automaton), или же одна его версия, которая была использована для обработки материала и алгоритм которой основан на статистическом предикате связи, дает возможность получить все гипотезы о связи наблюдаемых факторов и их комбинаций с одним т. н. поставленным свойством (т. е. в нашем случае с принятием или с неприятием поступающего на ФМФ). Каждая из полученных гипотез имеет форму: «Комбинация свойств K в отношении сигнификантности связана с поставленным свойством V ». (Для оценки сигнификантности используется точный тест Фишера.) Важно то, что метод сам находит все сигнификантные гипотезы, верифицируемые данным экспериментальным материалом, и представляет их заказчику для дальнейшей обработки (в отличие от случая, когда заказчик сам строит какую-нибудь гипотезу о связи следующих признаков и спрашивает, является ли эта гипотеза сигнификантной) и что он является полифакториальным, т. е. позволяет в одно и то же время следить за несколькими свойствами и высказывать о связи их комбинации с поставленным свойством. Техническая обработка изучаемого материала осуществлена на самодействующей вычислительной машине МИНСК 22.

После обширного анализа и интерпретации итогов, полученных при помощи вычислительной машины (методика которой в общих чертах дана в статье), были сформулированы настоящие итоги и выводы. Очень кратко их можно подытожить при помощи констатирования, что наши исследования указали решающую роль пола, интеллигенции и прежде всего способностей желающего изучать математику и физику в вузе. Эти способности можно хорошо измерять посредством участия и результатов в математической олимпиаде, и далее отметок, полученных при сдаче аттестата зрелости по математике и физике. Роль значительно меньше, чем эти факторы, играет обстановка в школе, в которой поступающий вырастал. Влияние семьи в свою очередь сравнительно наиболее ясно может наблюдаться смотря по количеству и очередности детей, меньше проявляется образование родителей.

Понимается, возникает вопрос, до какой степени возможно полученные выводы обобщить для ситуации в других специальностях учебы. Несмотря на это, автор надеется, что предлагаемая статья может послужить в качестве отдельного выступления в дискуссии об поисках оптимальных предиктивных признаков в отношении приема студентов в высшее учебное заведение.

Summary

Renc Z.: Research of Applicants for Studying at the Faculty of Mathematics and Physics, Charles University

The article presents the results of a research carried out by the author at the Faculty of Mathematics and Physics, Charles University, concerning the applicants for entering the Faculty in 1968. The basic research material concerned the family and personal conditions of the applicant, the secondary school where he had studied and the entrance examinations themselves. The qualities describing these three areas were put in connection with the applicant's admittance or non-admittance at the Faculty on the basis of a regular admission procedure. As concerns the applicants who were admitted, no attention was paid to the success of their studies or to their competence in practice.

The research aimed at analysing the significance and the interaction of the factors examined and at selecting the factors which would supply all substantial information concerning the applicants.

The aim of the article is, on the one hand, to acquaint the reader with the possibilities and ways of applying the so-called GUHA method of data processing which has hitherto not been generally known in sociology and, on the other hand, to present a survey of the main research results.

The GUHA (General Unary Hypotheses Automaton) method — or better: one of its versions — which was used in processing the material, the algorithm of which is based on the statistical predicate of connection, enables us to obtain all the hypotheses concerning the connection of the examined factors and their combinations with the so-called

fixed quality (i.e., in our case, admission or non-admission to the Faculty of Mathematics and Physics). Each of the hypotheses obtained has the following form: "The combination of the qualities K is significantly connected with the fixed quality V" (the exact test of Fischer is applied in valuing the significance). It is of importance that the method itself will find all the significant hypotheses verifiable by the given experimental material and will present them to the customer for further processing (in contrast to the case when the customer himself sets up some hypothesis about the connections of the examined features and asks whether this hypothesis is significant), and that it is poly-factorial, i.e. enables us simultaneously to examine several qualities at once and to make statements on the connection of their combinations with the fixed quality. The technical processing of the examined material was carried out on the automatic computer Minsk 22.

After a detailed analysis and interpretation of the results obtained by the computer (the methodology of which is roughly described in the article), the actual results and conclusions were formulated. They may be most concisely summed up by stating that our research has shown the decisive role of sex, intelligence, and particularly of the applicant's abilities in mathematics and physics. These abilities can easily be measured by the participation in the mathematical and physical Olympiad and its results, and further by the marks in mathematics and physics attained in the leaving examination. The school environment in which the applicant has grown up plays a substantially lesser role than the above-mentioned factors. The influence of the family can be relatively most effectively examined by the number and order of children; the parents' education manifests itself to a lesser degree.

The question naturally arises as to what extent the obtained results can be generalized for the situation in other branches of study. Notwithstanding, the author hopes that the present paper may serve as a partial contribution to the discussion about searching for optimum predictive variables as concerns the admission to university.

Jaromír Obzina: K leninskému pojetí politiky
Praha, Horizont 1971, s. 167.

Vztah politické praxe k vědeckému poznání politických jevů a ideologická stránka obsažená nutně v tomto vztahu — to jsou problémy, které u nás vystoupily s mimořádnou aktuálností do popředí v období překonávání politické nejistoty a formování reálné politické linie. Této problematice je ve významné míře věnována pozornost i v knize Jaromíra Obziny *K leninskému pojetí politiky*. Jde o publikaci, která shrnuje pojednání a stati autora z let 1967—1970; je tedy určitým teoretickým svědectvím o narůstající politické krizi v naší zemi a o jejím překonávání. Vztah teorie a praxe se v knize promítá ve dvojí poloze: jednak jako teoretická analýza tohoto vztahu, jednak jako zaujetí teoretického stanoviska ke zcela konkrétním politickým činům a jejich důsledkům. Autor tedy uplatňuje obecně formulovaná hlediska (v kapitole *K leninskému pojetí politiky*) na zcela určitou politickou skutečnost (v kapitole *Proti pravcovému oportunismu*). Zprostředkujícím článkem je hodnocení ideologického směru, který se transformovaně promítl do „reformních“ koncepcí v Československu (kapitola *Ke kritice politické ideologie masarykismu*).

Problém vztahu politické teorie a praxe řeší J. Obzina v řadě dalších souvislostí. Především je to samo pojetí politiky, které v leninském smyslu charakterizuje jako vztah mezi třídami s důrazem na její masový charakter. (Lenin: „...tam, kde jsou milióny, tam teprve začíná opravdová politika...“). Postihuje tím skutečnou kvalitu leninského, proletářského přístupu k politickým jevům a politickému jednání: politika není činností „vyvolených“, „reprezentantů“, ale výsledkem aktivního jednání miliónů lidí. Zde pak vzniká otázka, kterou lze zodpovědět pouze určením základní podmíněnosti politického jednání a současně vymezením úlohy politického uvědomění. Jde o problematiku cílevědomé politické praxe.

Odpověď na první část otázky poskytuje leninské řešení vztahu ekonomiky a politiky. Určující význam ekonomiky v činnosti socialistického státu znamená, že „jakékoli opatření a ekonomické opatření především je nutno posuzovat z hlediska vzájemného poměru tříd a sociálních skupin a především z hlediska posílení morálně politické jednoty lidu, a tím i upevnění státní moci“ (s. 24, 26). Aktivní politika vyvozuje tedy z určující role ekonomických vztahů nikoli prosté podržování se ekonomickým potřebám, ale vyžaduje,

aby každý zásah napomáhal politickým cílům dělnické třídy a vycházel ze zájmu pracujících. Druhou stránkou téže věci je získat pro tuto politiku aktivní podporu mas; „politický subjekt se musí naučit vyvolávat ve společenských třídách, vrstvách a skupinách takové politické procesy, politická mínění a přesvědčení, aby mohl uskutečnit reálné politické cíle“ (s. 15).

Zmasovění politiky, k němuž dochází v souvislosti se vstupem dělnické třídy do politického života, znamená současně novou kvalitu politiky samé. Reálná politika je stále méně bojem politicky uvědomělých menšin o podporu mas a mění se v boj o vlastní politické uvědomění mas. Tím se stává *ideologický boj* „permanentní, nedílnou součástí politiky“ (s. 56). Vzrůstá úloha interpretace historických i aktuálních dějů a faktů, i jejich různého — třídně podmíněného — vidění, neboť přijetí určité interpretace může podstatně ovlivnit jednání jednotlivců, třeba v rozporu s jejich sociálním postavením.

Vliv ideologického působení se může v různých souvislostech jevit jako potenciální zdroj „iracionality“ v politice, ovšem marxisticko-leninská politika i zde hledá objektivní základ. Tato politika usiluje o maximální soulad objektivních zájmů lidí se skutečným přesvědčením občanů, s jejich uvědomělostí. Aktivní politika revoluční strany přitom skutečně vede miliónové masy stále k hlubšímu a praktičtějšímu pochopení i uskutečňování jejich vlastního objektivního zájmu.

Zajímavá je z tohoto hlediska charakteristika politických institucí jako nástrojů třídní moci (s. 27). Státní moc jako nejpodstatnější politický faktor zajišťující politické panství třídy je nástrojem realizujícím její cíle; není ale „...v žádném případě chápán jako konečná, programově cílová kategorie“, nýbrž „jako reálný prostředek k dosažení komunistické společnosti“ (s. 23). Abstraktní „antiinstitucionální“ koncepcí se z téhož stanoviska jeví jako utopická fráze.

Z uvedených souvislostí zřetelně vyplývá složitost tvorby, poznání i uskutečňování aktivní revoluční politiky. V oblasti poznání se kniha právem zabývá především kategorií stranickosti, kterou chápe jako „teoretický výraz třídně společenské podmíněnosti“ (s. 30). Historická role dělnické třídy vytváří z tohoto hlediska specifickou kvalitu poznávací i praktické činnosti; „její uvědomělá stranickost je objektivně neoddělitelná od přísné vědeckosti“ (s. 31). Avšak tuto dialektiku „nelze redukovat na lineární ko-

respondenci teorie a praxe". J. Obzina vychází z poznání, že jednotlivé součásti společenské teorie mají ve vztahu k praxi dělnické třídy různou kvalitu bezprostřednosti a zprostředkovanosti. Z toho současně vyplývá, že i politické instituce dělnické třídy zaujímají diferencovaný postoj k teoretickému poznání a k poznatkům o společnosti; nelze předpokládat automatickou společenskou podporu jakémukoli rozvoji vědy (s. 33). Autor klade v této souvislosti důraz na nutnost „vytřáset podmínky pro ověření jednotlivých závěrů společenskou praxí“, neboť hlavně tak lze na základě vědecké analýzy „určit progresivnost či reakčnost jednotlivých hypotéz či teorií“ (s. 33).

Společenskou praxí je především sama aktivní politická činnost lidí. Nemá-li se v politice projevit „iracionální“ element, je nutné, aby byla „věcně, perspektivně a prognosticky řízena marxisticko-leninskou stranou“, za kterou stojí „politické uvědomění, obětavost a nadšení mas, jichž je strana nedílnou součástí“ (s. 56). Autor se vrací v této souvislosti ke vztahu politiky a vědy jako dvou relativně nezávislých oblastí lidské činnosti. Společně je jim zvláštní postavení ve společnosti: výsledky a důsledky jejich působení pronikají „veškerou společenskou činnost... především z hlediska zájmů vládnoucích tříd“ (s. 57). Proto jim teorie věnuje mimořádnou pozornost: autor zde uvádí přehled široké problematiky, která souvisí s konstituováním „vědy o vědě“ a politických věd (s. 58). Z pozice dělnické třídy a marxisticko-leninského pojetí politiky vyplývá nutnost zaujímat vždy určitý postoj k rozvoji vědeckého poznání. Autor dovozuje, že je to právě komunistická strana, která může z této pozice řešit otázky rozvoje vědy a uplatňování vědeckých poznatků ve společenské praxi.

Stranický přístup k teoretickým formulacím a k celým ideologickým směrům je — jak kniha J. Obziny dostatečně prokazuje — základním vodítkem pro pochopení společenské funkce určité ideologické soustavy. J. Obzina například upozorňuje, že nestačí vyzdvihovat jen *vědecký* princip marxistického humanismu; je nutné pochopit jej jako princip *revoluční*. Právě z tohoto hlediska charakterizuje Masarykův humanismus v souladu se Zd. Nejedlým jako princip protirevoluční. Toto vymezení dokládá na „antropokratickém“ a nacionálním určení demokracie, které od Masaryka převzal E. Beneš ve svém pojetí humanitní demokracie. Pojmy, které stojí v základu této teorie (pojmy „člověčnosti“, „lidství“, „bratrství“), poukazují již svou abstraktností na to, že mohly vyústit jen v „humánně pojatou teorii buržoazní demokracie“ (s. 77), podepřenou sociálním reformismem s antikomunistickým cílem. O této orientaci svědčí vlastní výrok Masarykův: „U nás v Československu jsme my, zakladatelé republiky, ubili zárodek bolševictví tím, že jsme se rozhodně dali na cestu sociálních reforem“ (s. 81).

Autor se nezabývá masarykismem jako historickým ideologickým protisocialistickým směrem, nýbrž jako zdrojem, z něhož v roce 1968 čerpala část protisocialisticky orientovaných politiků a publicistů „vlastní“ argumenty. Uvádí například formulace z prohlášení několika bývalých členů Československé strany národně socialistické (Svobodné slovo, 2. 7. 1968), kteří se hlásí „k Masarykově humanitní demokracii a socialismu“.

Zajímavé srovnání uvádí autor ve třetí části knihy. Konfrontuje výroky „reformních“ publicistů jednak s programovými prohlášeními Československé strany socialistické z roku 1918, jednak s dokumenty této strany z roku 1931 a 1947. Názorně dokládá myšlenkovou spřízněnost těchto publicistů (z nichž někteří se hlásili ke KSČ) s otevřeně antikomunistickými výroky národně socialistické strany před druhou světovou válkou a po ní.

Závěr knihy je věnován analýze oportunismu v dělnické revoluční straně. Ukazuje na různé roviny, v nichž oportunismus jako sociální jev proniká do teorie (teorie živelnosti) i do politické praxe (reformismus) a v nichž se formuje jako určitý politický program i taktika (s. 139). Boj proti oportunismu vidí proto jako permanentní úkol, který je „ve své podstatě pokračováním boje proti buržoazii a v našich podmínkách zejména proti maloměšáctví“ (s. 149). V souvislosti s centrismem se kniha dotýká i otázky tzv. politické čestnosti a upřímnosti. Autor přesvědčivě ukazuje, že zde nelze použít subjektivní kritéria vycházející z osobních motivů určité činnosti: právě naopak, základem musí být „soulad objektivní činnosti v nejširším slova smyslu s objektivně progresivními tendencemi společensko-politického vývoje“ (s. 158).

Konkrétním hodnocením, odlišujícím individuální a skutečná třídní, tj. objektivní kritéria politické činnosti, dává Obzina práce mnohé podněty k zamyšlení i nad aktuálními problémy a otázkami.

René Rohan

B. A. Grušin: Mnění o mire i mir mnění (Mínění o světě a svět mínění)

Moskva, Politizdat 1967, s. 400.¹

Problematika veřejného mínění a jeho výzkumů, po léta intenzivně rozvíjená v západních zemích, až do nedávna postrádala důkladnější marxistickou analýzu jak teoretických aspektů, tak metodologie výzkumu veřejného mínění. Marxističtí vědci — dosud zejména J. J. Wiatr, A. K. Uledov, R. Račkov — svými pracemi v posledních letech postupně vykrývají prázdná místa. Mezi nimi má největší podíl na studiu marxistického pojetí veřejného mínění B. A. Grušin, a to především svou knihou *Mínění o světě a svět mínění*.

Autor se zabývá problematikou veřejného mínění řadu let. Jeho výzkumná činnost je známa z výzkumného pracoviště při Kom-

¹ Vydání knihy v českém jazyce připravuje nakladatelství Svoboda na rok 1972.

somologické pravdě a v poslední době z *Ústavu sociologie při AV SSSR*, kde vede sekci výzkumů veřejného mínění.

Grušinova kniha, poctěná výroční cenou Svazu sovětských novinářů za rok 1967, překonává kvalitou i rozsahem známou práci A. K. Uledova *Obščestvennoje mnenije sovětskogo občestva* (Moskva 1963). Je v první řadě dílem sociologickým, a to přes všechny obtíže, které přináší interdisciplinární charakter veřejného mínění, a tedy sledování všech jeho podstatných hledisek filosofických, sociologických, psychologických a politických. I když Grušin poukazuje na složitost fenoménu *veřejné mínění* a označuje ho za „organickou slitinu sociálních, ideologických, psychologických, logických a dalších elementů“, považuje veřejné mínění především za problém sociologický a tak k němu také přistupuje. Svoje sociologické krédo vyznává hned v obšírnější předmluvě.

Za základ marxistické sociologie považuje historický materialismus, avšak sociologii s ním neztotožňuje. Ponechává otevřenou cestu i jiným názorům, když soudí, že blízká budoucnost ukáže, zda analýza jevů společenského života se bude uskutečňovat v rámci historického materialismu, nebo se rozroste do rozměrů samostatných společenských věd.

Kniha nese podtitul *Problémy metodologie výzkumu veřejného mínění*. Ve skutečnosti její obsah rámec metodologie přerůstá. Zabývá se, zejména v prvních kapitolách, především teoretickými aspekty, jak píše autor, „substanciální analýzou“ fenoménu *veřejné mínění*. A z toho hlediska je ji možno považovat za dílo teoreticko-metodologické. Grušin chápe metodologii velmi široce, zobecnění, k nimž dochází, považuje spíše za oblast metodologickou než teoretickou.

V první kapitole, zaměřené na *podstatu veřejného mínění*, Grušin shrnuje dosud známá marxistická vymezení veřejného mínění jako součásti společenského vědomí a odrazu společenské reality. Složitost tohoto odrazu spatřuje především ve faktu, že veřejné mínění může být pravdivé, ale i lživé. Podle Grušina je „vždy originální směsicí přesných poznatků a iluzí, propletenec elementů pravdy a fantazie“. Poukazuje na neobyčejný synkretismus veřejného mínění a kritizuje pokusy o jeho násilné vyčleňování jako nového principu zkoumání společenského vědomí. Jako „genus proximum“ veřejného mínění pak určuje, aniž však jej hlouběji vysvětluje, masové vědomí, vědomí mas.²

Kapitola o *fungování veřejného mínění* je věnována především analýze rozdílů mezi veřejným míněním v kapitalismu a v socialismu. Autor však upozorňuje na nebezpečí dichotomického přístupu k hodnocení společnosti a odmítá schematické, nevědecké posuzování skutečnosti. Nelze zamlčovat, vysvětluje, že právě v rámci buržoazní demokracie dosáhlo veřejné mínění svého po-

čátečního rozvoje, stejně jako že právě zde začala vznikat jeho teorie a rozvíjet se i praxe jeho výzkumu. Uvádí, že vládoucí kruhy kapitalistického světa znají úlohu veřejného mínění a nepopírají ji, usilují však o to, aby tuto sílu podřídily svému vlivu a využily ji pro své pragmatické zájmy. Přísně rozlišuje pokrokové lidové veřejné mínění a mínění vládnoucích tříd. Antagonismus těchto mínění považuje za omezení veřejného mínění v podmínkách kapitalismu.

Fungování veřejného mínění za socialismu spojuje Grušin především s účastí lidu na řízení společenských záležitostí, státu. Socialistické zřízení dává předpoklady k vyjadřování veřejného mínění i k jeho působení. Skutečným subjektem historického vývoje se však může stát teprve v komunismu.

V této části knihy tedy Grušin vymezuje funkce veřejného mínění především z hlediska politického. Jeho výklad je nutno chápat jako úvahu o možnostech veřejného mínění v dalším vývoji socialistické společnosti. Jinak může ve čtenáři vyvolávat dojem zjednodušování skutečnosti a přeceňování možností veřejného mínění.

Závěrem kapitoly podává autor klasifikaci funkcí veřejného mínění. Rozlišuje funkce podle rovin působení v závislosti na: 1. charakteru vlivu mínění na instituce a lidi (expresivní, konzultativní, direktivní), 2. obsahu vyjádřeného mínění (hodnotící, analytická, konstruktivní a regulativní), 3. formě (pozitivní a negativní).

V kapitole o *objektu veřejného mínění* jde autorovi především o vymezení obecné způsobilosti a oprávněnosti veřejného mínění, o jeho poznávací schopnost a objektivitu. Zabývá se efektivností výzkumů, veřejného mínění z hlediska zkoumaného objektu. Uvádí nové pojmy *práh dostupnosti* a *princip účelnosti* veřejného mínění. Dokazuje, že veřejné mínění má — pokud jde o předmět úsudků — jisté hranice. *Práh dostupnosti* je dán nejen množstvím informací a poznatků lidí, nýbrž také objektivní podstatou jevů samých, mechanismem jejich poznávání masami lidí. Rozeznává mínění o bytí a mínění o vědomí. Omezení soudů veřejnosti z hlediska jejich předmětu je dáno také „principem účelnosti“, protože ne všechno, co je lidmi masově vnímáno, má smysl zkoumat.

Veřejné mínění je podle Grušina omezeno rovněž formálně vyjádřenými kritérii: veřejným zájmem, diskusností a kompetentností. Na těchto kritériích dokazuje, že veřejné mínění se v praxi nevyjadřuje o čemkoli, nýbrž pouze o některých, výrazně vymezených problémech.

K některým závěrům autora je možné vznášet připomínky. Až příliš striktně vymezuje hranice mezi míněním a věděním, poněkud přeceňuje kritérium diskusnosti a lze také namítat, že nepostihuje všechny

² Veřejným míněním jako masovým vědomím se Grušin zabývá v některých svých pozdějších článcích, např. *Logické principy issledovanija massovo-*

vogo soznanija (Voprosy filosofii, 1970, č. 7 a 8) a *Massovoe soznaniye: fenomen osvedomlennosti* (Voprosy filosofii, 1971, č. 6).

stránky objektu veřejného mínění. Přesto však je tato část knihy z hlediska marxisticko-leninského přístupu nejobjevnější.

Úloha *subjektu veřejného mínění* je obsahem další kapitoly. Autor v ní přehledně, v souladu se soudobými teoretiky analyzuje pojem veřejnosti jako nositele veřejného mínění a odmítá zužující a omezující výklady, které tento pojem ponejvíce zkreslují. Zabývá se otázkou monismu a pluralismu názorů a kritizuje Uledova, který odmítá pluralismus veřejného mínění za socialismu.

Za podstatu názorového pluralismu považuje Grušin pluralismus materiálních podmínek — sociálně demografickou strukturu společnosti. Názorovou odlišnost za socialismu dává do úměry se stupněm konkretizace posuzovaných problémů.

V páté kapitole, nazvané *projevy veřejného mínění*, se autor zabývá převážně sociálně psychologickými aspekty vnitřní struktury veřejného mínění. Analyzuje mínění jako soud, sleduje jeho hodnotící hlediska a uvádí šest základních typů soudů. Věnuje pozornost problematice pravdivosti veřejného mínění, jeho omylům a omezujícím vlivům. Shrnuje dosavadní poznatky, doplňuje je vlastními zkušenostmi a hodnotí z marxistického hlediska některé názory jiných teoretiků a výzkumníků.

Poslední dvě kapitoly jsou věnovány problematice zkoumání veřejného mínění. První z nich se zabývá *úkoly studia veřejného mínění*, zejména obecnými způsoby poznávání skutečného mínění lidí, teoretickou základnou této činnosti a praktickou orientací a významem výzkumů veřejného mínění. Grušin jednoznačně zdůrazňuje důležitost studia veřejného mínění jako aktivní součásti a nezbytné podmínky procesu rozvoje a zdokonalování celého systému sociálních vztahů ve státě. Na Leninových výroch dokládá nutnost zkoumání veřejného mínění pro fungování reprezentativní demokracie v socialismu, pro zdokonalování mechanismu společenského zřízení, pro sociální výchovu mas i vůdců. Stupeň využití tohoto studia v praxi nezávisí podle Grušina jen na pracovních vědy, ale především na pracovních praxe, na jejich respektu k vědecké analýze a zájmu o ni.

Autor se záměrně nezabývá obsahlou, avšak rámec knihy přesahující problematikou tvorby veřejného mínění. Také však, až na některé odkazy, pomíjí analýzu veřejného mínění z hlediska teorie informace.

Ke *způsobům zjišťování veřejného mínění* se Grušin vyjadřuje obecněji, než je v knihách tohoto druhu obvyklé. Sleduje především společenský význam výzkumu veřejného mínění, ale zabývá se také klasifikací a možnostmi jednotlivých výzkumných metod. Za nejvážnější problém považuje vztah zjištěného a skutečně existujícího veřejného mínění. Charakterizuje hlavní metody zjišťování veřejného mínění a všímá si podrobněji kladných a záporných stránek výběrového dotazníkového šetření. Zabývá se též reprezentativností výběru z hlediska jeho kvality a kvantity. Výklad však nepřekonává

dosud známé poznatky v této oblasti výzkumu.

Celá kniha, až na některé rozvleklé pasáže, je napsána zajímavě a srozumitelně, s použitím řady faktů z výzkumů veřejného mínění v Sovětském svazu. Autor je používá nejen jako východiska pro metodologická zobecnění, ale také k podpoření a dokreslení svých úvah.

Přestože B. A. Grušin projevuje mimořádnou úctu k faktům, nevyvaroval se sám některých dostatečně nepodložených hodnotících soudů. V některých závěrech jsou patrné určité iracionální prvky, projevující se ve snaze obhajovat věc za každou cenu.

Grušinovo pojetí veřejného mínění logicky vychází z myšlenkového bohatství marxismu-leninismu. Toto pojetí je patrné ve všech částech knihy. Autor se opírá o klasiky marxismu-leninismu i o současné marxistické teoretiky a ponechává prostor k dalším úvahám a studiu. Přitom s příslušnou dávkou kritiky a rezervovanosti respektuje přínos nemarxistických vědců a výzkumníků.

Největší přínos Grušinovy knihy, vedle již jmenovaných kladů, spočívá ve výrazném dialektickém pojetí látky, v tvůrčích podnětech, v otevření a odkrytí možností další badatelské práce v sociologii veřejného mínění. Lze ji označit za dosud nejucelenější a nejobsáhlejší marxistické pojednání o problematice veřejného mínění.

Lubomír Vacek

P. V. Pičugin: Mesto i rol politiki v razvitii sovetskogo obščestva (Místo a úloha politiky v rozvoji sovětské společnosti)

Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1971, 124 s.

Náš knižní trh je stále lépe zásobován sovětskými publikacemi různých vědních oborů. Z celé řady prací z oblasti teorie a sociologie politiky, které v poslední době vyšly v Sovětském svazu, zaujme nás jistě práce P. V. Pičugina *Místo a úloha politiky v rozvoji sovětské společnosti*. Nevelký rozsah publikace je dán tím, že jde o torzo větší práce, jejíž dokončení bylo přerušeno nenadálým skonem autora v únoru 1970. Otázka rozsahu nesnižuje však význam práce. Jde o publikaci, jejíž autor prokázal zásadový a principiální marxisticko-leninský přístup k výkladu dané tematiky. Redakčně vydavatelská rada Moskevské university doporučuje proto tuto práci jako učební pomůcku ke studiu vysokoškolských studentů, aspirantů i posluchačů sítě stranického vzdělávání. Protože se i u nás v současné době právem rozšiřuje studium nejnovější vědecké literatury ze socialistických zemí, zejména ze Sovětského svazu, v originále, bude užitečné referovat o obsahu a významu této zajímavé a cenné práce z oboru teorie politiky. Je to nutné i proto, že oblast politiky se v socialistické společnosti stává ústřední oblastí vědy i praxe, ovlivňující celý život společnosti.

Určení publikace jako učební pomůcky vedlo zřejmě autora k tomu, že nehledal

za každou cenu hypotetické cesty výkladu dané tematiky, ale postavil svou práci na trvalých hodnotách díla klasiků marxismu-leninismu. Již běžné prolítování knížky přesvědčivě ukazuje, že práce je především plně postavena na teoretickém odkazu V. I. Lenina. Autor v celé práci vhodně používá historickou metodu, aby čtenáři názorně ukázal vývoj sociologických aspektů politické sféry společenského života SSSR. Práce je dále založena na dokumentech KSSS a mezinárodního komunistického dělnického hnutí. Autor přímo názorně ukazuje, jak má společenskovědní pracovník v socialistické společnosti pracovat se stranickými dokumenty. Projevuje pozoruhodnou znalost materiálů jednotlivých plenárních zasedání ÚV KSSS. Stranické dokumenty a usnesení se v jeho práci jeví jako živý podnět pro teoretickou publicistiku sovětských autorů. Kniha je doplněna řadou odkazů na nejnovější sovětskou časopiseckou i knižní publicistiku.

Již v úvodu autor zdůrazňuje, že politika patří mezi nejdůležitější sociální jevy. Tvůrčí duch marxismu-leninismu vyžaduje další prohloubení a teoretické rozpracování jednotlivých stránek politické vědy, otázek, které před nás staví soudobý světový revoluční proces, výstavba komunismu v SSSR a rozvíjení socialismu v zemích lidové demokracie. V poznámce o literatuře k těmto otázkám ukazuje autor, že v posledních letech se objevilo i v Sovětském svazu mnoho prací věnovaných sociologickým problémům politiky.¹ V těchto pracích se vyjasňuje specifikum politiky, její sociální podstata a objasňuje se vzájemný vztah politiky a ostatních sfér společenského života. Nejužitečnějším se podle P. V. Pičuginy jeví zkoumání politické sféry společnosti z hlediska její struktury a funkční souvislosti jejích strukturálních prvků. Takový přístup nejlépe přispívá k poznávání politiky a jejího místa mezi ostatními sociálními jevy a také nejlepšímu určení prostředků její realizace.

V recenzované práci se autor věnoval zejména sociologické stránce politiky. Pokusil se, jak sám uvádí, zobecnit výsledky výzkumů sovětských filosofů a sociologů z této oblasti a vyjádřit také svá hlediska na řadu důležitých otázek sociologické teorie politiky.

Vlastní obsah práce má dvě části. V první části, nazvané *Sociální podstata politiky sovětské společnosti*, rozebírá autor obecně teoretické otázky politiky, vztah objektivního a subjektivního faktoru v politice, vztah politiky a sociálních zájmů a vědecké základy politiky. Závěrečná kapitola této části, nazvaná *Politická strategie a taktika KSSS*, je vlastně přechodem ke druhé, konkrétnější části práce.

V první části autor především ukazuje,

že zkoumání politiky je spojeno s problémy nejen teoretického, ale i terminologického charakteru. Již vlastní pojem „politika“ se používá v různém smyslu. V sociologické literatuře se politika objasňuje buď jako činnost strany a státu, či jako vztahy tříd a národů, nebo jako jedna z forem společenského života apod. V běžném životě a vědomí lidí se politika chápe jako účast lidí na společensko-politické činnosti. K tomu je nutné poznamenat, že pojem politika má i další významy. V tom nejběžnějším smyslu se jím rozumí i chytračení nebo orientace člověka nebo skupiny na nějakou činnost, existuje ekonomická politika podniku apod. Domnívám se, že v této souvislosti se nemůžeme vyhnout tomu, jak chápe politiku buržoazní sociologie a politická věda. Vždyť známe z naší nedávné praxe netřídní konstrukce mocenských struktur pod názvem marxistická sociologie politiky. Autor recenzované práce správně uvádí, že poznat podstatu, strukturu a funkce politiky bylo možné jedině z pozic materialistického pojetí dějin. Marxistická sociologie chápe politiku jako historický jev, vzniklý a rozvíjející se na základě materiální výroby. Marxisticko-leninská analýza politické sféry společenského života ukazuje, že do pojmu politika v širším smyslu je možné zahrnout: souhrn politických názorů, idejí a teorií; politické vztahy vyjádřené v činnosti tříd, národů a sociálních skupin jako činitelů státní moci; politické organizace a instituce a jejich činnost. V užším smyslu je pak možné politiku chápat jako směr činnosti tříd, stran a států. S odvoláním na A. Bovina ukazuje autor na nesprávnost zařazování politiky mimo sféru společenského bytí, jen do oblasti ideologie a teorie. Vždyť takové politické instituce, jako je stát a strana, takové politické procesy, jako je válka či revoluce, naprosto není možno považovat pouze za projevy společenského vědomí.

Za velmi důležité kategorie marxistické sociologie považuje P. V. Pičugin pojmy *objektivní podmínky* a *subjektivní faktor*. Specifikum vztahu subjektu a objektu jako sociologických kategorií spočívá podle něho v tom, že odrážejí nejen substancionální, ale i strukturálně funkční stránku sociálně historické praxe lidí v rozvoji společenských procesů. Objektivní stránku politiky představují výsledky praktické politické činnosti stran, tříd, národů i států, tedy reálné existující politické vztahy. Subjektivní stránka politiky zahrnuje politické názory, ideje a teorie, vůli, uvědomělost a organizovanost mas, tříd a stran a cílevědomost jejich činnosti. Velmi podrobně, s mnoha odkazy na V. I. Lenina a na dějiny socialistické revoluce i výstavby socialismu a komunismu v SSSR analyzuje autor vztah obou těchto kategorií. Z hlediska existující politické jed-

¹ Autor neuvádí tituly, uvedme zde proto jen některé:

Bovin, A.: *K postanovke sociologičeskich problem politiki*. Sociálnyje issledovanija 1968, č. 2.
Burlackij, F. M.: *Lenin, gosudarstvo, politika*. Moskva. Nauka 1970, 413 s.

Belov, G. A.: *Političeskije otnošenija v socialističeskom obščestve*, Moskva, Mosk. univ. 1970, 31 s.
Fedorov, V.: *Některé teoretické problémy politiky a leninský odkaz*. Praha, Naše vojsko — HPS ČSLA 1970, 51 s.

noty dnešní sovětské společnosti ukazuje pak, jak se vytvářejí podmínky pro neustálý růst subjektivního faktoru politiky v SSSR.

Autor podobně analyzuje i otázku vztahu politiky a sociálních zájmů v sovětské společnosti. Zájem nechápe jako fyziologický či psychologický jev, ale jako jev sociální. Polemizuje však s názorem V. P. Rožina o úplné harmonii zájmů za socialismu. K takové harmonii vytváří socialismus teprve předpoklady, úplná a všestranná harmonie zájmů je možná až v komunistické společnosti. Slaďování zájmů všech sociálních skupin socialistické společnosti je však důležitou součástí politiky komunistické strany a sovětského státu. Součástí této politiky jsou i vnější faktory slaďování zájmů, vyjádřené internacionálním sovětského státu a světové socialistické soustavy. Právě tento princip tvořil základ rozhodnutí zemí Varšavské smlouvy v roce 1968 při poskytnutí internacionální pomoci československému lidu v boji proti vnitřním antisocialistickým kontrarevolučním silám. Tato myšlenka, objevující se na několika místech recenzované práce, ukazuje, jak sovětské vědci zobecňují ve svých studiích i nejakutálnější otázky soudobé politiky. To má zvláštní význam právě pro naše československé poměry. Potřebujeme, aby i u nás stále širší okruh společenskovevědních pracovníků angažovaných a principiálně řešil z pozic marxismus-leninismu problémy politiky vytyčené XIV. sjezdem KSČ a konkretizované jednotlivými zasedáními ÚV KSČ.

V kapitole o teoretických základech politiky uvádí autor, že za teoretický základ politiky KSČ je možno zcela jistě považovat marxismus-leninismus jako celek. Z jeho základních součástí má pak pro politiku mimořádný význam marxisticko-leninská filosofie. Na několika místech své práce zdůrazňuje autor specifikum a potřebu relativní samostatnosti teorie politiky jak ve vztahu k filosofii, tak k vědeckému komunismu. Podobně je tomu s teorií řízení společenských procesů. Domnívám se, že zde není dost místa k tomu, aby bylo možno zaujmout nějaké konečné stanovisko k této otázce. Bude však užitečné, když se k této otázce vrátíme na jiném místě. Myslím, že jde skutečně o specifikum věd různé obecnosti, rozdílných metodologických i výzkumných úkolů. Navíc musíme brát v úvahu, že nejde jen o proces diferenciací a vydělování speciálních věd, ale o širší proces, zahrnující též integraci věd jako nutný stupeň komplexního poznávání moderní socialistické společnosti i soudobého světa. Po zkušenostech šedesátých let pro nás musí být trvale nespornou vůdčí teoretická a metodologická úloha marxistické filosofie, dialektického a historického materialismu, pro každou speciální společenskou vědu, tedy i pro teorii

a sociologii politiky. Propracování postupů a zásad této teoretické a metodologické funkce filosofie je nejen věcí filosofů, ale i pracovníků speciálních věd.

V dalších kapitolách klade autor důraz na konkrétně historický přístup k politice, na leninskou zásadu konkrétní analýzy konkrétní situace v každém daném historickém momentu vývoje. Jde o poznávání objektivních zákonů a jejich využívání. Politické vedení komunistickou stranou je založeno na poznávání a předvídání zákonitého vývoje událostí a na rozvíjení inovací. Jedním z nejdůležitějších principů dialektickomaterialistického světového názoru je nerozlučné spojení vědecké teorie s praxí revoluční přeměny světa. V tomto duchu je vyložena i politická strategie KSSS z vnitřního i mezinárodního hlediska. Jde tu vlastně o pokus autora analyzovat rozhodující úlohu KSSS ve světovém revolučním procesu i při výstavbě komunismu v SSSR. Chtěl bych při této příležitosti poznamenat, že analýza historického poslání a úlohy komunistických stran jako subjektu revoluce patřila vždy v marxisticko-leninské sociologii k ústředním politickým tématům. Ne náhodou byla také otázka vedoucí úlohy strany centrem útoků revizionistů všeho druhu v celých dějinách komunistického hnutí, nevymínám ani Československo v roce 1968. Domnívám se, že se zde můžeme zmínit i o svých vlastních marxisticko-leninských sociologických tradicích řešení této problematiky. Tak při hledání východiska z vnitrostraničné krize v roce 1929 se zdůrazňoval rozdíl mezi objektivními a subjektivními příčinami krize. Průkopník marxisticko-leninské filosofie v Československu Ladislav Szántó napsal o úloze politického subjektu — komunistické strany: „Marxisticko-leninská sociologie nás učí, že komunistická strana, tj. historii vytvořený kolektivní subjekt, není samostatný, pro sebe existující sociální útvar. Komunistická strana je částí třídy proletariátu. Je tou součástí proletářské třídy, která si nejjasněji a nejsprávněji uvědomila sociální postavení a historické poslání své třídy. Jako taková část třídy je tedy vlastně hlavou třídy proletariátu, jejíž úlohou je vést a řídit, přesvědčovat a vychovávat svou třídu.“² Ostatně v této souvislosti se nemusíme vracet vždy do daleké minulosti. Také například polská marxistická sociologie považuje vedoucí úlohu dělnické třídy a vedoucí úlohu strany i vztahy mezi bratrskými komunistickými stranami za ústřední výzkumný problém sociálně politického systému.³

Druhá část knihy má název *Úloha politiky v sociálně ekonomickém rozvoji sovětského státu*. Jsou v ní řešeny, a to velmi konkrétně a názorně, otázky vztahu politiky a řízení sociálních procesů, politiky a ekonomiky, sociálně politické jednoty sovětské spo-

² Szántó, L.: *Materialistická dialektika a kríza strany*. Pravda, 17. 2. 1929, diskuz. příloha č. 12. (Otištěno též v publikaci autora: *Oktober a moja cesta k marxismu*, Bratislava, VPL 1967, Vybírané state, Bratislava, SAV 1958, s. 29.). Existuje ovšem i bohatá tradice pokračovatelů klasického marxismus-leninismu. K těmto otázkám viz

např. Bláha, K.: *K marxisticko-leninské teorii politiky a vojensví* A. Gramsciho. Svet sociológie 1971, č. 2, s. 42–46.

³ Banaszkiewicz, J.: *Tendence a perspektivy marxistické politické sociologie*. Příloha k Tvorbě 1971, č. 6, s. 11–13.

lečnosti, dále úloha politické ideologie a výchovy, vliv politiky na socialistické právo, morálku a umění a konečně zaměření vnitřní i zahraniční politiky sovětského státu.

Autor nejprve objasňuje rozdíl pojmů řízení a vedení. Zdůrazňuje, že vědecká organizace řízení není možná bez vědy o řízení. Píše: „V posledních letech u nás ... stále více sílí mínění, že věda o řízení se z hlediska svého charakteru jeví jako integrální věda, zachycující ekonomickou, sociálně-politickou, technickou i organizační stránku řízení. Není možné souhlasit s těmi autory, kteří vědu o řízení ohraničují teorií vědeckého komunismu. Vědecký komunismus ovšem spolu s marxisticko-leninskou filosofií a politickou ekonomii tvoří obecně teoretické základy vědeckého řízení sociálních procesů. Ale řízení se opírá také o jiné společenské a přírodní vědy a zejména o takové vědy, jako je kybernetika a statistika.“ Celý systém řízení v podmínkách socialistické společnosti má však podle autora politický charakter zcela odlišný od třídní a konkurenčně anarchické podstaty systému řízení v kapitalistické společnosti. Jeho smyslem a cílem je uspokojení potřeb a zájmů tříd, sociálních skupin, národů a národností země.

V dalším zdůrazňuje autor úlohu státního aparátu i stranického a společenského aparátu řízení. Tento aparát musí umět zobecňovat a v praxi uplatňovat údaje poskytované a vědecky zpracované statistikou i konkrétními sociologickými výzkumy. Musí znát zákonitosti soudobé etapy vývoje sovětské společnosti. Socialistická společnost Sovětského svazu představuje neobyčejně složitý dynamický systém, vyžadující od řídicího aparátu speciální přípravu, znalost vědy o řízení a umění zacházet s výpočetní technikou. Obrovskou silou řízení sociálních procesů je dále účast pracujících na práci sovětů, jejichž aktiv dosahuje v SSSR počtu 23 milionů lidí. Význam účasti pracujících na řízení sociálních procesů neustále roste.

Kapitola o vztahu politiky a ekonomiky vychází ze známé Leninovy teze o prvenství politiky nad ekonomikou. Soudobá etapa vývoje výstavby komunismu v Sovětském svazu nepřipouští jakýkoli subjektivismus, administrování či komandování v politice. Vzájemný vztah politiky a ekonomiky se uskutečňuje především na základě obecného sociologického zákona o určující úloze způsobu výroby v sociálním vývoji. Za jeden z nejvýznamnějších úkolů komunistické výstavby je možné dnes v SSSR považovat organizaci a řízení národního hospodářství. K tomu je v knížce uvedena řada faktických údajů.

V kapitole o sociálně politické jednotě sovětské společnosti najdeme údaje o třídním, sociálním složení sovětské společnosti, vzdělání a dalších faktorech v jejich historickém vývoji. Je zde potvrzena vedoucí úloha dělnické třídy a komunistické strany. Politika KSSS je podle autora nejdůležitějším

činitelem změn sociální struktury sovětské společnosti.

V dalších kapitolách je analyzováno specifikum politické ideologie a politickovýchovné práce strany. Socialistickou ideologií chápe autor jako souhrn ekonomických, politických, právních, filosofických, etických a estetických názorů, vztahujících se k duchovní sféře života sovětské společnosti. V ideologii vidí důležitou složku nadstavby a mohutný prostředek boje za výstavbu komunismu. Politická teorie zaujímá v socialistické ideologii ústřední místo. Autor pak ukazuje na významné úkoly politické ideologie a vědy v politickovýchovné práci, zejména mezi mládeží. Dále se zamýšlí nad socialistickým právem, morálkou a uměním právě ve vztahu k politice. Myslím, že i zde najde čtenář odpověď na problematiku komplexního působení politiky v různých sférách společenského života socialistické společnosti, zejména její nadstavby. To však již přesahuje rámec naší recenze.

V závěru práce jsou objasněny základní směry zaměření politiky sovětského státu. Ve vnitřní politice je to vytvoření materiálně technické základny komunismu, dovršení socialistických společenských vztahů a výchova nového člověka. V zahraniční politice je to těsná spolupráce se zeměmi socialistického společenství, navázání přátelských vztahů se zeměmi, které se osvobodily od kolonialismu, podpora národně osvobozeneckého boje utlačovaných národů a postupné uskutečňování leninského kursu mírového soužití socialistické a kapitalistické soustavy. Autor klade důraz zejména na vojensko-politickou jednotu socialistických zemí. Práce končí vyznáním víry autora v úspěšné tvůrčí vyřešení všech otázek cesty ke komunismu v Sovětském svazu za podmínek trvalého míru ve světě.

Nevelká práce, o které jsme zde referovali, je bohatá svým obsahem, má však i svá úskalí. Příliš široký záběr tematiky neumožňuje vždy autorovi doložit výchozí teoretická tvrzení fakty, uskutečnit to, co sám proklamoval — spojení a zobecnění údajů sociologických výzkumů z oblasti politiky. Snad je to i tím, že jde jen o vstupní kapitoly nedokončené širší práce. To, co však již nemohl uskutečnit autor recenzované práce, mohou v návaznosti na jeho myšlenky udělat jeho čtenáři a následovníci. Úkol rozvíjení marxisticko-leninské teorie a sociologie politiky je i nadále aktuální. Recenzovaná práce bude jistě i u nás v Československu významným pomocníkem nejen ve studiu, ale i v dalším angažovaném vědeckém rozpracování otázek politiky socialistického státu. Naše současná situace po úspěšné politické konsolidaci, po XIV. sjezdu KSČ a přesvědčivém výsledku voleb je k tomu pro společenskovědní pracovníky všech oborů dobrou příležitostí. Marxisticko-leninská sociologie nemůže a nesmí stát stranou politického života země.

Karel Bláha

Sovětské sociologické asociaci v Moskvě

Vážení soudruzi, milí kolegové!

Celý pokrokový svět se v těchto dnech bude zamýšlet nad padesátým výročím vzniku SSSR.

I my chceme využít této příležitosti a vyslovit svá nejsrdečnější blahopřání Vám, příslušníkům Sovětské sociologické asociace.

Spojují nás ideje, které vedly ke vzniku sovětského státu, spojuje nás vnitřní přesvědčení těch, kteří se hlásí k pojetí sociologie marxistické. Toto pojetí vychází z teoretických a metodologických světónázorových hledisek Marxových. Vždyť právě Marxova idea materialismu v sociologii, tato geniální idea, jak napsal V. I. Lenin, povýšila sociologii na vědu.

Hlásíme se k leninskému odkazu v sociologii. Dílo V. I. Lenina neztrácí nic na svém významu a aktuálnosti ani dnes. Ti, kteří se hlásí k jeho odkazu, si uvědomují, že jedním z nejdůležitějších předpokladů nových a dalších úspěchů výstavby socialistické společnosti a budování komunismu je věrnost marxisticko-leninskému učení, další tvůrčí rozvoj této teorie a její postupné uvádění v život.

Cesta uplatnění, aplikace a rozvoje Leninových myšlenek a Leninovy metodologie vede k řešení aktuálních problémů výstavby socialistické společnosti.

Potřeby rozvoje této společnosti stále více vyžadují osvětlení komplexu otázek, na které může nejkonkrétněji odpovědět zejména marxistická sociologie.

Plně si uvědomujeme, jaké možnosti i jaké povinnosti tu má sociologické poznání ve všech rovinách své obecnosti, a to jak pro posílení bojeschopnosti světového proletariátu, tak i pro zvýšení úrovně a efektivnosti vedoucí činnosti komunistických stran.

Vážení soudruzi, milí přátelé, z celého srdce Vám přejeme mnoho pracovních úspěchů. Ať se nám všem společně daří ještě konkrétněji, věcněji a přesněji poznávat a analyzovat sociální skutečnost našich společností, jejich dynamiku, podstatu a tendence, a vědecky zdůvodnit návrhy vedoucí k urychlení pokrokových procesů společenského života, k revolučním změnám světa.

Při příležitosti padesátého výročí vzniku SSSR Vám chceme říci, že v tomto úsilí, v tomto zápase stojíme vedle sebe, protože máme společné úlohy a cíle.

Programově usilujeme o prohloubení našich styků cestou dalšího vzájemného poznání, výměny výsledků naší vědecké práce a navázání zcela konkrétní a neformální soudružské spolupráce. Přesvědčili jsme se

na VI. kongresu Světové sociologické asociace v bulharské Varně, jak je takováto spolupráce prospěšná.

Hlavní výbor

Československé sociologické společnosti, Praha

**Советской социологической ассоциации,
г. Москва, СССР**

Уважаемые товарищи, дорогие коллеги!

В эти дни весь прогрессивный мир будет отмечать 50-ую годовщину образования СССР.

Мы также хотим воспользоваться этим случаем и с этим событием Вас, членов Советской социологической ассоциации, хотим поздравить самым сердечным образом.

Нас соединяют идеи, которые привели к возникновению советского государства, нас соединяет внутреннее убеждение людей, которые являются сторонниками марксистского понимания социологии. Такое понимание исходит из теоретических и методологических мировоззренческих аспектов Маркса. Ведь марксовская идея материализма в социологии, она — эта гениальная мысль, как написал В. И. Ленин, и возвела социологию в науку.

Мы сторонники ленинских заветов в социологии. Творчество В. И. Ленина ничего не теряет в своем значении и злободневности даже сегодня. Сторонники его заветов осознают, что одной из важнейших предпосылок новых и продолжающихся успехов построения социалистического общества и строительства коммунизма являются преданность марксистско-ленинскому учению, дальнейшее творческое развитие теории и постепенное проведение ее в жизнь.

Путь осуществления, применения и развития ленинских идей и ленинской методологии приводит к решению актуальных проблем построения социалистического общества.

Нужды развития этого общества все больше требуют освещения комплекса вопросов, на который может дать наиболее конкретный ответ преимущественно марксистская социология.

Мы вполне осознаем, какие возможности, но вместе с тем и какие обязанности здесь на всех уровнях своей общности имеет социологическое познание, именно как в связи с повышением беспристрастности мирового пролетариата, так и в связи с повышением уровня и эффективности руководящей деятельности коммунистических партий.

Уважаемые товарищи, дорогие друзья! Желаем Вам от всего сердца много успехов в работе. Пусть наша совместная работа по познанию и анализу социальной действительности наших обществ, их динамики, сущности

и устремленности идет все более успешно, пусть она имеет все более конкретный, более деловой и более точный характер, пусть нам все больше удается научно обосновывать проекты, приводящие к ускорению прогрессивных процессов общественной жизни, к революционным изменениям мира.

По случаю 50-ой годовщины образования СССР мы хотим сказать Вам, что в этом стремлении и в этой борьбе мы стоим бок о бок с Вами, так как у нас с Вами совместные задачи и цели.

Осуществляя нашу программу, мы стремимся углубить наши связи путем дальнейшего взаимного познания, обмена итогами нашей научной работы и установления связей в совсем конкретном, неформальном товарищеском сотрудничестве. На VI конгрессе Всемирной социологической ассоциации мы убедились в подлинной полезности такого сотрудничества.

Главный комитет

Чехословацкой социологической ассоциации,
г. Прага

Земфел Юриј Сергејевич Мелещенко (1922—1972)

Земфел vynikající sovětský filosof, doktor filosofických věd a profesor Jurij Sergejevič Meleščenko. Prožil bohatý a plodný život; dokázal udělat mnoho, ale přál si udělat ještě více.

J. S. Meleščenko chtěl být inženýrem; po ukončení střední školy vstoupil na Leninogradský polytechnický institut. Ale za rok, v r. 1939, musel odejít do Sovětské armády. Jako aktivní účastník Velké vlastenecké války byl raněn v těžkých bojích. Protože neměl možnost bojovat dále na frontě, začal pracovat na tankovém závodě a dělal všechno možné pro pomoc frontě.

Po válce se J. S. Meleščenko vrátil do Institutu a studoval zde až do pátého ročníku. Avšak zájem o řešení obecných problémů techniky a o filosofická zobecnění ho přinutily přejít na filosofickou fakultu Leninogradské university. S téměř ukončeným vysokoškolským technickým vzděláním, zkušeností z praktické práce na závodě a filosofickým vzděláním úspěšně rozvinul výzkum filosofických problémů techniky. Rozhodl se vypracovat filosofické učení o technice na obecném základě marxismu-leninismu. Jeho četné práce svědčí o tom, že se mu v tomto směru mnohé podařilo.

Již první kniha J. S. Meleščenko, *Člověk, společnost a technika* (1964), vzbudila velkou pozornost závažným vytyčením problému a hloubkou filosofického zobecnění. Pracoval dále na těchto problémech a vytvořil několik děl, z nichž jsou zvláště významné monografie *Zákonitost technického pokroku* (1967), *Lenin a technický pokrok* (1969) a *Technika a její zákonitosti* (1971).

V posledních letech začal J. S. Meleščenko studovat problémy současné vědeckotechnické revoluce. V jeho článcích a brožurách jsou osvětleny takové složité a aktuální otázky, jako je podstata a základní směry vědeckotechnické revoluce, proces přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu a vytváření

systému věda — technika — výroba. Směle je možno tvrdit, že v jeho pracích o problémech vědeckotechnické revoluce jsou mnohé otázky poprvé osvětleny na základě širokých filosofických zobecnění.

V průběhu deseti let vedl J. S. Meleščenko leningradské oddělení Ústavu dějin přírodovědy a techniky Akademie věd SSSR. Zde se mu spolu s rozšířením výzkumu dějin přírodovědy, dějin techniky a dějin Akademie věd SSSR podařilo dát rychle výzkumu nové zaměření, orientované na problémy struktury vědeckých kádrů, na problémy vzdělání a rozvoje vědeckých center, především v Leningradě, na objasnění vzájemných vztahů mezi přírodními a technickými vědami. J. S. Meleščenko nejen vedl tento okruh výzkumů, ale také sám zkoumal a zpracovával problémy patřící do nové oblasti vědění, kterou nazýval „věda o technice“. Je skutečně zakladatelem tohoto nového směru ve vědě.

Jako člen redakční rady časopisu *Otázky filosofie* (Voprosy filosofii) získal J. S. Meleščenko pro práci na problémech vědeckotechnické revoluce mnohé badatele, kteří se na stránkách tohoto časopisu zabývali různými aspekty problému. Výsledkem jeho úsilí bylo, že téměř každé číslo časopisu obsahovalo článek věnovaný těm otázkám vědeckotechnické revoluce, které jsou nejméně prozkoumány nebo jsou diskusní.

J. S. Meleščenko byl skvělý lektor a pedagog. Jeho přednášky a diskuse byly vynikající, živě a přesvědčivě propagoval marxisticko-leninskou vědu. Jeho vystoupení vždy vyvolávala zájem, ať mluvil k jakémukoli posluchačstvu. Jako člen KSSS od r. 1943 byl J. S. Meleščenko oddaným stoupencem marxismu-leninismu a aktivně bojoval za ideje komunismu.

J. S. Meleščenko byl komunistou skutečně internacionálního založení; neustále se snažil upevňovat přátelská a vědecká kontakty s vědci-filosofy mnoha zemí. V posledních letech měl nejpevnější styky s filosofy Československa. Účastnil se téměř všech sovětsko-československých symposií o aktuálních filosofických otázkách současnosti. Od r. 1970 pracoval J. S. Meleščenko jako člen redakční rady práce *Člověk — věda — technika* na jedné z kapitol této knihy, nazvané *Věda, technika a výroba*. Koncem dubna 1972, jen několik dní před svým skonem, se na zasedání redakční rady této publikace v Moskvě aktivně účastnil posouzení celého rukopisu a jako vždy vystupoval se svými kritickými poznámkami a konstruktivními návrhy velmi taktně, hluboce promyšleně a zásadově. Než odletěl do Leningradu, aby dokončil svou kapitolu, loučil se se svými přáteli veselý a optimistický. 9. května jsme dostali truchlivou zprávu, že J. S. Meleščenko nenadále zemřel po infarktu, aniž dopsal poslední stránku své stati.

J. Filipec, I. Frolov, M. Huláková, Z. Javůrek, B. M. Kedrov, V. Kelle, F. Kutta, V. Lektorskiij, L. Mitrochin, R. Richta, S. Suchardín, J. Zelený

Informace o společném zasedání vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV a vědeckého kolegia filosofie a sociologie SAV, konaném dne 18. 5. 1971 v Bratislavě*

Předmětem společného zasedání obou kolegií bylo projednání otázky vztahu filosofie a marxistické sociologie a současného stavu těchto oborů.

Základem diskuse o *vztahu sociologie a filosofie* byla studie Karla Rychtaříka, s níž byli všichni členové už dříve seznámeni. Ve stručném úvodním slově upozornil s. Rychtařík na hlavní myšlenky své práce. Konstatoval, že vztah obou vědních disciplín je řešen v několika rovinách: v rovině empirické, v rovině středního dosahu a v rovině obecné sociologie. Zdůraznil, že materiál předpokládá pojetí sociologie jako teoretické disciplíny, která zkoumá společenský život v jeho sociální specifičnosti jako celistvý systém vztahů, ve kterém ekonomické (výrobně vlastnické) vztahy jsou rozhodující. Systémový přístup ke společenskému životu dává možnost posoudit a zkoumat, jak jednotlivé části společnosti, jednotlivá odvětví, oblasti, „živé podsystémy“ fungují a působí jako relativně samostatný organismus.

Z hlediska stupně teoretického zobecnování můžeme hovořit o několika *relativně* samostatných rovinách: o empirické rovině, o rovině teorií středního dosahu a o rovině, kterou představuje obecná sociologie. V této hierarchii obecnosti má meritorní význam ontologická, gnoseologická a ideově politická problematika.

Diskutovanou problematiku je možno podle názoru autora uspořádat do dvou částí.

Za prvé jde o metodologické problémy, které byly vlastně už formulovány v XIX. století a v první polovině XX. století. Zahnují rozsáhlou ontologickou, gnoseologickou a ideově politickou problematiku. Nelze přehlédnout, že problematika, kterou se dnes zabýváme, byla řešena takovými marxistickými autory, jakými jsou například T. Pavlov, Ž. Ošavkov, G. V. Osipov, A. Sirácky. Předkládaný materiál vychází z koncepce, která byla v různých obměnách těmito autory zpracována.

Do komplexu metodologických otázek řešených v minulosti můžeme zařadit i problematiku vztahu sociologie a psychologie, resp. sociální psychologie, problematiku relativnosti sociologického poznání i velice aktuální téma vztahu sociologie a ideologie. To samozřejmě neznamená, že bychom se měli věnovat jen těmto otázkám. Jejich neujasněnost však brzdí další cestu vpřed.

Za druhé jde o problémy stavu a perspektiv sociologické práce. Mezi tyto problémy

patří empiristické a novopozitivistické tendence nedávného období československé sociologie, otázky matematizace a formalizace sociologických postupů, kybernetické modelování, komplex otázek strukturálního funkcionalismu, analýzy fungování určitých systémů, účelových skupin apod.

Autor zdůraznil, že řada otázek mohla být jen naznačena. U některých otázek existuje více možností řešení, soudí však, že tato varianta představuje jednoznačnou marxisticko-leninskou orientaci. Jde o pojetí, ve kterém marxistická sociologie má plnit nejméně dvě funkce: poskytovat znalost objektivních zákonitostí, jimiž se řídí společenský proces, a napomáhat při vypracování doporučení pro optimalizaci působení sociálních systémů v různých oblastech společenského života.

Druhou úvodní poznámku k problematice současného stavu marxistické sociologie a filosofie přednesl J. Kučera.

S. Kučera krátce charakterizoval svou zprávu, hodnotící vývoj filosofie a sociologie v r. 1971. Upozornil na potíže, s nimiž se příprava materiálu setkávala (šlo především o fakt, že nebyly dosud dokončeny analýzy celkového vývoje oborů, a rovněž proces konsolidace byl různý, zvláště v rovině ideologické). Zdůraznil, že vědecká kolegia by měla spravedlivě ohodnotit práci lidí, kteří provádějí kritiku buržoazních, revizionistických a antisocialistických teorií, hovořil dále o problémech integrace vědy a vztahu filosofie a jednotlivých vědních disciplín, o problematice zařazení vědeckého komunismu do nomenklatury vědních disciplín se všemi z toho plynoucími důsledky, o neúnosnosti dosavadního řešení kádrové situace ve jmenovaných oborech, o ohrožení výchovy nových sociologů, o nutnosti týmové práce a návaznosti výzkumu na praxi; zabýval se otázkami vědecké publikační činnosti a propagandy, výzkumem antikomunismu a jeho významem.

J. Karásek (Filosofická fakulta Komenského university, Bratislava) upozornil na závažnou situaci ve výchově sociologických odborníků a dorostu, na nutnost užší spolupráce obou akademií věd a universit při výuce sociologie a připomněl, že z kolegií by měla vyjít iniciativa k nápravě v této oblasti.

Ve Slovenské socialistické republice — řekl dále s. Karásek — jsou požadavky státních orgánů na sociology velmi náročné a dá se říci, že z hlediska možnosti kádrového stavu maximální. V Bratislavě je situace taková, že státní a stranické orgány vyslovují kritické požadavky v tom smyslu, že máme málo absolventů specializovaného sociolo-

Zasedání řídil akademik Andrej Sirácky. Zúčastnili se ho tyto členové:

Prof. ing. A. Hodek, prof. dr. J. Zvara, CSc., M. Formánek, CSc., člen korespondent J. Bodnár, prof. ing. dr. J. Celko, CSc., akademik I. Hrušovský, prof. Z. Javůrek, CSc., doc. dr. K. Kára, CSc., ing. J. Kučera, prof. dr. J. Popelová-Otáhalová, DrSc., akademik A. Sirácky, akademik L. Szánto, dr. M. Svo-

boda, CSc., prof. dr. J. Zelený, DrSc., doc. dr. M. Zigo, CSc.

Nepřítomni: prof. ing. L. Hrzal, CSc., doc. dr. J. Filipce, CSc., doc. dr. J. Hrabina, CSc., doc. dr. I. Hruza, CSc., dr. F. Charvát, CSc., prof. dr. J. Loukotka, CSc., prof. dr. V. Ruml, člen korespondent L. Svoboda, doc. dr. L. Tomášek, CSc.,

gického studia. S. Karásek také zdůraznil, že koncepcí další výuky marxistické sociologie, kterou zabezpečuje katedra marxistické sociologie na Komenského universitě v Bratislavě — dnes jediná fungující katedra tohoto oboru — těsně souvisí s vyjasněním předmětu a metody sociologie a s vyjasněním její společenské funkce. Upozornil na obtížnost plnění požadavků státních a stranických orgánů v oboru sociologie, bude-li tento obor dále zpochybňován.

S. Formánek hovořil o nutnosti konstituování obecné sociologické teorie, o vývoji diskusí o vědeckém komunismu, o potřebě a aktuálním významu historické úlohy dělnické třídy, poukázal na skutečnost, že kolegium doporučilo nakladatelství Academia lektorský sbor pro obor vědeckého komunismu, a navrhl vytvoření tříčlenné komise (skupiny), jež by připravila podklad pro zařazení vědeckého komunismu do nomenklatury vědních oborů. Zabýval se dále problematikou politické vědy, která se v konfrontaci s buržoazní politologií musí zbavit defenzivnosti.

J. Zvara (Fakulta VŠP Bratislava) hovořil o nutnosti vyjasnění vztahu tří součástí marxismu a sociologie, o kádrové práci v této oblasti, upozornil na zarážející fakt, že po empirické stránce je sociologie uznávanou disciplínou, jinak je tomu však v případě sociologické teorie. S. Zvara zdůraznil bezpodmínečnou nutnost rozvoje sociologické teorie a upozornil na potřebu důsledného posouzení skutečnosti zastavení výuky sociologie na Karlově universitě a na odlišný přístup k institucionalizaci sociologie (i filosofie a dalších oborů) v obou částech republiky. Machonin kdysi likvidoval vědecký komunismus ve prospěch sociologie. Dnes by někteří nejráději likvidovali sociologii cestou rozšiřování vědeckého komunismu. To je cesta, kterou my nepůjdeme.

K. Kára komentoval předložený materiál jako zajímavý a seriózní přístup k řešení zkoumané problematiky, která je mimořádně složitá. Studii s. Rychtaříka hodnotil velmi pozitivně, i když zdůraznil, že ji nelze považovat za definitivní ujasnění této problematiky, ale za významný krok směřující k tomuto cíli. Zdůraznil, že nechce zaujímat definitivní stanovisko k otázce vztahu předmětu filosofie a sociologie, ale pouze hledisko k přístupu ke zkoumání této problematiky.

Bylo by velmi nesprávné domnívat se, že klasifikace věd a jejich jednotlivých předmětů je trvalá a že platí jednou provždy. To se vztahuje i na marxistickou filosofii, sociologii a vědecký komunismus. Jak klasifikace věd, tak i předměty různých vědních disciplín se vyvíjejí a tento proces vývoje závisí především na úrovni vědeckého poznání a potřeb společenské praxe. Potřeby společenské praxe a rozvoj vědeckého poznání vytvářejí předpoklady pro vznik nových vědních disciplín, což může ovlivnit již existující vymezení předmětu některých vědních oborů. Toto hledisko je třeba uplat-

nit i v případě předmětu marxistické filosofie a sociologie. Vznik marxistické sociologie nesmí zbavit marxistickou filosofii jejího vlastního obsahu a její revolučnosti, avšak současně bude nutně znamenat, že některé problémy, které dosud patřily do filosofie, přejdou do sociologie. Z tohoto hlediska bude nutno posuzovat i otázku možnosti vzniku marxistické politologie. Marxistická politologie není ještě koncipována jako vědní obor. To však neznamená, že by za určitých okolností nemohlo dojít k jejímu vzniku. Jestliže se ukáže, že potřeby naší společenské praxe nemohou být adekvátně zajištěny dosud existujícími vědními disciplínami, a bude-li dosažený stupeň vědeckého poznání adekvátní pro zkoumání této problematiky, vytvoří se předpoklady pro ustavení tohoto vědního oboru. Vznik marxistické politologie by se patrně dotkl tradičního vymezení vědeckého komunismu, teorie státu a sociologie. Současně je nutno vzít v úvahu i to, že jeden objekt není zkoumán pouze jednou vědní disciplínou, ale zpravidla řadou vědních disciplín, které se liší v přístupu ke zkoumání dané problematiky. Otázka předmětu disciplíny těsně souvisí s otázkou její metodologie. Vyjasňování předmětu sociologie právě tak jako jiných vědních disciplín nelze tedy odtrhnout od vyjasnění jejich metodologie.

Akademik A. Sirácky hovořil o odtržení teorie od praxe a upozornil, že tato skutečnost vede ke vzniku a vývoji novopozitivismu. Vědecká kolegia musí příslušným orgánům navrhnout řešení dozrálých a stále diskutovaných problémů. Nerovnoměrná institucionalizace sociologie a jiných oborů v obou částech republiky je nadále neúnosná. Zužovávání marxistické sociologie do hranic empirických výzkumů je velmi nebezpečnou a nesprávnou tendencí. Tento přístup by mohl vést z jiných poloh tam, kam se dostávají buržoazní autoři na Západě, tj. k novopozitivismu. Současně by bylo nesprávné vytvářet z historického materialismu zvláštní společenskou vědu, neboť takový přístup by narušil povahu marxistické filosofie. S. Sirácky upozornil, že tato problematika byla již v mnohém směru objasněna řadou významných marxistických teoretiků, jako je Todor Pavlov, Živko Ošavkov. Upozornil, že v SSSR toto pojetí sdílí G. V. Osipov, a jak se zdá, i G. M. Andrejevová.

Prof. A. Hodek připomněl, že vědecká kolegia by měla vystihnout celou hloubku problémů a že mohou být garantem řešení závažných úkolů. Velkou pozornost věnoval nutnosti řešit výzkum historické úlohy dělnické třídy a upozornil na nebezpečí, jež vzniká ze snah řešit opět tuto problematiku „akademicky“. Problematiku dělnické třídy není možno posuzovat jen a jen z pozic sociálně ekonomických, nýbrž především z pozic politických a ideologických a se zdůrazněním vlivu, jaký má dělnická třída na politická dění ve společnosti. Tento výzkum musí být jakousi posilou proti různým buržoazním teoriím v této oblasti. Kolegia by se měla zabývat otázkou, jak ve výzkumu

podpořit sebeuvědomovací proces dělnické třídy.

M. Svoboda poukázal na význam toho, že Vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV zložilo tradici teoretických diskusí, a poznámenal, že je nutno i v budoucnu tyto diskuse fundovaně připravovat a realizovat. Doporučil, aby vědecká kolegia připravila celou sérii diskusí k aktuálním teoretickým problémům, jež by současně sloužily jako základ pro rozhodovací procesy státních a stranických orgánů.

S. Popelová vyslovila souhlas s náměty s. Káry. Budou vznikat nové společenskovědní disciplíny, protože tu jsou skutečnosti, které vyžadují, aby byly vědecky zkoumány, skutečnosti nejen přírodní, ale i společenské (např. potřeba analyzovat skutečnosti spojené s úlohou dělnické třídy). Proto by měl být vědecký komunismus ustaten, uznán jako vědecká disciplína, jako obor.

Pokud jde o marxistickou sociologii, musí být tendence, o kterých se zde mluvilo, překonány. Jakmile se zpochybní disciplíny, lidé prchají. Nemělo by se opakovat to, co bývalo v minulosti — aby o disciplínách rozhodovaly momenty mimovědecké.

Pokud jde o vzájemné vztahy disciplín, pak naše problémy nejsou nijak mimořádné. Vzájemné vztahy budou stále složitější. Tyto problémy by neměly vadit vlastnímu rozvoji disciplín — jejich relativní samostatnosti. V přírodních vědách je to už dávno samozřejmé. Situaci nám komplikuje určitá tradice. V minulosti to bývalo tak, že co nikam nepatří, to se dávalo do filosofie. Je třeba, aby se z marxistické filosofie postupně vyřadily nefilosofické momenty.

J. Kučera konstatoval nutnost stabilizace vědní disciplíny sociologie a odstranění nejistého a nejasného stavu v této problematice. Doporučil, aby se obor *obecná sociologie* studoval v Bratislavě, kde pro to existují dobré podmínky. Ve svém diskusním příspěvku také doporučil, aby byl pro příslušné orgány vypracován materiál, který by vyjádřil jasné stanovisko ke konstituování oboru zabývajícího se aktuálními politickými procesy (Národní fronta, politický systém rozvojových zemí, účast pracujících na řízení, výchova socialistického člověka, životní způsob, sociální struktura).

K. Kára přispěl k diskusi poznámkou o nebezpečí jak falešného akademismu, tak i nekonceptního pragmatismu při úvahách o vzájemném vztahu některých vědních disciplín a zdůraznil, že je třeba se vyvarovat tohoto nebezpečí.

M. Formánek zdůraznil závažnost diskuse o problematice vědeckého komunismu a jeho nutné institucionalizaci; tím se napomůže praktickému řešení problematiky sociologie. Navrhl, aby s. Rychtařík dále rozpracoval současný materiál o vztahu obou vědních disciplín, a poukázal na nemožnost řešit problém jinak než komplexně.

K. Rychtařík v krátkém závěrečném slovu shrnul, že základní tendenci ve společenských vědách musí být zápas za překonání důsledků pravicového oportunismu a revizionismu a důsledná orientace na marxistickou filosofii, marxistickou sociologii a vědecký komunismus v duchu koncepce společenského rozvoje, která bylo vypracována XIV. sjezdem KSČ.

Proto je nutné, aby ve struktuře společenskovědních disciplín měl své významné místo jak vědecký komunismus, tak marxistická sociologie, jejíž výuka na vysokých školách je náležitou potřebou společenské praxe.

Nihilistický postoj k marxistické sociologii, na nějž upozorňuje s. Fojtík, a někdy i likvidátorské tendence mohou mít dalekosáhlé škodlivé důsledky.

Tematika vzájemné vztahové struktury by skutečně měla být předmětem samostatné analýzy, která vyžaduje dlouhodobější zájem. Nemažou konzultační pomoc nám tu mohou poskytnout někteří přední sovětské sociologové.

Diskusi zhodnotil a uzavřel akademik A. Sirácky.

*

Obě kolegia přijala toto *usnesení*:

1. Vědecká kolegia projednala materiál o vztahu filosofie a sociologie v roce 1971. Na základě jednání a závěrů diskuse doporučují vědecká kolegia vypracování informační zprávy pro oddělení školství a vědy ÚV KSČ a ÚV KSS a pro obě ministerstva školství o dosavadní situaci a nápravě ve výuce sociologie na vysokých školách.

2. Vědecká kolegia doporučují vytvoření komise složené ze zástupců obou akademií věd a ministerstev školství, která by posoudila celou problematiku výuky sociologie na vysokých školách. Ze své strany doporučila vědecká kolegia do této koordinační komise, jejíž zřízení bude příslušným orgánům doporučeno, tyto své zástupce: ss. Rychtařík, jako předseda koordinační komise, Zvara, Filipec, Zelený, Karásek, Kára a Loukotka.¹

3. Vědecká kolegia vytvářejí komisi pro vypracování materiálu zdůvodňujícího nezbytnost začlenění vědeckého komunismu do systému vědních oborů se všemi z toho plynoucími důsledky. Komisi tvoří ss. Hodek, Hrabina, Hružá, Svoboda, Kára, předsedou je s. Hodek.

4. Vědecká kolegia poukazují na nutnost rozvoje sociologické teorie a politických věd.

5. S. Rychtařík je vědeckými kolegií pověřen, aby v úzké spolupráci s akademikem Siráckým dále rozpracovával materiál o vztahu vědních disciplín, aby dílčí materiály poskytoval k informaci vědeckým kolegiím a celý materiál dopracoval do roku 1974.

6. Vědecká kolegia doporučují publikovat průběh a závěry této diskuse v Sociologickém časopise a v časopise Sociológia.

Karel Kára

¹ Vědecké kolegium filosofie a sociologie, které se konalo 22. 6. 1972, rozšířilo komisi o s. Hružu a s. Charvátu a přijalo rezignaci s. Tomáška na členství v komisi.

Základní díla romistické literatury

I. Obecné poznámky k romistické informatorice

V ideálním případě by si měl profesionální pracovník umět vybrat a číst všechno, co patří do oboru jeho zájmů. To je ovšem nemožné... proto je potřeba, aby se tou nebo onou cestou příslušné informace vybíraly a zhušťovaly do zprávy, a to s použitím terminologie budoucího čtenáře.¹

Úvodní citát sděluje pravdu, která platí jak pro bádání kybernetická, prognostická nebo onkologická, tak pro zkoumání společenské problematiky Romů a pro romistiku vůbec. Současnou situaci ve vědě charakterizuje exploze vědeckých informací. Například *Národní referenční knihovna* v Londýně dostává denně 2000 kusů vědecké literatury, *Národní výpůjční knihovna pro vědu a vynálezy* v Londýně zpracovává do oborově kategorizovaných bibliografických jednotek 30 000 časopisů.² Nutnost průběžně zachycovat a organizovat tuto záplavu tak, aby nejvýhodnější informace byly pohotově k dispozici k nejozřejmějšímu účelům, podnítila vznik nového vědního oboru — informatoriky. Informatorika hledá způsoby, jak vědecké poznatky normalizovat s minimálním unikem informací, jakých kritérií používat pro klasifikaci a kategorizaci informací, jaké formy vytvářet pro zestručněné informace o informacích. „Druhotná informace — anotace, referát atd. — je nezbytný spojovací článek mezi odbornou potřebou a prvotním dokumentem.“³ Budováním operativní informační báze se intenzivně zabývají vědci v Sovětském svazu. Informatorice je mimo jiné věnován odborný časopis *Naučno-techničeskaja informacija*, vydávaný *Vsesvazovým ústavem pro vědeckou a technickou informaci*. Rozvoj informatoriky je tedy podněcován na jedné straně požadavky vysoce specializovaných knihovníků a na druhé straně potřebami odborníků. Snad neexistuje žádný obor, který by nepracoval s periodicky publikovanými anotacemi, anotovanou bibliografií, výběrovou bibliografií, referáty (abstrakty), recenzemi nebo faktografickými anotacemi, jejichž formu v ČSSR kodifikuje státní norma.⁴ Některá oborová pracoviště vydávají velmi užitečné sborníky či anotované bibliografie.⁵ Efektivní vědecká práce se neobejde bez „informací o informacích“, bez abstraktů z nových poznatků, bez anotací.

Zkoumání společenské problematiky jako začínající obor nemá zatím vybudovanou základnu druhotných informací. Odborníci, kteří doposud z různých aspektů zkoumali romskou populaci, byli odkázáni na věcné katalogy v knihovnách, které se omezují na strohé bibliografické údaje, mnohdy jsou neúpl-

né, nediferencují mezi heuristickými úrovněmi publikací a málo vypovídají o věcném obsahu. Situace se příznivě mění tím, že se *Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV* ujal v roce 1971 zkoumání romské problematiky, že bude koordinovat mezioborový Romistický tým a že jednotlivé úkoly výzkumu byly zařazeny do státního plánu. Zhodnocení dosažených výzkumů a prací týkajících se Romů (od roku 1945) je přímo součástí úkolu oddělení pro sociologii národnostních vztahů. Průvodním produktem hlubšího hodnocení — nebo přímo jeho formou — může být série anotací anebo jiných vhodně volených normalizovaných forem stručně informujících o díle.

Romistická „informatorika“ si musí především ujasnit pracovní postupy spojené s některými zvláštnostmi oboru. Obor je určen předmětem, kterým se zabývá, tedy Romy. Přirozená lidská pospolitost, jako je etnická skupina, je vymezena systémem propojených determinací:

- determinací sociálně politickou — to je postavení skupiny ve větším celku, jehož je součástí (územně ekologické postavení Romů a jejich rozvrstvení ve společenské struktury, politické zařazení),
- determinací etnokulturní, která se projevuje ve svěbytných formách komunikační symboliky,⁶
- determinací historickou.

Identifikovat jednotlivé determinace, a tím celou etnickou skupinu je úkol jednotlivých oborů anebo kategorií příbuzných oborů; nicméně, protože je tato diferenciace pouze operacionální — ve skutečnosti ony determinace fungují neoddělitelně prostoupeny — je nutné, aby odborníci různých oborů měli jisté množství společných základních znalostí o zkoumané etnické skupině, znalostí, které zdánlivě s jejich specializací nesouvisí. Historik, lingvista, etnolog nebo folklorista budou tápat, neosvoji-li si podstatné údaje o sociálně ekologickém rozložení romské populace. Na druhé straně sociolog nebo psycholog mohou při výzkumu opominout podstatné faktory, neseznámí-li se se základními poznatky o etnické nebo historické determinaci Romů. Je tedy možné hovořit o interdisciplinárním oboru, o romistice, jejímž úkolem je koordinované získávání, třídění a zprostředkovávání nezbytných všeobecných znalostí o Romech.

Zvláštností romistické informatoriky je, že ke zhodnocení díla — a hodnocení je v určité míře obsaženo i v nejstručnější anotaci — bude třeba dvojího systému znalostí: v metodice oboru, do něhož dílo spadá (sociologie, psychologie, lingvistika, atd.), a v romistice; nemluvíme o nutné znalosti marxistické metody dialektického a historického materialismu.

¹ Marthaler, M. P.: *Integrovaná vědecká informační služba ISIS při mezinárodním úřadu práce*. In: Skripta — Akumulace informací. Fakulta sociálních věd a publicistiky UK, 1971, s. 51.

² Tamtéž.

³ Solovjev, V. I.: *Poaspektnyj metod referirovanija*. Naučno-techničeskaja informacija, 1971, č. 2.

⁴ ČSN 01 0195, *Bibliografický (dokumentační) a katalogizační záznam*.

⁵ Například: *Annotated Bibliography on Leisure*, Czechoslovakia 1960—1969. Prague, European Centre for Leisure and Education, 1970.

⁶ Hübschmannová M.—Rehák, J.: *Etnikum a komunikace*. Sociologický časopis, 6, 1970, č. 6, s. 548—559.

Další problém souvisí s tím, že zkoumání Romů je obor začínající; dosavadní poznatky tvoří souvislou informační vrstvu, ale řídké a nepropojené nánosy. Prázdnou plochou často zaplňují publikace sekundární heuristické úrovně, kompilace, které trdají jak validní poznatky, tak překonaná tvrzení a hypotézy. Na heuristické škále lze někdy těžko odlišit, které dílo patří do kategorie vědeckých, populárně vědních či vyložené publicistických prací. Ovšem v situaci poznamenané nedostatkem spolehlivých vědeckých prací budeme patrně získávat informace i z děl nižší heuristické úrovně, hodnocení se povede po dvojí linii: budeme hodnotit explicitní informaci o faktech a míru její validity a zároveň implicitně vyjádřenou informovanost a postoj informanta. Tento postup se blíží spíše obsahové analýze než prosté anotaci či abstraktu a je třeba pro něj vypracovat přesnou metodu⁷.

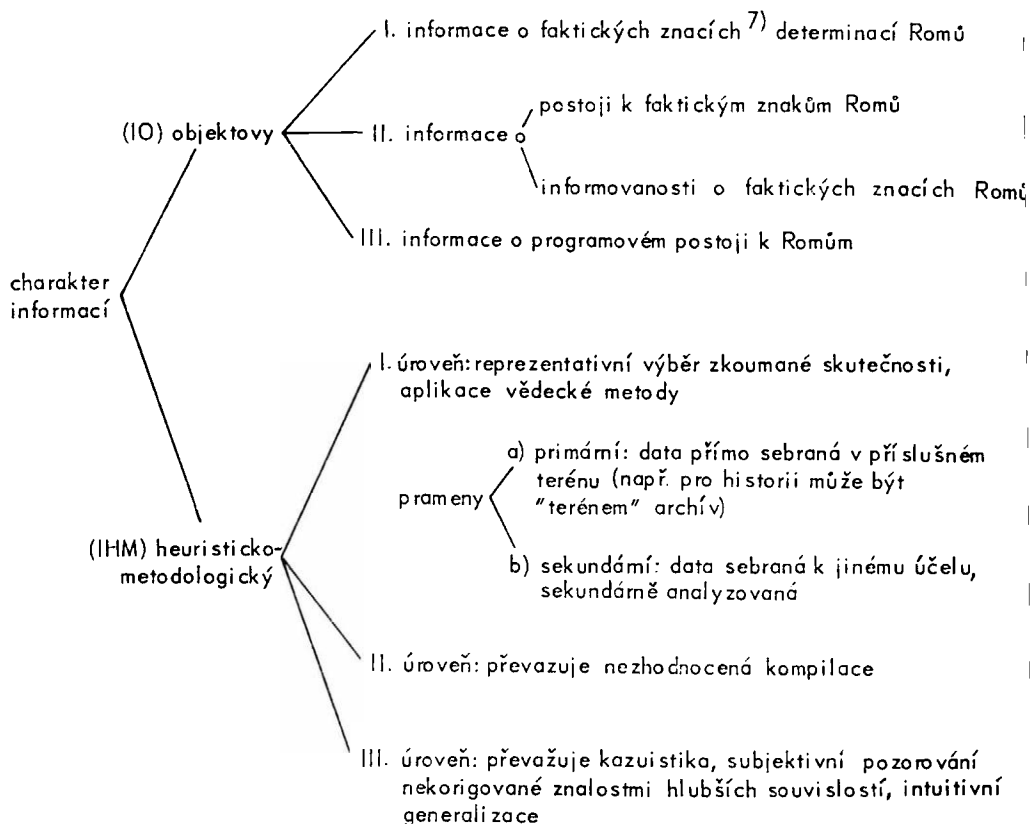
Velký význam mají i práce instruktivní, směrnicevého charakteru, které tlumočí programový postoj vedoucích složek společnosti k řešení romské problematiky a obvykle rozvádějí stranické usnesení, vládní usnesení nebo zákon týkající se Romů. Protože marxismus-leninismus zdůrazňuje jako základní

poslání vědy skutečnost nejen zkoumat, ale i měnit, patří hodnotící informace o programových instruktivních informacích mezi zadání romistické informatoriky.

Dosavadní romistickou literaturu lze hodnotit podle charakteru sdělovaných informací přibližně tak, jak je znázorněno na schématu.

Mezi kategoriemi IO a IHM je vztah konjunkce, mezi jejich podrozděleními (I, II, III) je vztah disjunkce; to znamená, že jedno dílo může mít charakteristiku IO i IHM, ale lze je zařadit pouze pod I nebo pod II nebo pod III.

Pro různé kategorie děl vytvářené podle kombinací kritérií IO a IHM bude vhodné vytypovat odpovídající systémy *charakteristik* jednotně popisujících obsah, kvalitu, novost případně potenciální dopad informací zprostředkovaných dílem. (Pochopitelně nebudou chybět běžné bibliografické charakteristiky uvedené ve státní normě.) Pro odbornou literaturu by takovými charakteristikami mohly být: *novum* obsažené v publikaci, *informační přínos*, *doznané omezení*, *kritické výhrady*, *společenské doporučení*, *zvolená metoda díla*, případně *společenský popud k práci*, *korekce dosavadních porovnatelných znalostí* a jiné. Volit charakteristiky pro IOii, iii a IHMii, iii

⁷ Tamtéž.

bude mnohem obtížnější, a jak bylo řečeno, bude se tato práce blížit spíše obsahové analýze.⁸

Uhrnem řečeno, je romistická literatura zastoupena těmito typy:

- vědecká literatura (poměrně skromná)
- instruktivní (směrnicová) literatura
- populárně vědecká a publicistická literatura.

O kterých publikacích nahromaděných od roku 1945 informovat přednostně?

Vhodným kritériem pro volbu priority může být *informační potenciál* díla měřený *fundamentalitou informací* a šíří jejich *aplikačního rádia*, tj. okruhem použitelnosti pro odborníky různých oborů, decidujícími pracovníky určujícími směrnice pro řešení romské problematiky i praktickými pracovníky. Za fundamentální můžeme považovat soubor informací, které vypovídají globálně o některé ze základních determinací Romů.

Jak nejlépe informovat zájemce o dříve získaných i nově získávaných poznatcích o Romech, ukáže konečně i anotační praxe.

II. Souhrnná informace o demografických údajích vydaných Federálním statistickým úřadem v letech 1968–1971

Za základní romistickou literaturu s vysokým informačním potenciálem považujeme pět publikací demografických a statistických dat s připojenými analýzami, vydaných *Institutem demografie Federálního statistického úřadu*. Pokusíme se podat o nich souhrnnou informaci.

K provedeným soupisům Cikánů-Romů v roce 1967 a 1968 a k výběrovému sčítání Cikánů-Romů u příležitosti sčítání lidu 1. prosince 1970 vydal *Federální statistický úřad* tyto publikace:

1. *Cikánské obyvatelstvo k 31. XII. 1967*. Československá statistika, skupina B, rok 1968, svazek č. 21, 112 stran, 600 výtisků, cena neuvedená. (Budeme značit CO/67.)
2. *Cikánské obyvatelstvo v roce 1967*. Zprávy a rozbor. Rok 1968, poř. č. 16, 19 stran, 400 výtisků, cena 4,80 Kčs. Rozbor výsledků soupisu k 31. XII. 1967. (Budeme značit CO/67-rozbor.)
3. *Cikánské obyvatelstvo k 31. XII. 1968*. Československá statistika, skupina B, rok 1969, svazek č. 25, 86 stran, 300 výtisků, cena 12,90 Kčs. (Budeme značit CO/68.) V této publikaci je uveden také seznam obcí ČSSR s cikánským obyvatelstvem k 31. XII. 1968.
4. *Cikánské obyvatelstvo v roce 1968*. Zprávy a rozbor. Rok 1969, poř. č. 11, 28 stran, 300

výtisků, cena 4,20 Kčs. Rozbor výsledků soupisu k 31. XII. 1968. (Budeme značit CO/68-rozbor.)

5. *Romské obyvatelstvo podle sčítání lidu, domů a bytů 1. 12. 1970*. (Předběžné výsledky.) Zprávy a rozbor. Rok 1971, poř. č. 23, 28 stran, 350 výtisků, cena 3,90 Kčs. Rozbor předběžného zpracování dat o romském obyvatelstvu ke dni 1. prosince 1970. (Budeme značit RO/70.)

Statistické zpracování prvních čtyř publikací provedli pracovníci *Institutu demografie SSU*, analýzu provedl dr. Vladimír Srb. Statistické zpracování výsledků sčítání lidu 1970 provedl *Český statistický úřad* a *Slovenský statistický úřad*, celostátní analýzu provedl *Institut demografie FSU* za vedení dr. Vladimíra Srba.

Cikánské obyvatelstvo k 31. XII. 1967

Prameny práce jsou primární: šetření

Společenský popud k šetření dalo: 1. usnesení předsednictva ÚV KSČ z 15. července 1965, 2. usnesení vlády č. 502/1965.

Operativní složky, které se podílely na šetření:

- komise rad ONV pro otázky cikánského obyvatelstva
- okresní oddělení bývalého *Státního statistického úřadu*.

Metoda a postup šetření: a) jako východisko sloužila evidence Romů vedená na národních výběrech a získaná k 31. prosinci 1966 na popud Vládního výboru pro otázky cikánského obyvatelstva (Vládní výbor), b) dodatečné údaje byly zjišťovány zvláštním formulářem (viz příloha 3)

Cílovou populací šetření je romské (cikánské) obyvatelstvo v ČSSR ke dni 31. 12. 1967, kromě té části Romů, „která již splynula s ostatním obyvatelstvem a není nikde evidencně samostatně podchycena“ (CO-rozbor, s. 1).

„Kde mluvíme o splývání, máme na mysli kulturní a společenskou integraci“ (CO-rozbor, s. 1). Cílová populace je tedy víceméně vymezena jako ta část (= většina) Romů, která na sebe upozorňuje odlišnými znaky skupinového společenského postavení.

Kapitoly — tabulky, počet: 6

Šest kapitol je reprezentováno šesti tabulkami.

Názvy kapitol (tabulek) naznačují, které znaky (charakteristiky) se v kapitole sledují.

Základní údaje o cikánském obyvatelstvu (1): sleduje se počet a územní rozložení (podle států, krajů, okresů) romské populace v kombinaci se znaky pohlaví, věku, pracovního za-

⁸ Solovjev, V. I. navrhuje v článku *Poaspektivnyj metod referirovanijs* (viz pozn. 4) 12 charakteristik obsahu invariantních logickému utváření díla, které lze sledovat v každé vědecké práci. Analýza odborného díla (výzkumu) podle těchto charakteristik (aspektů) umožňuje přehledně normalizovat druhou informaci.

Aspekty navrhované Solovjevem: 1. problém, předmět, téma výzkumu, 2. vědeckotechnická oblast;

3. cíl výzkumu; 4. přístup k předmětu výzkumu; 5. použité techniky; 6. podmínky, v nichž byl výzkum proveden; 7. konkrétní výsledky; 8. technická efektivnost společenského doporučení navrženého výzkumem; 9. ekonomický význam.

Třebaže aspekty navržené Solovjevem vyplývají z analýzy technických výzkumů, některé z nich lze použít i pro rozbor jiných dokumentů.

pojení, gramotnosti, kočovnosti a s kategoriemi adaptovanosti.⁹

Školské údaje o cikánské mládeži (2): Tabulka uvádí údaje o dětech v dětských útlích, v mateřských školách, na ZDS (zvlášť sledovány ročníky 1–5, 6, 7, 8, 9), na školách se zvláštní péčí, na školách II. cyklu, dále si všímá mládeže do 18 let v pracovním poměru, nezařazené patnáctileté mládeže, děti v dětských domovech a v domovech s ochrannou výchovou, atd. Tyto znaky jsou kombinovány s charakteristikami územního rozložení a pohlaví.

Zdravotní stav, přirozený pohyb a stěhování (3): V oddíle „zdravotnictví“ se sleduje 7 znaků (např. aktivně nemocní na TBC, nakažlivé choroby; rozdělení: děti-dospělí); v oddíle „přirozený pohyb“ jsou vedeny údaje o živorodosti, úmrtnosti atd.; oddíl „stěhování“ uvádí 9 znaků vypovídajících o migraci z českých do slovenských krajů a naopak. Znaky jsou kombinovány se znaky územního rozložení a pohlaví.

Sociální zabezpečení a bydlení cikánského obyvatelstva (4):

29 charakteristik vypovídá o pozůstatcích společenského postavení Romů v minulosti, specifikovaného počtem chatrčí, hygienicky nevhodných bytů obývaných Romy, počtem Romů soustředěných v cikánských osadách atd.

Počet a pohyb cikánského obyvatelstva podle okresů (5): Tabulka informuje o celkovém přírůstku či úbytku romského obyvatelstva způsobeném přirozeným pohybem a stěhováním během roku 1966/1967.

Rozptyl¹⁰ cikánského obyvatelstva podle okresů (6): tabulka podchycuje data o rozptylu prováděném na základě směrnic Vládního výboru pro otázky cikánského obyvatelstva.¹¹

První čtyři tabulky sledují více než sto znaků, udaných převážně v absolutních číslech (v tabulce 1 jsou uvedena i odpovídající procenta), „jsou zpracovány jako koncentrace

okresních tabulek, ale jsou uspořádány podle příbuznosti dat. Tabulka 5 je okresní rekapitulací pohybu obyvatelstva a tabulka 6 je přehledem stěhování cikánského obyvatelstva podle směrů“ (CO/67, s. 2). (Ostatní charakteristiky budou nadále platit pro obě práce: CO/67 a CO-rozbor.)

Cikánské obyvatelstvo v roce 1967 (zprávy a rozbor)

Tato publikace analyzuje data uvedená v CO/67

Počet kapitol: 12

Počet tabulek: 48

Novum

Obě publikace lze považovat za první zevrubný demograficko-statistický přehled o romské populaci s připojenou analýzou dat. Ačkoli soupisy Romů se pořizovaly v roce 1947 a 1966, nebyly úplné. (Například v roce 1967 se poprvé zjišťovala přirozená změna romského obyvatelstva, CO-rozbor, s. 9.) Přesto byly získány alespoň základní údaje o Romech („soupisy byly prováděny pomocí sumárních výkazů, v nichž, nebylo možno žádat příliš podrobná třídění“, RO/70, s. 5).

Informační přínos

Informační přínos je implicitně obsažen v samotných datech (CO/67). Explicitní informační přínos poskytuje vynikající analýza těchto dat (CO-rozbor).

Závažnost společenské problematiky Romů byla už před tím, než vyšly demografické přehledy, dokumentována řadou stranických a vládních usnesení — konečně samotné šetření CO/67 vycházelo z požadavku stranického a vládního usnesení. Problém byl ovšem pocíťován víceméně empiricky a chyběla reprezentativní čísla, která by ukázala rozložení a vektor problému. Teprve demograficko-statistické údaje o romské populaci, jejich analýza a porovnání s některými podobně sledovanými znaky u ostatní populace (v CO-rozbor) demonstrovaly míru odchylek u jed-

⁹ Kategorizace adaptovanosti byla doporučena Vládním výborem, který vycházel ze zcela správného předpokladu, že „způsob života naší společnosti objektivně působí a urychluje diferenační proces mezi Cikány samotnými“ (Hlavní směry řešení otázek cikánského obyvatelstva, výtah z referátu na prvním zasedání Vládního výboru pro otázky cikánského obyvatelstva, s. 5) a že tedy tuto sociální diferenciaci je nezbytné zachytit, aby při řešení romské problematiky bylo možné přistupovat k Romům odlišně. Diskriminační kritéria, podle nichž se měli Romové zařazovat do tří kategorií adaptovanosti (I. Romové mimo soustředění, II. adaptabilní, III. nejzaostalejší — CO 67, tabulka 1), byla určena podle „zapojení do výrobního procesu a stupně vzdělanosti a kulturnosti v nejširším slova smyslu“ (tamtéž). Rámcové směrnice nebyly ovšem dále operačně realizovány, a tak činitel národních výborů zařazovali Romy do jednotlivých kategorií víceméně arbitrárně. V současné době se znak adaptovanosti nesleduje, pro praktické řešení problému a přesnější stanovení prognózy vývoje bude však potřeba vymezit přesná operativní kritéria a znaky sociálního rozvrstvení Romů.

¹⁰ Usnesení vlády č. 502/1965 uložilo kompetentním orgánům mimo jiné provést „likvidaci nežádoucích soustředění cikánského obyvatelstva“. (Ústavem pro výzkum veřejného mínění bylo v rámci zjišťování

mínění o Romech — 1970 — zjišťována mimo jiné i sociální distance vůči Romům. Citované výsledky uvádějí procento veřejnosti ochotné navázat s Romem vztahy: příbuzný — 6%; přítel — 11%; soused — 8%; spolupracovník — 17%; občan — 24%; návštěvník — 8%; vykázat — 26%. Průměr sociální distance vůči Romům značně převyšuje distanci vůči příslušníkům ostatních národností v ČSSR. Údaje o sociální distanci nepřímo napovídají, že neromské obyvatelstvo nebylo ochotno přijímat organizované přesunované romské rodiny.) Vládní výbor vypracoval koncept organizovaného rozptylu a přesunu romských rodin ze slovenských do českých okresů. Celostátní harmonogram stanovil na léta 1966–1968 přesun 1100 romských rodin ze Slovenska do Čech a na Moravu. V celém období bylo přesunuto pouze 494 rodin, z nichž v nových místech zůstalo 384 rodin; harmonogram byl splněn na 36,86%. Ukázalo se, že přesunu brání jednak vnitroskupinové vztahy (tradiční rodové vztahy v sociální substruktuře romské komunity), jednak meziskupinové vztahy (dosud nepřekonané předsudky Romů na jedné straně a ostatních společenských skupin na straně druhé). (Směrnice pro rozptyl, viz pozn. 5.) Přesun brzdily i některé organizační a technické potíže. Od metody rozptylu se upustilo a údaje o rozptylu se nesledují.

notlivých znaků (nebo u souborů příbuzných znaků) charakterizujících sociální postavení většiny Romů od průměru ostatní populace. Navíc statistiky naznačily korelaci předmětného rozložení problému s územním rozložením romské populace. Ukázalo se, že největší odchylky od průměru ostatního obyvatelstva jsou ve sféře *gramotnosti a školství* (tabulka 14, s. 15: 9. ročník škol I. cyklu ZŠ, ZŠ dokončilo pouhých 13,2 % romských žáků, zatímco ostatní žáci vycházející z 9. ročníku tvořili 82,6 %), dále ve sféře *bydlení* (u Romů připadalo na jeden byt 7,1 osob — tabulka 29, s. 26; ze 100 bytů obývaných Romů bylo 39,0 % nevyhovujících — tabulka 33, s. 28; v 903 osadách bylo 8587 chatrčí — tabulka 30 a 32, s. 26, 27; v tabulkách 34 a 35, s. 29 je naznačen zlepšující se trend ve sféře bydlení, projevující se v likvidaci 1813 nehygienických bytů a v likvidaci 1931 chatrčí), ve sféře *nemocnosti* (proti 0,35 procentům úhrnu obyvatelstva trpělo aktivní TBC 0,82 % Romů, s. 23) a ve sféře *stěhování* (stěhuje se 29,9 % Romů proti 15,9 % úhrnu obyvatelstva — tabulka 36, s. 30). Patrné jsou odchylky v *plodnosti Romů* (vitální index u Romů je 711,9 a u úhrnu obyvatelstva 149,5 — tabulka 7, s. 10) a u *věkového složení*. To, že „úrovní své intenzivní reprodukce se československé cikánské obyvatelstvo blíží úrovni reprodukce v rozvíjejících se zemích“ (s. 9), by samo nemuselo svědčit o neintegrovánosti Romů. V korelaci s velmi špatným bydlením, nemocností a ngramotností lze soudit, že tempo integračního procesu nestačí rychlému růstu populace.

Na druhé straně ukázaly statistické údaje a jejich rozbor, že ve sféře *pracovního zapojení* se procento pracujících Romů (mužů) příliš neliší od pracovního zapojení ostatních. 77,2 % Romů v produktivním věku pracovalo, pracovní zapojení všech mužů je vyjádřeno 86,2 %. Při cenzovním sčítání 1. 12. 1970 bylo zjištěno, že počet ekonomicky aktivních romských mužů v produktivním věku je 86,1 % (v ČSR dokonce 93,4 % — RO/70, tabulka 5, s. 15). „Zvýšení je tak markantní, že vede k myšlence, zda soupisy z let 1967 a 1968, vycházející z evidencí národních výborů, nebyly v tomto směru hluboce podhodnoceny právě v bodě ekonomického zapojení Romů“ (RO/70, s. 14). Úhrnem lze říci, že hlavní informační přínos publikací CO/67 a CO-rozbor spočívá v tomto: Data a jejich analýza ukazují základní předmětné rozložení a vektory romské problematiky, zhruba korelované s územním rozložením romské populace.

Doznaná omezení

Na několika místech doznanávají autoři, že údaje získané z evidencí národních výborů nejsou zcela přesné a tím dochází k některým nelogičnostem (údaje o přírůstku Romů za léta 1966/67 — CO-rozbor, s. 3; rozpor v datech o přistěhovaných a vystěhovaných Romech — CO/67, s. 2; nelogičnost v poměru pohlaví u dětí 0-15 CO-rozbor, s. 4, atd.). „Něméné řádově jsou čísla spolehlivá, takže lze mluvit o tom, že je u nás kolem 224 000 cikánů a že tento počet představuje 1,6 % obyvatelstva“ (CO-rozbor, s. 3).

Kritická připomínka

Je možno uvést výhradu pouze k jednomu opominutí — totiž k opominutí subetnické diference Romů v ČSSR, a tím k záměnam pojmů kočování a migrace (stěhování), z nichž každý reprezentuje geneticky odlišný společenský jev. 11 820 Romů vedených jako kočovníci (CO-rozbor, s. 2) patří ke skupině Olašských Romů, kteří se od ostatních skupin liší jazykem a tradiční profesí významně spoluurčující sociokulturní substrukturu skupiny, substrukturu, jejíž funkční složkou bylo kočování. Romové příslušející k etnickým skupinám „slovenských“ Romů a „maďarských“ Romů se začali usazovat už v 16. a 17. století a lze o nich hovořit jako o Romech usedlých. Stěhování do Čech po druhé světové válce je nový společenský jev u této skupiny, podmíněný jinými skutečnostmi než kočování u Olašských Romů. Subetnické rozlišování Romů má velký význam pro praktické řešení problému migrace a kočování, k nimž bude patrně třeba přistupovat odlišně. Nechci toto faktické opominutí vytýkat demografické publikaci, protože etnologické poznatky nespádají do oboru demografie; vinu lze přikládat nedostatečnému rozšíření základních romistických poznatků a informací. Tento nedostatek se již začal napravovat díky tomu, že zkoumání romské problematiky bylo institucionalizováno, že základní romistické poznatky budou koordinované získávány a publikovány.

Publikace *Cikánské obyvatelstvo k 31. XII. 1968 a Cikánské obyvatelstvo v roce 1968* měly podobný charakter. Prvá publikace obsahovala statistické tabulky, druhá publikace rozbor statistických dat příslušného soupisu. *Seznam obcí ČSSR s cikánským obyvatelstvem* (k 31. 12. 1968). Publikace sleduje územní rozložení romského obyvatelstva v obcích. Pro zajímavost uvedeme modifikované údaje z tabulky publikace *Krajský přehled*, s. 2:

Území	Počet obcí		Procento	
	celkem	s cikánským obyvatelstvem	obcí s cikánským obyvatelstvem	cikánského obyvatelstva
ČSSR	10 611	3 152	29,7	1,6
ČSR	7 495	1 549	20,7	0,6
SSR	3 114	1 603	51,5	3,7

Romské obyvatelstvo podle sčítání lidu, domů a bytů 1. 12. 1970 (předběžné výsledky)

Prameny primární: sčítání lidu, domů a bytů. Společenský popud k šetření romské populace v rámci cenzu byl dán vládním usnesením č. 223 197.

Metoda a postup šetření: („Zjistit skutečně všechny Romy, jak bylo cílem této akce, nebylo jednoduché. Ne všichni Romové se hlásí k svému původu a ne u všech existují tzv. objektivní znaky romství...“ — RO/70, s. 5.) — byly vypracovány objektivní ukazatele, podle kterých měli sčítací komisaři zjišťovat skupinovou identitu Romů; na vytyčování ukazatelů se podílely: Federální statistický úřad, ČSÚ a SSÚ, Federální ministerstvo práce a sociálních věcí a české a slovenské ministerstvo práce a sociálních věcí, spolupracoval Svaz Cikánů-Romů, — za objektivní ukazatele byl považován mateřský jazyk, evidence vedená národními výbory, fyzické znaky, charakteristický způsob života a v nejasných případech bylo třeba „opírat se o obecnou znalost této skupiny obyvatelstva“ (s. 6).

Cílová populace předpokládaná: Romové v ČSSR („předpokládalo se, že soupis přinese individualizované údaje za každého obyvatele zvlášť, jejichž kombinačním tříděním lze získat podrobnější informace a podklady pro řešení romské problematiky“ — s. 5).

Cílová populace analyzovaná v RO/70 je 202 285 Romů, tedy o 24 182 Romů méně, než bylo zjištěno v roce 1968. V ČSR je únik ze soupisu reprezentován 17,3 procenty, v SSR 8,2 procenty. „Sociální a kulturní integrace patrně snížila pozornost sčítacích orgánů k etnicky romské populaci... Je také pravděpodobné, že určitá část obyvatel označených ve sčítacích arších jako Romové unikla pozornosti při předběžném zpracování do příslušných tabulek a objeví se až při zpracování strojově“ (s. 9).

Počet kapitol: 6, předmluva a závěr

(1. Počet Romů, 2. Územní rozložení Romů, 3. Pohlaví a věk Romů, 4. Ekonomická aktivita Romů, 6. Byty a bydlení Romů.)

Počet tabulek: 13

Novum

V publikaci se užívá — na rozdíl od většiny ostatních publikací — vlastního etnonymu Rom místo tradičního Cikán.

Informační přínos

Co bylo řečeno o informačním přínosu předěšlých publikací CO/67 a CO-rozbor, platí plně i o publikaci RO/70.

Navíc jsou v této publikaci postiženy vývojové tendence komparacemi porovnatelných údajů za léta 1967, 1968 a 1970. Autoři nastílnili vývoj romského obyvatelstva do roku 2000; tento vědecký odhad má nesmírnou hodnotu pro koncepci řešení romské problematiky. „Romové zůstávají početnou etnickou skupinou s perspektivním vývojem.

Projekce romského obyvatelstva do roku 2000, i když vycházejí z předpokládaného poklesu nynější vysoké porodnosti, přece počítají se 407 000 Romů koncem roku 2000, z nichž 108 000 by bylo obyvateli ČSR a 299 000 obyvateli SSR za předpokladu, že by během příštích let nedocházelo k asimilaci ani ke stěhování... I za předpokladu stejného tempa integrace resp. asimilace jako v letech 1967—1968 by počet Romů v roce 2000 byl 313 000 (2,1 % obyvatelstva, s. 9)“.

„Předběžné zpracování výsledků šetření o romském obyvatelstvu ukázalo hlavní problémy charakteristické pro romskou etnickou skupinu v Československu a rozdíly mezi Romy v českých zemích a na Slovensku... Věkové složení Romů a poměr pohlaví ukazují, že jde o obyvatelstvo typu rozvojových zemí...“

...Data o rozmístění ukazují, že jde o obyvatelstvo koncentrující se jednak na venkově, a to soustředěně, nebo v diaspóře, ale také ve velkých městech... Urbanizace povede ke snížení jejich přirozené reprodukce, neboť přijímají reprodukční zvyklosti svého okolí... je nutno opravit představy o nízké ekonomické aktivitě Romů, zejména mužů... Celkový ukazatel pracovního zapojení je příznivý u mužského obyvatelstva a průměrný u ženského obyvatelstva... Bydlení Romů zůstává na nižší úrovni, i když se nepochybně v posledních letech zlepšilo... (s. 23).

...Problémem zůstává zaškolení a školní docházka romských dětí (kapitola 5, tabulka 7, 8, 9, ss. 16—19).

...K urychlení tempa integrace Romů do většinové společnosti mohou s úspěchem napomáhat oba svazy Cikánů-Romů v ČSR a na Slovensku...“ (s. 24).

Doznaná omezení

Podstatným omezením je velký únik Romů ze soupisu, který snižuje počet romského obyvatelstva o 10,7 % proti roku 1968. Nicméně výpočet projekcí a trendů, který je velkým informačním přínosem této publikace, lze považovat za spolehlivý i přes doznaná omezení.

Všechny uvedené publikace řadíme podle objektového charakteru informací (10) pod oddíl I — informace o faktických znacích socioekologické determinace Romů — a podle heuristického charakteru informací a metodologického přístupu jim přiřítáme primární úroveň. Práce v hrubých rysech identifikovaly Romy jako společenskou skupinu a naznačily, jakým směrem je třeba vést další a jemnější identifikaci. [Žádoucími údaji by byla například data o pracovním zapojení Romů v jednotlivých profesích nebo skupinách profesí odlišných mírou kvalifikace; o sňatcích a věku snoubenců; o věku prvoroďčích; o interetnických sňatcích; o jazykové determinaci v korelaci s věkem a dalších znacích etnické determinace; o subetnické diferenciaci alespoň mezi Romy „usídlými“ („slovenskými“, „maďarskými“) a „kočovnými“ (Olašskými) atd. K tomu je

ovšem nutné nové šetření.] Údaje shromážděné a zhodnocené v publikacích jsou výchozím materiálem pro decidující stranické a vládní orgány, pro odborníky, kteří se zabývají jakýmkoli aspektem romistiky, a konečně mohou sloužit i praktickým pracov-

níkům. Bez nadsázky lze říci, že díla podobné odborné úrovně fungují nepřímo jako katalyzátory integračního procesu Romů do ostatní společnosti v ČSSR.

Milena Hübschmannová

Obsah č. 5/1972 časopisu
SOCIOLOGIA
vydávaného SAV v Bratislavě
*D. Futej—J. Hrabina: Socialistická společnost
a mládež*

STUDIE

E. Sýkora: Základní cíle komunistické výchovy mládeže a SSM
J. Suchý: Marxisticko-leninská koncepce socializace mládeže
B. Foltín—F. Mach: Rozbor kvalifikační struktury vedoucích pracovníků jednotných zemědělských družstev
V. Bauch: Proces odstraňování podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí na Slovensku
J. Zemko: Město a vesnice jako historicky podmíněný jev a jejich společenská determinovanost

Z ODKAZU KLASIKŮ

E. Bugajev: Strana a Komsomol
I. M. Stupnikov: Úloha a místo inteligence v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti

BOJ PROTI REVIZIONISMU A BURŽOAZNÍ IDEOLOGII

L. N. Kogan: Současná mládež a duchovní kultura

ZE SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

O vedoucí úloze dělnické třídy — seminář (O. Mošner)
Sociologické aspekty komunistické výchovy mládeže a SSM (L. Macháček)
Politické vzdělávání a výchova mládeže (J. Spousta)
Ústav vědeckého ateismu SAV (F. Vašečka)
Rumunský filosofický časopis 1971 (O. Repka)

RECENZE

Masová komunikace a mládež (I. Gašparec)
G. N. Volkov, Sociologie vědy (O. Macháček)
Sociologičeskije problemy semji i molodeži (J. Jančovičová)
Bodo Manstein, Liebe und Hunger (B. Kvasnička)
The affluent worker in the structure (M. Francisci)

ANOTACE

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1972. Číslo vyšlo v říjnu 1972.

Distributed throughout the world with the exception of the German Federal Republic, West Berlin and the socialist countries by John Benjamins N. V., Periodical Trade, Warmoesstraat 54, Amsterdam, Holland. Annual subscription: Vol. 8, 1972 (6 issues) Dutch Glds. 38,—.

© ACADEMIA, Praha 1972.